

DEGROWTH

EDITORIAL

- 7 **Ajda Pistotnik:** Introduction to Degrowth: Welcome to the Transition to the Bright 21st Century of Degrowth
- 17 **Aljoša Slameršak:** Degrowth, a Proposal for a Decent Life within Planetary Limits
- 27 **Giorgos Kallis, Federico Demaria and Giacomo D’Alisa:** Introduction: Degrowth
- 47 **Marko Hočevár and Žiga Vodovnik:** Degrowth as a Political Stance: *Buen Vivir* and Political Recomposition
- 65 **Rok Kranjc:** Using “Alternatives to Development” to Co-create Scenarios of Alternative Futures
- 81 **Aleksandar Matković:** “No Magic Bullets”: The Lawn-Smith Debate, or Why Degrowth Cannot Be Understood without a Value-Theory of Imperialism [in English]
- 99 **Mladen Domazet and Danijela Dolenc:** Degrowth as a Reconstruction of Utopian Energies
- 111 **Ajda Pistotnik:** The Debt Economy: Living in a Vortex of Finance
- 119 **Ahac Meden and Martin Pogačar:** The Culturalization of Thinking and the Question of Degrowth

HOUSING POLICIES

EDITORIAL

- 139 **Klemen Ploštajner:** Housing Provision as a Political Practice
- 145 **Klemen Ploštajner:** A Few Theses on the Political Economy of Housing Provision
- 161 **Ada Colau and Adriá Alemany:** Towards a Paradigm Shift: From the Housing Bubble to the Right of Housing
- 166 **Stuart Hodgkinson:** The Return of the Housing Question
- 191 **Mietshäuser Syndikat**
- 195 **Aleksandar Blagojević, Rok Čigon, Alenka Drobñjak, Maša Hawlina, Dora Kavčič, Uroš Mikanovič, Maruša Novak and Špela Perner:** An Analysis of Housing Issues in Municipality of Ljubljana
- 214 **Radical Housing Network**
- 216 **Maša Hawlina, Danaja Visković Rojs and Rok Ramšak:** In Defence of Rental Housing Cooperatives
- 231 **European Action Coalition for the Right to Housing and to the City:** Hands Off Our Homes: The Financialization of Housing in Europe

REVIEW

- 239 **Asta Vrečko:** It’s Time to Degrow

- 244 **Subscription**

ODRAST

UVODNIK

- 7 **Ajda Pistotnik:** Uvod v odrast: dobrodošli na prehodu v svetlo 21. stoletje odrasti
- 17 **Aljoša Slameršak:** Odrast, za dostojno življenje v okviru planetarnih omejitev
- 27 **Giorgos Kallis, Federico Demaria in Giacomo D'Alisa:** Uvod: Odrast
- 47 **Marko Hočevár in Žiga Vodovnik:** Političnost odrasti: *buen vivir* in politična rekonpozicija
- 65 **Rok Kranjc:** Uporaba »alternativ razvoju« v soustvarjanju scenarijev alternativnih prihodnosti
- 81 **Aleksandar Matković:** »Brez bližnjic«: O razpravi med Lawnom in Smithom ali o tem, zakaj odrasti ne moremo razumeti brez vrednostne teorije imperializma / [v angleščini]
- 99 **Mladen Domazet in Danijela Dolenc:** Odrast kot obnova utopijskih energij
- 111 **Ajda Pistotnik:** Ekonomija dolga – živeti v vrtincu financ
- 119 **Ahac Meden in Martin Pogačar:** O kulturalizaciji mišljenja in vprašanju odrasti

STANOVANJSKE POLITIKE

UVODNIK

- 139 **Klemen Ploštajner:** Stanovanjska preskrba kot politična praksa
- 145 **Klemen Ploštajner:** Nekaj tez o politični ekonomiji stanovanjske preskrbe
- 161 **Ada Colau in Adriá Alemany:** Paradigmatskim premikom naproti: od stanovanjskega balona k pravici do stanovanja
- 166 **Stuart Hodgkinson:** Vrnitev stanovanjskega vprašanja
- 191 **Mietshäuser Syndikat**
- 195 **Aleksandar Blagojević, Rok Čigon, Alenka Drobnjak, Maša Hawlina, Dora Kavčič, Uroš Mikanovič, Maruša Novak in Špela Perner:** Analiza stanovanjske problematike v Mestni občini Ljubljana
- 214 **Radical Housing Network**
- 216 **Maša Hawlina, Danaja Viskovič Rojs in Rok Ramšak:** V zagovor najemnim stanovanjskim zadrugam
- 231 **Evropska akcijska koalicija za pravico do stanovanja in mesta:** Roke stran od naših domov: financializacija stanovanj v Evropi

RECENZIJA

- 239 **Asta Vrečko:** Čas je, da odrastemo
- 244 **Naročanje**

ODRAST

Uvod v odrast: dobrodošli na prehodu v svetlo 21. stoletje odrasti

"You and I are not disinterested bystanders in the 6th massive planetary extinction on the only habitable planet we have access to."

(Domazet, 2018: 7)

Leta 2016 se je začela počasi oblikovati in razvijati ideja o pripravi in objavi bloka besedil na temo odrasti v slovenskem jeziku. Postopoma (na pobudo Sare Pistotnik in Andreja Pavličiča) so stekli pogovori z uredništvom *Časopisa za kritiko znanosti*, ki se je predlogu naklonjeno odzvalo, saj je zaznalo manko oziroma celo neobstoje akademskih, strokovnih in aktivističnih razprav na to temo. Povod za nastanek tega vsebinskega bloka je bila želja po odpiranju in širjenju prostora za nov, radikalnejši razmislek in drugačne imaginarije o razvoju in družbenem gibanju, ki poskuša zgraditi mirne in demokratične poti k smiselnemu in srečnemu življenju, emancipaciji ter avtonomiji (D'Alisa, Demaria in Kallis, 2015), za razpravo o tem, kaj naj bi bila odrast, kaj nam lahko prinese ter kako naj ta razvojni koncept umestimo v času in prostoru. Do danes je bilo o odrasti napisanih nekaj časopisnih člankov, radijskih mnenjskih kolumn in dva avtorska prispevka (en predstavitveni v *ČKZ* in drugi o potencialih odrasti v *Teoriji in praksi*); prevedena je bila knjiga *Projekt odrasti: Manifest za brezpogojno podporo za neodvisnost*; organiziranih je bilo nekaj javnih dogodkov na to temo, oblikovala se je – s pomočjo

družbenih omrežij – regionalna skupina raziskovalcev in aktivistov. V Sloveniji prav tako obstajajo nekatere prakse, pobude, prostori in gibanja, ki že delujejo v skladu z načeli odrasti, na primer tranzicijsko mesto (Trbovlje), poskusi vzpostavljanja skupnostne valute, urbani vrtovi, izmenjevalnice izdelkov in pridelkov, knjižnica reči in semen, različne zadruga (tudi stanovanjske), časovne banke, udejanjanje participativnih proračunov, izdelovanje brezplačne in »odprte« programske opreme, zagovarjanje skupnostnih trajnostnih praks, pobude za univerzalni temeljni dohodek, avtonomni (kolektivni) prostori, organizacija javnih obrokov, reciklarnice, popravilnice različnih predmetov in tako naprej.

Morda bi lahko za začetek odpiranja prostora in s tem razprave v Sloveniji označili dva pomembnejša dogodka. Prvi je prevod že omenjenega dela *Projekt odrasti* avtorjev Vincenta Liegeyja, Stéphana Madelaina, Christopha Ondeta in Anne-Isabelle Veillot leta 2015; drugi pa organizacija mednarodne konference o odrasti v Budimpešti leta 2016. Konferenca je takrat prvič potekala na vzhodu Evrope, gostila je približno tisoč mednarodnih udeležencev, pri njeni organizaciji pa smo poleg gostiteljev sodelovali tudi nekateri posamezniki iz Ljubljane in Zagreba, ki smo se teh bienalnih (znanstvenih in aktivističnih) mednarodnih srečanj udeleževali že v preteklosti. Kljub temu pa se še vedno zdi, da je prostor odrasti v Sloveniji dokaj majhen, da koncept pozna le ozek krog posameznikov, še manj pa je tistih, ki o njem razmišljajo in razpravljajo. In zdi se, da nas do njegove redne rabe in tega, da ga bomo prepoznali kot enakovrednega drugim razvojnim konceptom in gibanjem ter kot pomembnega za znanstveno in javno razpravo, ločuje še precej korakov.

Prezrtost in neuporaba termina je lahko tudi posledica ne najbolj ustreznega ali za uho spevnega prevoda angleškega *degrowth* oziroma francoskega *décroissance* (v nemščino prevedenega kot *Postwachstum* in v hrvaščino kot *odrast*), s katerim smo imeli precejšnje težave. Želeli smo si, da bi bil slovenski termin pomenljiv in provokativen, večdimenzionalen in večplasten, a hkrati tudi pozitiven, kar pomeni, da ni prišla v upoštevanje nikalna oblika rasti (torej ne-rast) (Pistotnik, 2017). Zdelo se nam je, da mora termin prinašati koherentno vizijo, ki naj nas vodi k zastavljanju pravih vprašanj in poskusom iskanja pravih odgovorov. Ali kot skleneta Mladen Domazet in Danijela Dolenc v predgovoru k hrvaški izdaji dela *Odrast: Besednjak za novo dobo*, ki ga prevedenega objavljamo tudi v tej številki: »Združuje [termin op. a.] predpono od-, ki, kot del glagola, med drugim izraža ločevanje, oddaljevanje, odstranje-

vanje (oditi, odvreči), ali izvršitev dejanja oziroma konec nekega stanja (odpeti, odigrati); in rasti, kot pri 'ekonomski rasti', 'rasti BDP' ali 'siloviti rasti'.« (Glej Domazet in Dolenc v tem bloku.) Vincent Liegey in drugi pa v knjigi *Projekt odrasti* s terminom *décroissance* ne samo razlagajo perspektivo odrasti, ampak hkrati tudi poimenujejo prihajajočo sistemsko krizo. Številni avtorji in zagovorniki odrasti se strinjajo, da je beseda namerno provokativna, je »besedna bomba«, ki naj bi repolitizirala varstvo okolja ter odpravila politični konsenz o trajnostnem razvoju (Ariès, 2005). Prvič je termin (v francoski različici) leta 1972 uporabil filozof André Gorz, ki se je po protestih leta 1968 začel zanimati za politično ekologijo in je besedo prvič uporabil pri svojem razmisleku o Zemljinem ravnotežju, v katerem pravi, da je za ravnotežje nujna »odsotnost rasti – ali celo odrast – materialne proizvodnje«, pri tem pa se sprašuje, ali je to združljivo s preživetjem političnega sistema (Gorz, 1972: iv).

Tako je pričujoči tematski blok namenjen odpiranju vprašanj in razmišljanju o bistvenih civilizacijskih dilemah, o katerih razmišljajo odrastniki, pri čemer poglavitno vprašanje ni, »kje smo«, temveč »kakšna je perspektiva boljšega življenja z manj negativnega vpliva na ljudi in okolje«. Avtorji preizkušajo razvojni model, ki temelji na materialni rasti – ta namreč vedno znova povzroča ekonomske in okoljske krize ter nas pelje v okoljsko katastrofo. Da bi razmisleki in predstave o odrasti padli na plodna tla, pa potrebujemo sodelovanje znanstvene in javne oziroma politične (*policy*) sfere ter razvoj praktičnih rešitev. Eden nujnih korakov na tej poti je tudi oblikovanje novih konceptov in znanj. Ahac Meden in Martin Pogačar se v tem kontekstu osredinila prav na vprašanje, »kaj pomeni rast v znanosti za produkcijo znanja« in »kaj to pomeni za družbene sisteme, ki znanje in védenje proizvajajo in uporabljajo.« Diskurz »vpliva« in »inovacij« problematizirata kot »orodji politične in ekonomske propagande, ki omejuje kvalitativni razvoj znanosti (in raziskovanja), raziskovanja in znanja na račun kvantitete.«

Letos mineva deset let od začetka svetovne finančne krize, tj. od bankrota Lehman Brothers. Gibanje odrasti trdi, da je bila kriza posledica fiktivne rasti ekonomije, predvsem finančnih in osebnih posojil, do katerih je prišlo, ker ni bilo drugih virov rasti in načina, ki bi preprečil zmanjševanje povpraševanja (Kallis in dr., 2009). Zamisel, da je krizo povzročila dekadentna državna poraba in posledično javni dolg, je preprosto laž, saj se je zgodilo ravno nasprotno. Tako je eden od odrastniških *policy* predlogov vzpostavitev mehanizma za revizijo javnega dolga, s čimer poskušajo odrastniki k spremljanju javnih financ spodbuditi širšo civilno družbo. Revizija bi temeljila

na analizi politik zadolževanja ter bi zahtevala preglednost in demokratičen nadzor oblasti s strani vladanih. Pri preglednosti postopka zadolževanja pa ne gre le za demokratizacijo znanja in mobilizacijo družbe, temveč tudi za krepitev družbene participacije pri oblikovanju ekonomskega modela, ki je lahko pravičnejši in ima več posluha za človekove pravice in okolje. Takšne mehanizme pregleda dolga so že vzpostavile Grčija, Francija in Španija: te v postopke, ki imajo različne učinke in posledice, bolj ali manj vključujejo tudi prebivalce in različne institucije. Mehanizme revizije poznajo tudi nekatere južnoameriške države; v Ekvadorju in Argentini je po reviziji tudi sledil odpis nelegitimnega dela javnega dolga. Predpostavka takšnega ravnanja je, da državljanov ne smejo bremeniti dolgovi, ki jim ne koristijo. Dolg je nelegitimen, če je nastal brez demokratičnega ali parlamentarnega soglasja, če so voditelji države zlorabili sredstva, jih uporabili za krepitev vojske ali zatiranje svojih državljanov, ali pa je bilo posojilo uporabljeno za slabo zamišljene ali koruptivne razvojne projekte (ki so nazadnje propadli) (CADTM).

Kriza je danes v središču vseh politik in medijskega diskurza, iz nje pa naj bi nas lahko rešila le rast. Alternativ naj ne bi bilo. Filozof Peter Klepec (2014) analizira diskurz o krizi po letu 2008 in pravi, da »ob vsem političnem manipuliranju s pojmom krize vladajoče elite začuda ne govorijo o krizi kapitalizma. Izkoriščajo jo za še bolj krivično razdelitev že tako skrajno neenako porazdeljenega bogastva in za manjšanje socialnih ter delavskih pravic.« Pojasnjuje, da je temeljni problem, da verjamemo, da se bosta že našla »rešitev« in »izhod iz krize«, ali, bolje, »da ju bo znal najti trg« (ibid.). Skratka, kot družba spektakla lahko z lahkoto prezremo lastne znake propada. Podobno v tem bloku razmišlja Aljoša Slameršak, ko pravi, da celostna analiza koristi in stroškov zbuja dvom o povezavi med blaginjo in rastjo, saj rast v veliki meri temelji na stroških reproduktivne ekonomije.

Z odrastjo sem se prvič srečala med svojim bivanjem na Danskem, in sicer decembra 2009, v času organizacije in poteka t. i. kopenhavskega podnebnega vrha. Vzporedno z vrhom je namreč potekal alternativni *KlimaForum*, ki se ga je udeležilo okoli 50.000 ljudi z vsega sveta, med njimi tudi veliko znanih imen, kot so Naomi Klein, George Monbiot, Vandana Shiva in drugi. To je bilo tudi obdobje po prvi mednarodni konferenci odrasti, ki je potekala leto dni prej v Parizu, in je ob tem srečanju, na katerem so bili tudi nekateri pozneje in še danes ključni akterji odrasti, dobila priložnost, da agendo predstavi širšemu, mednarodnemu občinstvu. Kljub nedavnosti koncepta pa se že pojavljajo različne miselne in teoretične

šole ter raziskovalne mreže, t. i. vozlišča (*hubs*), v zadnjih letih so se oblikovali tudi prvi študijski programi. Tak spodbudni in pozitivni trend, ki je posledica intenzivnejših razprav in plemenitenja, prepletanja miselnih tokov, idej in predlogov, ki jih omogočajo bienalne mednarodne konference odrasti – kot rečeno, te so se začele leta 2008 v Parizu –, dviguje ugled koncepta v znanstveni skupnosti in povečuje njegovo legitimnost v javnosti. Najbolj znani so francoska, katalonska in nemška šola ter vozlišče *Research & Degrowth*. Na konferenci v Leipzigu leta 2014 se je oblikoval tudi kolektiv, ki je vzpostavil spletni blog in informacijski portal *Degrowth*, ki je še vedno aktiven in na katerem so med drugim objavljeni tudi prispevki z vseh naslednjih konferenc. Na severu Evrope se je skupnost razvila okoli univerze v Lundu in letošnja mednarodna konferenca je potekala predvidljivo v bližnjem švedskem mestu Malmö.

Žal pa se zdi, da je bila budimpeška konferenca (2016) v tem pogledu neuspešna, saj ni pripomogla k razvoju regionalne miselne ali teoretične šole oz. regionalnega raziskovalnega vozlišča. Tako ostajata pri nas edini do zdaj uveljavljeni regionalni šoli *praxis* in korčulanska poletna šola, ki sta nastali v sedemdesetih letih prejšnjega stoletja, v času študentskega gibanja, ki je pripomoglo k nastajanju novih alternativnih gibanj (Štrajn, 2018) in nam zapustilo dediščino, na kateri se lahko širita koncept in gibanje odrasti. Regionalno središče je tako postal Zagreb, kjer je sedež Inštituta za politično ekologijo in kjer v različnih lokalnih, regionalnih in mednarodnih programih omogočajo ustvarjalno raziskovalno delo. Eden vsakoletnih vrhuncev je Zelena akademija na Visu – zadnja leta poteka pred konferenco o odrasti ali po njej in s tem soustvarja nove regionalne sinergije, ki so več kot pomembne za mednarodno povezovanje, ki je bilo v različnih fazah evropske integracije nekdanjih jugoslovanskih republik popolnoma zanemarjeno (med mlajšo generacijo je zamrlo tudi zato, ker je bila ta v kontekstu novih dinamik moči prisiljena iskati geostrateške povezave v Evropski uniji).

Odrast kot regionalno gibanje morda nosi v sebi potencial za razvoj in oblikovanje v jasnejšo in deklarirano miselno/teoretično šolo oziroma da iz gibanja nastane resen raziskovalni regionalni center, torej vozlišče. Vendar so se sinergije, ki so bile prisotne pri kandidaturi, izvedbi in organizaciji budimpeške mednarodne konference o odrasti, izgubile, zato lahko trenutno trdimo le, da obstaja regionalno gibanje s potencialom za nekaj več. Razlogov za izgubo sinergij je verjetno več. Najbolj očiten je gotovo ta, da jo je prvič organiziral mednarodni kolektiv in ne lokalni. Ta je združeval

obetavne posameznice in posameznike z različnimi ozadji, tj. znanstvenike, raziskovalce, nevladnike, aktiviste, umetnike itd., ki so se začeli povezovati in intenzivneje sodelovati po mednarodni konferenci o odrasti v Benetkah leta 2012. Začetni optimizem ob spoznanju, da različne posameznice in posamezniki v regiji razmišljajo o odrasti in so pripravljeni dolgoročno sodelovati ravno v zvezi s to temo, je pripomogel k razvoju prvih regionalnih srečanj. Prvi sestanek (sicer s skromnejšo udeležbo) je potekal v Ljubljani, organizirali so ga posamezniki in posameznice, aktivni v kampanji proti porabi *Dovolj* (za več o kampanji glej Živčič in Pistotnik, 2014). Sledilo je srečanje v Zagrebu, na katero je prišla tudi lokalna neformalna skupina *Grupa 22* – izobraževalno-raziskovalna skupina, ki se ukvarja z zelenimi in levimi progresivnimi politikami. Tretje srečanje, ki je preraslo v dvodnevni mednarodni seminar, je potekalo v Budimpešti, na njem pa je bilo okoli sto udeležencev; postalo je jasno, da se gibanje krepi, da sinergije med nami postajajo močnejše in da imamo jasen skupni interes. Zato je bil naslednji logični korak, da se prijavimo kot organizacijski kolektiv naslednje mednarodne konference o odrasti.

Pomembno se je zdelo tudi, da se konferenca končno preseli na evropsko obrobje, kjer po propadu komunističnih in socialističnih projektov ob koncu 20. stoletja prevladuje prepričanje, da ni alternative kapitalističnemu sistemu, zasnovanemu na rasti. Odrast presega to mišljenje z graditvijo teorije in z njenim povezovanjem s prakso. Vprašanje odrasti se navezuje na družbeno dinamiko, akterje, zaveznitva in procese, ki soustvarjajo mirno tranzicijo v odrast (Dolenec in Domazet, 2016). Gre za analitično spregledane, a pogosto rabljene in okoljsko vzdržne prakse v postsocialistični srednji in vzhodni Evropi ter primerjavo različnih prevladujočih okvirov in empiričnih rezultatov. Budimpešta se nam je zdela primerna lokacija tudi zato, ker je tam študiral Karl Polanyi, čigar delo *Velika preobrazba: politični in ekonomski viri našega časa* je pomembna referenca v teoriji in gibanju odrasti.

Sestavni del razvoja konceptov so strukture, v katerih potekajo ti procesi, zato sta njihovo delovanje in dinamika zelo pomembna. Mednarodne konference o odrasti (največja med njimi je bila leta 2014 v Leipzigu, udeležilo se je okoli tri tisoč posameznikov in posameznic) povezujejo različna občinstva, so po naravi interdisciplinarne ter dajejo veliko prostora za aktualne razprave civilne družbe in akademskega sveta. Tovrstna prizadevanja kažejo, da obstaja interes »izboljšati kakovost življenja, obnoviti živi svet, zmanjšati neenakost ter zagotoviti dostojna delovna mesta – in to brez potre-

be po gospodarski rasti, a s pogojem, da sprejmemo politike za odpravo naše odvisnosti od rasti« (Conte in dr., 2018).

Število in raznolikost pobud, ki si prizadevajo prispevati k spremembam družbenega sistema, po vsem svetu narašča: poleg okoljskih so tu tudi zasedbena gibanja, vstajniška gibanja, gibanja za pravice staroselcev in drugih skupin itd. Kar imajo ta gibanja skupnega, je njihovo razumevanje politike. Takole pravi Lana Zdravković, ko premišljuje o emancipatornem potencialu gibanj v vstajah v Sloveniji 2012–2013: » ... ne glede na organizacijsko obliko (iniciativa, kolektiv, neformalno združenje, društvo, zavod, politična stranka ...), čas nastanka ali številnost, [je] v središču predvsem (njihovo) razumevanje politike in potencial za razvoj strategij za politično delovanje« (Zdravković, 2016: 53).

Rok Kranjc v svojem prispevku v pričujočem tematskem bloku opredeli tri paradigme, povezane z različnimi pojmovanji in odnosi do okoljske trajnosti in gospodarskega razvoja: paradigmo tržnega kapitalizma, ki se odraža prek konceptov trajnostnega razvoja oziroma zelene rasti, ter latentni paradigmi skupnega in odrasti. Pri tem poudari nekatere mogoče sinergije med normativnim razumevanjem pobud in med metodami ustvarjanja multimedijskih scenarijev alternativne prihodnosti. Tudi Marko Hočevar in Žiga Vodovnik se poglobljata v vprašanje nove politične organiziranosti družbe, ki bi temeljila na načelih odrasti, pri čemer se ozirata v Latinsko Ameriko ter tam razvito modaliteto *buen vivir*.

V tem kontekstu je opaziti, da postaja odrast s svojimi zahtevami in konkretnimi strateškimi predlogi čedalje bolj relevantna tudi kot politično gibanje. Ideje črpa iz različnih zamisli demokracije, pravičnosti, pomena življenja in dobrega počutja, ekologije, kritike razvoja, nenasilja, pozicije odprtih meja, ekofeminizma itd. V Franciji je leta 2009 pod taktirko Serga Latoucha nastal prvi volilni program za odrast. Ameriški okoljski ekonomist Herman Daly je razvil politike za *steady-state economy*, o čemer v tem bloku piše Aleksandar Matković. Trenutno pa najbolj odmeva deset strateških predlogov, ki jih je leta 2015, takoj po izdaji knjige *Odrast: Besednjak za novo dobo*, razvil Giorgios Kallis. Ti predlogi so: revizija dolga, skrajšanje delovnega tedna, določitev najnižjega in najvišjega dohodka, uvedba zelene davčne reforme, nasprotovanje subvencijam in investicijam za onesnaževalsko industrijo, optimizacija praznih zgradb, spodbujanje solidarnostne družbe prek razvoja neprofitnega združnega gospodarskega sektorja, zmanjševanje oglaševanja, vzpostavljanje okoljskih omejitev in odprava uporabe BDP kot edinega indikatorja ekonomskega napredka (Kallis, 2015). Po končani budimpeški kon-

ferenci je kolektiv spletnega portala *Degrowth* pripravil dokument s strateškimi predlogi za odrast, ki je temeljil na refleksiji razprav in pobud s te konference. To kaže na zrelost gibanja odrasti, ki se zaveda, da razprave in razmišljanja odrastnikov ne smejo ostati zgolj črke v znanstvenih revijah ter da srečevanje in povezovanje na konferencah in drugih dogodkih ni dovolj.

Nasprotno; odrastniki se zavedamo, da je treba stališča pretopiti v strateško delovanje ter tako vplivati na prevladujoče diskurze, temelječe na rasti. Eden od korakov v tej smeri je bila tudi zadnja pobuda iz septembra 2018, ko je več kot 230 znanstvenikov s področij družboslovja in naravoslovja iz vseh 28 držav Evropske unije v javnem pismu pozvalo institucije Evropske unije in države članice, naj sprejmejo ukrepe, s katerimi bi zmanjšali našo odvisnost od rasti, in da naj proučijo možnosti za postrastno prihodnost, ki se v luči aktualnih okoljskih tveganj zdi neizogibna (Conte in dr., 2018). Prvi podpisniki in soavtorji pisma so pomembna imena odrastniškega gibanja Dan O'Neill, Federico Demaria, Giorgos Kallis, Kate Raworth, Tim Jackson, Jason Hickel in Marta Conde. Pismo naj bi bilo točka preloma in prehoda iz konferenčnih dvoran v dvorano Evropskega parlamenta, v kateri je bila konferenca o postrasti, ki jo je skupaj s sindikati in nevladnimi organizacijami organiziralo pet političnih skupin Evropskega parlamenta, da bi proučili možnosti za »postrastno gospodarstvo« v Evropi. To pa ni bilo prvo srečanje v okviru institucij EU na to temo: letos spomladi je v Evropski komisiji potekala že manjša javna razprava z naslovom *Dobro počutje presega rast BDP*. Skratka, odrast počasi zaseda različne diskurzivne arene, znanstveno, aktivistično in politično, ter tako postaja čedalje glasnejša.

Literatura in drugi viri

ARIÈS, PAUL (2005): *Décroissance ou Barbarie*. Lyon: Golias.

CADTM. Dostopno na: www.cadtm.org/English (12. september 2018).

CONTE, MARTA, FEDERICO DEMARIA, JASON HICKEL, TIM JACKSON, GIORGOS KALLIS, DAN O'NEILL IN KATE RAWORTH (2018): The EU Needs a Stability and Wellbeing Pact, Not More Growth. *Guardian*, 16. september. Dostopno na: <https://www.theguardian.com/politics/2018/sep/16/the-eu-needs-a-stability-and-wellbeing-pact-not-more-growth> (17. september 2018).

DEGROWTH. Dostopno na: www.degrowth.info (10. september 2018).

DOMAZET, MLADEN (2018): *Degrowth – A Sober Vision of Limiting Warming to 1.5°C*. Berlin: Heinrich Böll Foundation. Dostopno na: https://www.boell.de/sites/default/files/radical_realism_for_climate_justice_volume_44_4.pdf (25. september 2018).

- DOMAZET, MLADEN IN DANIJELA DOLENEC (2016): Odrast kao obnova utopijskih energija. *V Odrast: Pojmovnik za novu eru*, G. D'Alisa, F. Demaria in G. Kallis (ur.), XI–XXVII. Zagreb: Fraktura in Inštitut za politično ekologijo.
- DOVJAK, ROK (2018): Hrvoje Klasić: Dogodke iz časa socializma se gleda s čustvi, manj pa na podlagi dokumentov. Intervju. *RTVSLO*, 25. marec. Dostopno na: www.rtvsl.si/1968/novice/hrvoje-klasic-dogodke-iz-casa-socializma-se-gleda-s-custvi-manj-pa-na-podlagi-dokumentov/449256 (10. september 2018).
- D'ALISA, GIACOMO, FEDERICO DEMARIA IN GIORGOS KALLIS (UR.) (2015): *Degrowth: a Vocabulary for a New Era*. Oxon in New York: Routledge.
- GORZ, ANDRÉ (V MICHEL BOSQUET) (1972): *Nouvel Observateur*, Pariz, 397, 19. junij. Zapisnik z javne razprave, ki jo je v Parizu organiziral Club du Nouvel Observateur.
- GRUPA22. Dostopno na: www.grupa22.hr (10. september 2018).
- KALLIS, GIORGOS (2015): Yes, We Can Prosper Without Growth: 10 Policy Proposals for the New Left. *CommonDreams*, 28. januar. Dostopno na: www.commondreams.org/views/2015/01/28/yes-we-can-prosper-without-growth-10-policy-proposals-new-left (10. september 2018).
- KALLIS, GIORGOS, JOAN MARTÍNEZ-ALIER IN RICHARD B. NORGAARD (2009): Paper Assets, Real Debts: An Ecological-Economic Exploration of the Global Economic Crisis. *Critical Perspectives on International Business* 5(1/2): 14–25.
- KLEPEC, PETER (2014): Govor o krizi. *Problemi* 7–8: 99–118.
- PISTOTNIK, AJDA (2017): Raje konec sveta kot konec rasti. *Delo*, 1. februar. Dostopno na: www.delo.si/mnenja/gostujoce-pero/raje-konec-sveta-kot-konec-rasti.html (10. september 2018).
- ŠTRAJN, DARKO (2018): 1968: Kako razumeti študentska gibanja? *RTVSLO*, 23. marec. Dostopno na: www.rtvsl.si/kultura/drugo/1968-kako-razumeti-studentska-gibanja/449522 (10. september 2018).
- ZDRAVKOVIĆ, LANA (2016): Emancipatory Potential of the Movements Engaged in the 2012–2013 Uprisings in Slovenia. *Družboslovne razprave* 82: 51–71.
- ŽIVČIČ, LIDIJA IN AJDA PISTOTNIK (2014): Lessons from the Enough Campaign in Slovenia. *Blog Postwachstum*, 18. december. Dostopno na: <https://www.postwachstum.de/lessons-of-the-enough-campaign-in-slovenia-20141218> (15. september 2018).

Odrast, za dostojno življenje v okviru planetarnih omejitev

Abstract

Degrowth, a Proposal for a Decent Life within Planetary Limits

The essay presents three degrowth premises that relate the concept of planetary boundaries to the political vision of a decent life for everyone. First, the premise of biophysical limits challenges strategies which require the continuous growth of material and energy usage. The relevance of the premise is amplified by research which shows that certain planetary limits have already been surpassed, thus eroding the reproductive capabilities of ecosystems and decreasing their beneficial impact on society. The author presents the argument of ecological economists, who find the underlying reasons for ecological crises in the universal application of market logic to all goods and services, even when they have fundamentally different characteristics of (re)production. The essay continues by providing a degrowth rejection of the discourse of ecomodernism. Technological solutions are capable of alleviating ecological crises, but cannot resolve them because the crises stem from the inadequate economic relations between nature and society. Secondly, the premise of egalitarian economy can be used to refute a causal link between growth and well-being. By building on the first premise, the author shows that biophysical limits impose a constraint on the material preconditions of well-being. The author holds that social equality is more important for well-being than growth or material abundance. Also, temporal analyses of social inequality show that economic growth in developed countries since the neoliberal turn has coincided with growing inequality and stagnation of well-being for the majority of people. Finally, the premise of holistic economics emphasizes the crucial roles of reproductive work and reproductive ecological services, which are commonly overlooked by the existing economic system due to its strict focus on monetary exchange. The author argues that the creation of paid services often coincides with the destruction and exploitation of the reproductive part of the economy. A holistic analysis of benefits and expenses therefore casts further doubt on the causality between growth and well-being.

Keywords: degrowth, biophysical limits, ecological crisis, climate change, social inequality, reproductive work, ecological services.

Aljoša Slameršak is a climate scientist and environmental economist, currently working as a PhD candidate in Environmental Science and Technology at ICTA, Barcelona with a focus on degrowth and climate change. Prior to his doctoral studies, Aljoša worked as research assistant at the Max Planck Institute for Biogeochemistry in Jena and as a teaching assistant at the Wageningen University. His main research interests include social transformations, climate change, and climate justice. (aljosla.slamersak@uab.cat)

Povzetek

V prispevku predstavimo tri osrednje teze odrasti, ki povezujejo koncept planetarnih biofizikalnih omejitev in politično vizijo dostojnega življenja za vse. V tezi o biofizikalnih omejitvah družbeno-ekonomskega sistema kritiziramo prepričanje o nadaljnjih zmožnostih rasti uporabe materialov in energije. Študije dokazujejo, da smo nekatere omejitve že preseгли, s čimer dolgoročno omejujemo reprodukcijske zmožnosti naravnih sistemov in obseg njihovih družbeno koristnih storitev. Predstavimo argument ekoloških ekonomistov, ki izhodiščni razlog za ekološke krize vidijo v neustreznosti posplošitve tržnih odnosov na kvalitativno različne dobrine, kot so naravni viri, delo in kapital. Nadalje predstavimo odgovor odrasti na diskurz ekomodernizma. Tehnološke rešitve lahko zgolj omilijo ekološke probleme, ne morejo pa razrešiti ekoloških kriz, saj le-te izhajajo iz neustreznih ekonomskih razmerij med naravnim in družbenim. V tezi o egalitarni ekonomiji nato zavrnemo povezavo med blaginjo in rastjo. Izhajajoč iz prve teze pokažemo, da biofizikalne omejitve zaradi nujne po omejeni porabi materialov in energije zamejujejo materialne predpogoje za blaginjo. Opozorimo, da je za blaginjo družbena enakost pomembnejša kot rast in materialno izobilje. Sklicujoč se na raziskave o časovnem poteku neenakosti v razvitih državah nato pokažemo, da gospodarska rast od neoliberalnega obrata sovпада s povečevanjem neenakosti in stagniranjem blaginje za večino prebivalstva v razvitih državah. V tezi o celoviti obravnavi ekonomije predstavimo ključno vlogo reproduktivnega dela in reproduktivnih naravnih storitev, ki jih ekonomski sistem, osredinjen na denarno izmenjavo, spregleda. Podamo argument, da ustvarjanje plačljivih koristi pogosto sovпада z uničevanjem in izkoriščanjem koristi reproduktivnega dela ekonomije. Celostna analiza koristi in stroškov tako postavlja v negotovost povezavo med blaginjo in rastjo, saj rast v veliki meri temelji na stroških reproduktivne ekonomije.

Ključne besede: odrast, biofizikalne omejitve, ekološke krize, podnebne spremembe, družbena neenakost, reproduktivno delo, reproduktivne naravne storitve

Aljoša Slameršak je meteorolog in okoljski ekonomist. Trenutno je zaposlen kot doktorski raziskovalec programa Okoljske znanosti in tehnologije na Institutu ICTA v Barceloni. Pred doktorskim študijem je deloval kot raziskovalec na biogeokemičnem inštitutu Max Planck v Jeni in kot asistent na Univerzi v Wageningenu. Njegovi osrednji raziskovalni interesi so družbene transformacije, podnebne spremembe in teme podnebne pravičnosti. (aljoša.slamersak@uab.cat)

»Raje govorim o nemogočem, saj že predobro poznamo, kar je mogoče.«

S. R.

Zgodovina koncepta omejitev

Izhodišče odrasti je teza, da živimo na planetu omejenih virov z omejeno zmožnostjo reprodukcije. Če družbeno-ekonomskega delovanja ne bomo prilagodili planetarnim omejitvam, bomo sčasoma destabilizirali naravne sisteme, kar bo vodilo v uničujoče povratne učinke na družbeno reprodukcijo. Ta teza sicer ni presenetljivo nova, saj so jo, izhajajoč iz različnih okoliščin, po svoje obravnavali že številni vplivni raziskovalci. Omenimo zgolj Nicholasa Georgesca-Roegenaa (1993), ki je v šestdesetih letih 20. stoletja protislovja neomejene rasti ekonomije dokazoval z biofizikalno analizo ekonomskih procesov, in Johna Stuarta Milla (glej Mill, 1862), ki je že v devetnajstem stoletju govoril o tem, da je življenje v okviru planetarnih omejitev priložnost za razvoj moralnih vrlin humanizma. Kljub temu vse do sedemdesetih let dvajsetega stoletja koncept omejitev v politični ekonomiji ne zavzema vidnega mesta. Pri tedanjem obsegu izrabe virov se meje rasti, če sploh obstajajo, zdijo kot abstrakten problem, ki ga lahko odložimo v daljno prihodnost.

Leta 1972 je skupina okoljskih znanstvenikov s Tehnološkega inštituta Massachusetts (MIT) objavila poročilo *Meje rasti* (glej Meadows in dr., 1972). V poročilu ugotavljajo, da bomo ob nadaljnji rasti izrabe naravnih virov prej kot v stoletju presegli nosilne zmogljivosti planeta, čemur sledi razpad podpornih ekosistemov, ključnih za družbeno in ekonomsko reprodukcijo. To je čas množičnih medijev, ki novice o večjih okoljskih katastrofah ponesejo v svet. Pojavijo se prva opozorila o obstoju globalnega segrevanja, v ospredju je predvsem strah pred množičnim izumrtjem vrst (t. i. *Silent Spring* oz. Nema pomlad; glej Carson, 1972). Radikalnost teze je sprožila ostre odzive kolegov, ki so zavračali pesimizem avtorjev ter apelirali na človeško inovativnost in sposobnost prilagajanja. Kljub zavračanju poročila v prevladujočih javnih diskurzih pa se je koncept meja rasti dokončno vrisal na zemljevid politične ekologije.

Sledi štirideset let modela nebrzdane rasti, v katerih se napovedi poročila v veliki meri potrdijo (glej Turner, 2008). Leta 2009 je skupina znanstvenikov analizirala globalno stanje okolja po kriteriju devetih planetarnih omejitev (glej Rockström in dr., 2009) in sklenila, da presegamo vzdržno obremenitev biogeokemičnega kroženja in izgube biotske raznovrstnosti, obenem pa smo na meji nevarnih podnebnih sprememb, zakisanja oceanov in netrajnostne izrabe tal in gozdov. Da meje ne le obstajajo, temveč so že presežene, dokazuje niz nepovratnih sprememb naravnih ekosistemov, katerih posledice spodkopavajo možnosti za dostojno življenje (glej O'Neill in dr., 2018).

Odrast se je kot nov miselni okvir pojavila ob robu tridesetletne dediščine polomov prevladujočih diskurzov trajnostnega razvoja. Cilj odrasti je preseči (zgolj) akademsko raven kritične refleksije netrajnostnih modelov družbenega razvoja. Ustrezni temelji kritike za to so bili postavljeni že v drugi polovici dvajsetega stoletja. Zagovorniki odrasti si tako zadajo cilj doseči večdimenzionalno družbeno transformacijo, ki bi integrirala družbeno teorijo, politični aktivizem ter razvoj družbenih praks trajnostnega in dostojnega življenja. Pri tem omenimo, da teoretski okvir odrasti izhaja in se prepleta z okviri ekološke ekonomije (*ecological economics*) in radikalne politične ekologije, katerih lastna področja proučevanja so sicer ožja in bolj zamejena.

Prelom z ortodoksno okoljsko ekonomijo

Osrednji izziv odrasti je razrešitev protislovja med dostojnim življenjem za vse in ohranjanjem okolja. Tega izziva se loteva iz dveh zornih kotov. Prvič, z analizo, v kolikšnem obsegu družbeno-ekonomske prakse, temelječe na uničevanju okolja, sploh pozitivno učinkujejo na blaginjo. Drugič, s prepraševanjem, v kolikšni meri je obstoj protislovja pogojen s produkcijskim načinom in družbenimi odnosi in v kolikšni meri je že izvorno zaznamovan z biofizikalnimi omejitvami učinkovite proizvodnje in alokacije dobrin. Preden predstavimo (parcialne) odgovore odrasti

na omenjeni vprašanji, pogledjmo, kako se odrast razlikuje od prevladujočih okoljskih diskurzov. Zagovorniki odrasti menijo, da moramo za trajnostno in dostojno življenje ustrezno razumeti součinkovanje med družbenimi in naravnimi sistemi. Pri tem zavračajo tako ontološke okvire, ki začrtajo ostro razmejitev med okoljem in družbo, kar je značilno za antropocentrizem večine okoljskih diskurzov, kot tudi tiste, ki eno reducirajo na drugo, kot je denimo diskurz globoke ekologije.

Do ločitve med okoljskimi in ekološkimi ekonomisti torej pride pri opredelitvi narave, njene družbene funkcije in medsebojne pogojenosti med naravnim in družbenim. Okoljski ekonomisti naravo obravnavajo kot ekonomske vire (naravni viri), ki so ključni za ekonomsko (re)produkcijo. Razmerja med naravnimi in preostalimi viri so določena z njihovimi cenami, ki so odsev družbenega povpraševanja in produkcijskih zmoglosti. Okoljsko škodo razlagajo s konceptom negativnih eksternalij. Negativne eksternalije zaobjemajo vse negativne učinke na blaginjo, ki so v obstoječih, tržnih razmerjih zanemarjeni. Po njihovem prepričanju negativne eksternalije nastanejo zaradi prenizkih cen naravnih virov, ki so posledica spregledanih stroškov onesnaževanja in izkoriščanja virov, do katerih je omogočen prost in brezplačen dostop. Okoljski ekonomisti za problem negativnih eksternalij predlagajo dve rešitvi: komodifikacijo vseh naravnih virov in storitev ter regulacijo izrabe in dostopa do virov (Perman in dr., 2003). Komodifikacija pomeni, da morajo vsi naravni viri in storitve, denimo dostop do zraka ali uporaba oceanov, postati plačljivi. Oba pristopa v privzetih idealnih razmerah izničila negativne eksternalije bodisi z dvigom cen bodisi z regulirano omejitvijo porabe, s čimer se povpraševanje zmanjša na optimalno tržno raven. Ta po odpravi eksternalij sovpada z optimalno družbeno ravno.

Nasprotno ekološki ekonomisti menijo, da je izhodiščni razlog za ekološko krizo redukcija narave na tržne naravne dobrine, ki so obravnavane kot eden od produkcijskih dejavnikov ekonomije. S tem, ko naravne vire komodificiramo v dobrine, ki jih lahko prosto izmenjujemo s preostalimi dobrinami na trgu, po mnenju ekoloških ekonomistov naredimo napako, saj kot zamenljive obravnavamo produkte z bistveno različnimi lastnostmi in reproduktivnimi potrebami (glej Koch, 2015). Cena tone svežih lososov je denimo lahko enaka ceni dirkalnega avtomobila, vendar zadovoljitev temeljne potrebe po hrani težko kvalitativno primerjamo z avtomobilističnimi užitki. In naprej, določen obseg ulova rib je neposredno pogojen z velikostjo ribje populacije, ki za svojo reprodukcijo potrebuje zadostno količino hranil, ustrezno temperaturo, čistost oceana ipd. Če ulov rib za dlje časa presega reproduktivno stopnjo populacije, pride do njenega drastičnega upada, kar se pozna tudi na prihodnjem ulovu. Ekološki reprodukcijski cikel je bistveno drugačen od industrijskega produkcijskega cikla dobrin, saj je prvi podrejen biofizičnim zakonitostim, drugi pa je odvisen predvsem od tehnologije in družbenih razmerij med proizvajalci. Čeprav naravne in preostale dobrine ter storitve niso izpostavljene enakim omejitvam, na trgu nastopajo kot ekvivalenti naravnim virom. S tem ko kvalitativno različne dobrine enačimo prek mehanizma cene,

dopuščamo možnosti za tržno alokacijo, ki vodijo v naglo in nepovratno izčrpanje omejenih naravnih virov. V primerih visokega povpraševanja lahko denimo popoln izlov določene vrste rib sovпада s tržnim optimumom, kar pa po mnenju ekoloških ekonomistov ne pomeni družbenega optimuma. Ta pri ribah sovпада z njihovo maksimalno reprodukcijo.

Iz ontološkega preloma sledita različni ekonomski metodologiji za razumevanje razmerij med naravnim in družbeno-ekonomskim (epistemološki prelom). Kot smo že videli, okoljski ekonomisti naravne dobrine in storitve posplošijo z ovrednotenjem na trgu. Po drugi strani ekološki ekonomisti tržnemu mehanizmu odrekajo primat v produkciji in distribuciji dobrin. To ne pomeni, da trg zavračajo *per se*. Trg je lahko učinkovit alokacijski mehanizem, vendar je problematičen, če sta proizvodnja in alokacija določeni prek arbitrarnega mehanizma cene. To še posebej velja, če so tržni odnosi preslikava neenakih možnosti in asimetrije moči med akterji. Za trajnostno transformacijo potrebujemo umestitev ekonomije v kontekst omejitve porabe materialov, naravnih virov in energije. Zato ekološki ekonomisti predlagajo metodo družbenega metabolizma (Martinez-Alier in dr., 2010), ki bilanci tržnih izmenjav doda še bilanco izmenjav energije in snovi med družbo in okoljem. Po metodologiji se od okoljskih ekonomistov razlikujejo v prepričanju, da naravnega ne moremo reducirati na njegovo družbeno funkcijo. Družbeni sistemi, predvsem ekonomija, so izpostavljeni biofizikalnim omejitvam. Iz tega sledi sklep, da je tudi obseg družbene produkcije in storitev temeljno pogojen z biofizikalnimi omejitvami okolja. Kmetijstvo je omejeno s stabilnostjo podnebja in ustreznimi vremenskimi razmerami. Industrija je omejena z razpoložljivostjo surovin in zmožnostjo pridobivanja energije za preoblikovanje surovin v blaga. Zato ekološki ekonomisti glede protislovja med dostojnim življenjem in ohranjanjem okolja sklenejo, da imajo biofizikalne omejitve primat nad družbenimi. Medtem ko družbeno-politično zasnovano družbe, vrednote in prakse lahko prilagajamo, realnosti biofizikalnih zakonitosti pač ne moremo. Iz tega sledi poziv k omejitvi družbenega metabolizma, saj lahko določeno raven družbene blaginje dosežemo in jo nato ohranjamo zgolj ob temeljnem pogoju ohranjanja nosilnih zmogljivosti naravnega okolja.

Odrast in ekomodernizem

Najbolj aktualen izziv odrasti je diskurz, ki se v izhodišču strinja z obstojem planetarnih omejitev, vendar iz tega ne sklene, da je treba omejiti obseg družbeno-ekonomskega delovanja. Ekomodernisti priznavajo (glej Asafu-Adjaye in dr., 2015), da zgodovina kaže jasno povezavo med rastjo obsega ekonomije in degradacijo okolja, vendar optimistično dodajajo, da je z inovacijami, implementacijo okolju prijaznih tehnologij in optimizacijo družbene organizacije to povezavo mogoče razbiti.

Zagovorniki odrasti opozarjajo, da ekomodernisti problem omejitev omejujejo na tehnološki problem. Ta poenostavitev je neustrezna, saj krši načelo previdnosti, po katerem imajo pri premagovanju problemov z velikimi tveganji negativnih učinkov prednost zanesljive rešitve. Ekomodernisti domnevajo, da je obstoj tehnologij ustrezna družbena transformacija že več kot trideset let, kljub temu pa v tem času ni bilo bistvene omilitve pritiskov na okolje, do katerih prihaja zaradi rastočega družbenega metabolizma. Potrebne tehnološke prilagoditve, da bi v prihodnjih desetletjih ostali v okviru planetarnih omejitev, za več kot trikrat presegajo najuspešnejše zgodovinske izboljšave v učinkoviti rabe energije in materialov (glej Jackson, 2009). Soočeni z dvomljivostjo zmožnosti transformacije z obstoječimi tehnologijami ekomodernisti v zadnjem desetletju vse pogosteje rešitev vidijo v hipotetičnih scenarijih geoinženirstva, ki temeljijo na netestiranih zasnovah tehničnih rešitev, ki predvidevajo megalomanske posege v okolje (Anderson in Peters, 2016).

Zagovorniki odrasti so kritični do vere v tehnologijo, ki namesto prepraševanja družbeno-ekonomskega konteksta ekoloških problemov išče čudežno *deus ex machino*, poskuša pretentati trdo realnost fizikalnih zakonitosti. Ekomodernizem je treba prepoznati kot distopijo, ki z imaginarnimi rešitvami upravičuje prelaganje ukrepov v prihodnost, kar krepi inercijo obstoječega, destruktivnega družbeno-ekonomskega modela. Zavest o tem je začela pronicati tudi v medije (glej na primer Hickel, 2017).

Poleg trajnostne transformacije razmerij med okoljem in družbo odrast zagovarja radikalno preoblikovanje družbenih odnosov, iz odnosov asimetričnih moči in neenakih možnosti v odnose enakosti in mednarodne ter medgeneracijske pravičnosti, pri čemer argumentu negativnih ekoloških učinkov doda še argument o osiromašenju družbenih potencialov zaradi obsedenosti z gospodarsko rastjo.

Rast kot predpogoj za blaginjo?

Instrumentalizirana rast obsega ekonomije je problematična, ker temelji na predpostavki, da je družbena blaginja pogojena z rastjo obsega ekonomije. Gospodarska rast pomeni, da smo v dotičnem letu ustvarili več vrednosti kot v preteklem, medtem ko ničesar ne pove o porazdelitvi te vrednosti. Analiza rasti dohodkov v ZDA od osemdesetih let dvajsetega stoletja naprej pokaže, da se po neoliberalnem obratu gospodarska rast preliva skoraj izključno v žepe najboga-tejših, medtem ko plače delavskega razreda stagnirajo (glej Piketty in Saez, 2006; 2014). Rast torej ne pomeni nujno večje dostopnosti do dobrin in storitev, niti ne zmanjšuje neenakosti. Nasprotno, rast od osemdesetih let naprej pravzaprav sovpada s koncentracijo ustvarjene vrednosti v rokah najvišjega razreda, proces, ki ne samo reproducira, temveč zaostruje neenakosti. Odrast v nasprotju s konvencionalnimi, produktivističnimi ekonomskimi šolami, kamor spadajo tako

klasična kot tudi neoklasična, keynesianska in realsocialistična ekonomija, dostojnega življenja ne razume kot dolgoročni cilj, za dosego katerega nujno potrebujemo rast; za odrast je dostojno življenje izhodiščni predpogoj pravične ekonomije. Za zagovornike odrasti je odpovedovanje pogojem za dostojno življenje v 21. stoletju, v imenu neke nedefinirane opredelitve izobilja, ki je odložena v daljno prihodnost, nepotrebno, zavajajoče in neizvedljivo. Nepotrebno, ker človeštvo že zdaj ustvari dovolj presežka za dostojno življenje vseh (glej Friends of the Earth, 2018). Zavajajoče, ker se točka ciljne blaginje v vsakem obdobju prestavi naprej v prihodnost. Neizvedljivo zaradi biofizikalnih planetarnih omejitev. Kraj in čas za dostojno življenje enakih možnosti sta po mnenju zagovornikov odrasti tukaj in zdaj. Pri tej premisi ne zapadejo v relativistično pojmovanje blaginje in pomanjkanja, temveč se sklicujejo na empirične raziskave o šibkosti povezave med blaginjo in bruto družbenim proizvodom; tako imenovani Easterlinov paradoks (glej Easterlin in dr., 2010) namreč pokaže, da rast obsega ekonomije sama po sebi ne prinaša večjega zadovoljstva, saj je za blaginjo bolj kot rast ključna enakost distribucije ustvarjenega bogastva.

Skrita vloga reproduktivnega dela ekonomije

Naslednja kritika rasti se nanaša na njeno povezovanje s čedalje večjim obsegom ustvarjenih dobrin in koristi. Ta domala samoumevna predpostavka je v obstoječih ekonomskih razmerjih zavajajoča, saj rast izbranih dobrin in koristi, na katere smo pozorni, pogosto temelji na izkoriščanju in uničenju drugih, spregledanih dobrin in koristi (glej Gibson-Graham, 2006). Problem izhaja iz uveljavljene računovodske definicije ekonomskih dejavnosti, ki ekonomijo enači s celotnim obsegom plačljivih ekonomskih dejavnosti. Ker za velik delež storitev in dobrin, ki jih uživamo, ne plačujemo stroškov, zgolj plačljivi del ekonomije ne pokaže celostne slike o organizaciji družbene reprodukcije in stanja blaginje (glej Dietz in O'Neill, 2013). Z neplačanimi ekonomskimi dejavnostmi govorimo o reproduktivnem delu v gospodinjstvu, prostovoljnem delu in storitvah ekosistemov, ki nam zagotavljajo rodovitno prst, oskrbo s pitno vodo in obnovljive vire energije (glej O'Neill, 2014: 104). Poleg tega, da ključno pripomorejo k družbeni blaginji, so obenem tudi temelj za tako imenovano realno ekonomijo, ki jo opredeljuje denarna izmenjava. Ti neplačani ekonomski odnosi so v uradnih statistikah gospodarske rasti prezrti, saj se zaradi odsotnosti denarne izmenjave neposredno ne pokažejo v izmerjenem bruto domačem proizvodu. Feministični ekonomisti opozarjajo, da se zapostavljenost neplačanega, reproduktivnega dela in storitev ne dogaja zgolj na simbolni ravni (glej D'Alisa in Cattaneo, 2013). Le-to v ekonomskem pogledu pogosto sploh ni prepoznano kot delo, temveč ima status samoumevnih aktivnosti, ki izhajajo iz »naravnih dolžnosti« oziroma funkcij ponižnih akterjev. In naprej, s tem ko plačljive ekonomske dejavnosti privzamejo primat v ekonomskih razmerjih,

povečamo privlačnost razmerij, ki tržne vrednosti ustvarjajo z izrabo neplačane reprodukcije. Takšna hierarhija ekonomskih razmerij je plenilska in neenaka, saj ustvarja plačljive koristi za družbeno močnejše s prelaganjem neplačanih stroškov (*cost-shifting*; glej Demaria, 2010) na družbeno šibkejše akterje in okolje.

Da ne gre za robne primere izkoriščevalskih praks, temveč za splošno delovanje globalne ekonomije, prepoznamo iz trendov čedalje večje diverzifikacije proizvodnih procesov med razvitimi državami in državami v razvoju. Medtem ko se razvite države usmerjajo v visokotehnološke procese inženirske zasnove, marketinga in distribucije, države v razvoju prevzemajo delovno, energijsko in materialno intenzivne procese. V indijskem pristanišču Alang na tisoče delavcev za manj kot dva evra na dan sodeluje pri razgradnji odpisanih ladij iz vsega sveta (glej Demaria, 2010). Razgradnjo jeklenih konstrukcij večinoma opravljajo z lastnimi rokami, pri čemer si pomagajo z macolami in gorilniki. Pri tem so izpostavljeni nevarnim odpadnim materialom, kot so azbest, svinec in poliklorirani bifenili, ki jih po ločitvi od jekla po navadi sprostijo v morje. Razgradnja ladij je kot zadnji del življenjskega cikla ladjedelništva proces ustvarjanja vrednosti, ki za seboj pusti pravo okoljsko opustošenje in pohablja delavce, kar pa v razvitih državah kot centrih ekonomskega povpraševanja ostane nevidno. Če bi v državah v razvoju upoštevali okoljske standarde in delavske pravice tako kot na Zahodu, bi dvignili stroške proizvodnje in posledično znižali ali celo povsem odpravili rast.

Povezovanje rasti z ustvarjanjem blaginje in koristi je torej zavajajoče, saj sovпада z uničevanjem in izkoriščanjem v drugih geografijah in delih ekonomskega sistema, ki jih z osredinjanjem na realno ekonomijo spregledamo. Podobno kot je denimo španski imperij svojo zlato dobo rasti utemeljil na izkoriščanju zavojevanih kolonij v Latinski Ameriki, rast v obstoječi ekonomiji čezmerno ustvarjamo z izkoriščanjem brezplačnega reproduktivnega dela in reproduktivnih storitev ekosistemov, ki nam služijo kot pripravna odlagališča odpadkov. Celovita opredelitev ekonomije, ki zaobjema tudi neplačane storitve in vire, tako postavlja vprašanje, v kolikšni meri je obstoječi model rasti dejansko mogoče povezovati s civilizacijskim napredkom. Odrast poudarja, da po ustrežnejši metodologiji, ki zaobjema družbeni metabolizem vseh ravni ekonomije, rast ni (več) pogoj in sredstvo za družbeno blaginjo.

Sklep

V eseju smo predstavili zgodovinski kontekst odrasti in na kratko povzeli osrednje teze tega miselnega okvira. V času, ki so ga zaznamovale svetovna gospodarska kriza in premnoge ekološke katastrofe, bi pričakovali, da bodo teze odrasti odmevale v javni razpravi, ali pa bile vsaj temeljito obravnavane v akademskih krogih. Očitno je namreč, da obstoječa integracija okoljskih politik in ekonomije ni sposobna odgovoriti na največje izzive 21. stoletja, kot so podnebne spremem-

be, onesnaževanje z mikroplastiko in izguba biotske raznovrstnosti. Namesto tega zagovorniki odrasti le stežka polemizirajo z drugimi okoljskimi diskurzi, saj so s strani (ostalih) intelektualcev pogosto deležni diskreditacij in zavračanja z argumenti slamnatega moža. Iz teh intervencij je jasno, da si »kritiki« bodisi niso prebrali izhodiščnih tez bodisi celoten miselni okvir zavračajo s sklicevanjem na politično realnost. Ker s komentarji kritikov, ki niso pripravljeni na argumentiran dialog, ni mogoče polemizirati, bomo odgovorili zgolj na ugovor iz politične realnosti.

Sklicevati se na politično realnost pomeni, da nasprotnikovim argumentom (pogosto na pokroviteljski način) priznavaš določeno težo, vendar jih zavrneš, ker sklepi, ki iz njih sledijo, niso skladni s tvojo presojo o mogočih političnih strategijah v prihodnosti. Poudarimo, da je argument politične realnosti povsem dopusten, če premiso razvijemo z analizami političnih akterjev in transformacijskih procesov. Če naredimo takšno analizo, nedvomno najdemo precej neskladnosti med obstoječo družbeno-ekonomsko paradigmo in odrastjo, zato je skeptičnost do odrasti razumljiva. Kljub temu menim, da odrasti z argumentom politične realnosti ne moremo odpisati. Iz teze o biofizikalnih omejitvah namreč sledi, da je družbeno-politična realnost primarno omejena s planetarnim stanjem okolja. Ob katastrofalnih podnebnih spremembah bodo možnosti za civilizacijski razvoj denimo bistveno bolj omejene kot ob stabilnem podnebjju. Zato moramo presoje o političnih realnostih v izhodišču umestiti v biofizikalni kontekst naglo pojemajočih reproduktivnih okoljskih zmoglosti. V nasprotnem primeru z izhodiščnim sklicevanjem na politično realnost prej preprašujemo realnost fizike ekoloških katastrof kot pa obstoječo družbeno-ekonomsko paradigmo, kar pa je očitna epistemološka zmeta.

Literatura

- ANDERSON, KEVIN IN GLEN PETERS (2016): The Trouble with Negative Emissions. *Science* 354(6309): 182–183.
- ASAFU-ADJAYE, JOHN IN DRUGI (2015): *An Ecomodernist Manifesto*. Dostopno na: <http://www.ecomodernism.org/s/An-Ecomodernist-Manifesto.pdf> (27. avgust 2018).
- CARSON, RACHEL (1972): *Nema pomlad*. Ljubljana: Državna založba Slovenije.
- D'ALISA, GIACOMO IN CLAUDIO CATTANEO (2013): Household Work and Energy Consumption: A Degrowth Perspective. Catalonia's Case Study. *Journal of Cleaner Production* 38: 71–79.
- DEMARIA, FEDERICO (2010): Shipbreaking at Alang–Sosiya (India): An Ecological Distribution Conflict. *Ecological economics* 70(2): 250–260.
- DIETZ, ROB IN DAN O'NEILL (2013): *Enough is Enough: Building a Sustainable Economy in a World of Finite Resources*. Abingdon: Routledge.
- EASTERLIN, RICHARD A., LAURA ANGELESCU MCVEY, MALGORZATA SWITEK, ONNICHA SAWANGFA IN JACQUELINE SMITH ZWEIG (2010): The Happiness–Income Paradox Revisited. *Proceedings of the National Academy of Sciences* 107(52): 22463–22468.

- FRIENDS OF THE EARTH (2018): *Sufficiency, Moving Beyond the Gospel of Eco-efficiency*. Dostopno na: http://www.foeeurope.org/sites/default/files/resource_use/2018/foee_sufficiency_booklet.pdf (3. september 2018).
- GEORGESCU-ROEGEN, NICHOLAS (1993): The Entropy Law and the Economic Problem. V *Valuing the Earth: Economics, Ecology, Ethics*, H. Daly in K. N. Townsend (ur.), 75–88. Cambridge, Mass.: MIT Press.
- GIBSON-GRAHAM, JULIE AND KATHERINE (2006): *A Postcapitalist Politics*. University of Minnesota Press.
- HICKEL, JASON (2017): The Paris Climate Deal Won't Save Us – Our Future Depends on De-growth. *The Guardian*, 3. julij. Dostopno na: <https://www.theguardian.com/global-development-professionals-network/2017/jul/03/paris-climate-deal-wont-work-our-future-depends-degrowth> (25. junij 2018).
- JACKSON, TIM (2009): *Prosperity without Growth: Economics for a Finite Planet*. Abingdon: Routledge.
- KOCH, MAX (2015): Climate Change, Capitalism and Degrowth Trajectories to a Global Steady-State Economy. *International Critical Thought* 5(4): 439–452.
- MARTINEZ-ALIER, JOAN, GIORGOS KALLIS, SANDRA VEUTHEY, MARIANA WALTER IN LEAH TEMPER (2010): Social Metabolism, Ecological Distribution Conflicts, and Valuation Languages. *Ecological Economics* 70(2): 153–158.
- MEADOWS, DONELLA H., DENNIS L. MEADOWS, JØRGEN RANDERS IN WILLIAM W. BEHRENS III. (1972): *The Limits to Growth: A Report to the Club of Rome's Project on the Predicament of Mankind*. Washington: Potomac Associates.
- MILL, JOHN STUART (1862): *Principles of Political Economy with some of their Applications to Social Philosophy; in Two Volumes. Vol. 2*. London: Longmans, Green, Reader and Dyer.
- O'NEILL, DANIEL W. (2014). Gross Domestic Product. V *Degrowth: A Vocabulary for a New Era*, G. D'Alisa, F. Demaria in G. Kallis (ur.), 103–106. London: Routledge.
- O'NEILL, DANIEL W., ANDREW L. FANNING, WILLIAM F. LAMB IN JULIA K. STEINBERGER (2018): A Good Life for all within Planetary Boundaries. *Nature Sustainability* 1(2): 88–95. Dostopno na: <https://www.nature.com/articles/s41893-018-0021-4.pdf> (25. junij 2018).
- PERMAN, ROGER IN DRUGI (2003): *Natural Resource and Environmental Economics*. Pearson Education.
- PIKETTY, THOMAS IN EMMANUEL SAEZ (2006): The Evolution of Top Incomes: A Historical and International Perspective. *The American Economic Review* 96(2): 200–205.
- PIKETTY, THOMAS IN EMMANUEL SAEZ (2014): Inequality in the Long Run. *Science* 344(6186): 838–843.
- ROCKSTRÖM, JOHAN IN DRUGI (2009): Planetary Boundaries: Exploring the Safe Operating Space for Humanity. *Ecology and Society* 14(2). Dostopno na: <https://www.ecologyandsociety.org/vol14/iss2/art32/> (25. junij 2018).
- TURNER, GRAHAM, M. (2008): A Comparison of *The Limits to Growth* with 30 Years of Reality. *Global Environmental Change* 18(3): 397–411.

Uvod: Odrast¹

Abstract

Introduction: Degrowth

The global climate, the welfare state and the social ties which used to form the foundation of human relations, are now all subjugated to the imperative of growth. This is the provocative message from Giacomo D'Alisa, Federico Demaria, and Giorgos Kallis in the book *Degrowth: A Vocabulary for a New Era*. The authors argue that the existing model of development has not provided an answer to the growth of inequality and unemployment and that it is harmful to the only environment we have. They further state that it is incapable of eradicating poverty, and most importantly, it does not make us happier. According to them, growth is uneconomical, unjust and environmentally unsustainable. The term "degrowth" describes social dynamics, actors, alliances and processes which co-create an environment that enables a peaceful transition to a system that would tackle the drawbacks of growth. Degrowth finds its inspiration in various theoretical schools, concepts of democracy, justice, the meaning of life and well-being, ecology, criticism of development, non-violence, open border positions, feminism, and so forth. It also promotes and advocates for discussions on the state and content of public services by including and redefining the common/communal good.

Keywords: degrowth, political ecology, ecological economics, critique of growth, capitalism, autonomy, conviviality, reproductive care economy, commons

Giorgos Kallis is an environmental scientist working on ecological economics and political ecology. He works as an ICREA (Catalan Institution for Research and Advanced Studies) research professor at the Autonomous University of Barcelona (UAB). He is part of the Barcelona-based group Research & Degrowth.

Federico Demaria is an economist working on ecological economics, political ecology and waste policy. He is part of the Barcelona-based group Research & Degrowth.

Giacomo D'Alisa is a political-ecological economist with interdisciplinary skills: capable of handling complex political theory alongside quantitative models of societal and ecological metabolism. He is a post-doc researcher at the Centre for Social Studies at the University of Coimbra, and is a part of the Barcelona-based group Research & Degrowth.

Povzetek

Globalno podnebje, država blaginje in družbene vezi, ki so bile leta temelj človeških odnosov, so postale podrejene imperativu rasti. To je provokativno sporočilo Giacoma D'Alise, Federica Demarie in Giorgosa Kallisa v knjigi *Odrast: Besednjak za novo dobo*. Avtorji trdijo, da obstoječi razvojni model ni ponudil odgovora na rast neenakosti in brezposelnosti ter da škoduje edinemu okolju, ki ga imamo na voljo; da ne more izbrisati revščine, in, najpomembnejše, da nas ne dela srečnejše. Rast je ne-ekonomična in nepravična, okoljsko netrajnostna in je ne bo nikoli dovolj, še pravijo. Termin odrast

¹ Prispevek je prevod uvoda v delo *Odrast: Besednjak za novo dobo*, ki bo predvidoma v letu 2018 v slovenščini izšlo pri založbi Studia Humanitatis v Ljubljani. Knjiga je prvotno izšla v angleščini pri založbi Routledge leta 2015 in nosi naslov *Degrowth: A Vocabulary for a New Era*. Prevedena je bila že v več kot deset jezikov. Studii Humanitatis in avtorjem se zahvaljujemo za dovoljenje za objavo.

označuje družbeno dinamiko, akterje, zaveznitva in procese, ki soustvarjajo okolje, ki bi omogočilo mirno tranzicijo v sistem, ki obravnava slabosti rasti. Navdih črpa iz različnih teoretskih šol, konceptov demokracije, pravičnosti, pomena življenja in dobrega počutja, ekologije, kritike razvoja, nenasilja, pozicije odprtih meja, feminizma ipd. Prav tako spodbuja in zagovarja stališče, da potrebujemo razpravo o položaju in vsebini javnih storitev, v katerega moramo vključiti skupno oz. skupnostno.

Ključne besede: odrast, politična ekologija, kritika rasti, kapitalizem, avtonomija, konvivialnost, reproduktivna skrbstvena ekonomija, skupnostna dobrina.

Giorgos Kallis je okoljski znanstvenik, ki se ukvarja z okoljsko ekonomijo in politično ekologijo. Dela kot raziskovalni profesor na Katalonski instituciji za raziskave in napredne študije (ICREA) Avtonomne univerze v Barceloni. Je tudi del barcelonske skupine Research & Degrowth, ki raziskuje idejo odrasti.

Federico Demaria je ekonomist, ki dela na področju okoljske ekonomije, politične ekologije in politike ravnanja z odpadki. Je tudi del barcelonske skupine Research & Degrowth, ki raziskuje idejo odrasti.

Giacomo D'Alisa je politični okoljski ekonomist z interdisciplinarnimi spretnostmi: obvlada tako kompleksno politično teorijo kot kvantitativne modele družbenega in ekološkega metabolizma. Trenutno je postdoktorski raziskovalec na Univerzi v Coimbri in tudi del barcelonske skupine Research & Degrowth.

Razvoj odrasti

Termin *décroissance* (francoski izraz za odrast) je leta 1972 prvič uporabil francoski intelektualec André Gorz. Zastavil je vprašanje, ki je še danes osrednja točka razprave o odrasti: »Ali je Zemljino ravnotežje, za katero je nujen pogoj odsotnost rasti – ali celo odrast – materialne proizvodnje, združljivo s preživetjem kapitalističnega sistema?« (Gorz, 1972: iv) Izraz »odrast« so nato v svojem odzivu na poročilo *Meje rasti* (Meadows in dr., 1972) uporabili tudi drugi frankofonski avtorji. Tako je na primer filozof André Amar leta 1973 v izdaji *Les objecteurs de croissance* revije *NEF Cahiers* pisal o temi *La croissance et le problème moral*.

Nekaj let pozneje je André Gorz v svoji knjigi *Ekologija in svoboda* izrecno zagovarjal odrast:

[S]amo en ekonomist, Nicholas Georgescu-Roegen, je imel dovolj zdravega razuma, da je opozoril, da bo tudi ob ničelni rasti nadaljnja poraba omejenih virov neizogibno vodila v njihovo popolno izčrpanje. Smisel ni omejevati čedalje večje porabe, temveč porabiti čedalje manj – to je edini način za ohranitev razpoložljivih zalog za prihodnje generacije. Za to gre pri ekološkem realizmu. /.../ Radikalni posamezniki, ki nočejo obravnavati vprašanja enakosti brez rasti, samo dokazujejo, da zanje »socializem« ni nič drugega kot nadaljevanje kapitalizma z drugimi sredstvi – razširitev vrednot, načina življenja in družbenih vzorcev srednjega razreda. /.../ Danes se pomanjkanje realizma ne kaže v zagovarjanju večje blaginje prek odrasti² in v zavračanju prevladujočega načina življenja. Pomanjkanje realizma predstavlja ideja, da lahko gospodarska rast še naprej pripomore k povečevanju blaginje ljudi in da je to sploh še fizično mogoče. (Gorz, 1980[1977]: 13)

² V izvirnem prevodu besedila *Ekologija in svoboda* (1977) v angleščino leta 1980 je bil za prevod izraza *décroissance* uporabljen zavajajoč izraz »inverzija rasti« (*inversion of growth*). Tukaj ga nadomeščamo z izrazom »odrast«.

Gorz je bil predhodnik politične ekologije. Zanj je bila ekologija ključni del radikalne politične transformacije. Nicholas Georgescu-Roegen, ki je navdihnil Gorza, je bil intelektualni pionir ekološke ekonomije in bioekonomije. Leta 1971 je objavil svoje najpomembnejše delo, *Entropy Law and the Economic Process*. Leta 1979 sta Jacques Grinevald in Ivo Rens, profesorja na Univerzi v Ženevi, uredila njegovo zbirko člankov z naslovom *Demain la décroissance* (pri čemer, zanimivo, takrat nista vedela, da je izraz uporabil že Gorz). Grinevald je naslov knjige izbral z Georgescu-Roegenom, pri čemer je kot *décroissance* prevedel angleški izraz *descent* (»sestop«, »spust«, v tem kontekstu tudi »upad«, op. prev.) iz njegovega prispevka *Minimalni bioekonomski program*³ (Grinevald, 1974).

S koncem naftne krize in prihodom neoliberalizma v 80. in 90. letih prejšnjega stoletja se je interes za omejitve rasti in odrast zmanjšal, čeprav je v 90. letih razprava o tem na novo zaživela na francosko govorečih območjih. Leta 1993 je Michel Bernard, okoljski in mirovni aktivist iz Lyona, stopil v stik z Grinevaldom in ga povabil, naj za njegovo revijo *Silence* napiše prispevek na temo Georgescu-Roegenova, bioekonomije in biosfere. V članku je izrecno omenjena odrast. Pozneje, leta 2001, sta Bruno Clémentin in Vincent Cheynet, ki sta bila prav tako iz Lyona, Cheynet pa je bil tudi nekdanji oglaševalec in skupaj z Randallom Ghentom ustanovitelj revije *Casseurs de pub* (francoskega ekvivalenta kanadskega *Adbustersa*), prvič uporabila izraz »trajnostna odrast«. Izraz sta registrirala kot intelektualno lastnino, da bi zaznamovala datum njegovega nastanka, ter v šali posvarila pred njegovo prihodnjo zlorabo ali konvencionalizacijo. Javna razprava o odrasti se je v Franciji začela leta 2002 s posebno izdajo revije *Silence*, ki sta jo v čast Georgescu-Roegenu uredila prav Clémentin in Cheynet. Izdaja je bila prodana v pet tisoč izvodih in dvakrat ponatisnjena. Verjetno je bil to začetek današnjega gibanja odrasti.

V prvi fazi razprave o odrasti v 70. letih je bil poudarek na omejenosti virov. V drugi fazi, ki se je začela leta 2001, je bilo glavno gibalno razprave kritika hegemonске ideje »trajnostnega razvoja«. Za ekonomskega antropologa Sergeja Latouchea je bil trajnostni razvoj oksimoron, o čemer je pisal v članku *A bas le développement durable! Vive la décroissance conviviale!* Leta 2002 je na sedežu organizacije UNESCO v Parizu potekala konferenca z naslovom *Défaire le développement, refaire le monde*, ki se je je udeležilo osemsto ljudi. Konferenca je zaznamovala začetek zavezništva med lyonskimi okoljskimi aktivisti, kot so bili Bernard, Clémentin in Cheynet, in postrazvojno akademsko skupnostjo, ki ji je pripadal Latouche. Leta 2002 je bil v Lyonu ustanovljen Inštitut za ekonomske in družbene študije o trajnostni odrasti; naslednjega leta so tam organizirali prvo mednarodno srečanje o trajnostni odrasti. Na dogodku se je zbralo več kot tristo udeležencev iz Francije, Švice in Italije. Med govorniki so bili tudi nekateri od poznejših najplodovitejših avtorjev na področju odrasti, med drugimi Serge Latouche, Mauro Bonaiuti, Paul Ariès, Jacques

³ V delu *L'économiste Georgescu-Roegen: intégrer l'économie dans la problématique énergétique et écologique* (op. ur.).

Grinevald, François Schneider in Pierre Rabhi. Istega leta so Bernard, Clémentin in Cheynet uredili knjigo *Objectif décroissance*, ki je bila prodana v osem tisoč izvodih in trikrat ponatisnjena, prevedena pa je bila tudi v italijanščino, španščino in katalonščino.

Décroissance kot aktivistično gibanje se je razcvetelo v Lyonu v prvih letih tega tisočletja kot posledica protestov za mesta brez avtomobilov, pobud za skupne obroke na ulicah in prehranske zadruge ter kampanj proti oglaševanju. Pozneje se je izraz razširil tudi zunaj meja Francije in postal slogan, ki so ga uporabljali okoljski in alterglobalistični aktivisti v Italiji leta 2004 (kot *decrescita*) ter v Kataloniji in Španiji leta 2006 (kot *decreixement* oziroma *decrecimiento*). Leta 2004 je odrast s konferencami, neposrednimi akcijami in projekti, kot je bila revija *La Décroissance*, *le journal de la joie de vivre*, ki se danes prodaja v trideset tisoč izvodih mesečno, pridobila širšo prepoznavnost. Istega leta se je raziskovalec in aktivist François Schneider odpravil na medijsko dobro obdelano enoletno popotovanje na oslu, da bi po Franciji razširil koncept odrasti. Leta 2007 je z Denisom Bayonom in pozneje s Fabricom Flipom v Franciji ustanovil akademsko skupino *Research & Degrowth* in pripomogel k organizaciji vrste mednarodnih konferenc. Prva med njimi je bila organizirana v Parizu leta 2008, druga pa dve leti pozneje v Barceloni. Na pariški konferenci je bil prvič »uradno« uporabljen angleški izraz *degrowth*, kar je zaznamovalo nastanek mednarodne raziskovalne skupnosti. Ko se je gibanju z organizacijo druge konference pridružila skupina z barcelonskega Inštituta za okoljske znanosti in tehnologijo (ICTA), se je raziskovalna skupnost odrasti razširila prek svojih izvirnih »oporišč« v Franciji in Italiji. Inštitut ICTA je omogočil povezovanje z akademsko skupnostjo ekoloških ekonomistov, pa tudi z latinskoamerškimi mrežami na področjih politične ekologije in okoljske pravičnosti. Po uspehu pariške in barcelonske konference so bile organizirane še konference v Montrealu (2011), Benetkah (2012) in Leipzigu (2014), s čimer se je ideja odrasti razširila med skupine in aktiviste v Flandriji, Švici, Grčiji, Mehiki, Braziliji, Portoriku, Kanadi, Bolgariji, Romuniji, na Finskem, Poljskem, Portugalskem, Norveškem, Danskem, Češkem in drugod.

Po letu 2008 se je angleški izraz začel pojavljati v akademskih publikacijah – na to temo je bilo v recenziranih publikacijah objavljenih več kot sto člankov in vsaj sedem posebnih izdaj (Kallis in dr., 2010; Cattaneo in dr., 2012; Saed, 2012; Kallis in dr., 2012; Sekulova in dr., 2013; Whitehead, 2013; Kosoy, 2013). O odrasti se učijo študenti na univerzah po vsem svetu, vključno s prestižnimi šolami, kot je pariška *Science Po*. Termin so uporabljali in zlorabljali francoski in italijanski politiki, o njem pa so pisali tudi številni priznani časopisi, kot npr. *Le Monde*, *Le Monde Diplomatique*, *El País*, *The Guardian*, *The Wall Street Journal* in *Financial Times*.

Ampak kaj točno odrast pomeni?

Odrast danes

Odrast pomeni predvsem kritiko rasti. Poziva k dekolonizaciji javne razprave od idioma ekonomizma ter k odpravi ekonomske rasti kot družbenega cilja. Poleg tega označuje tudi zeleno smer – takšno, kjer bodo družbe porabljale manj naravnih virov in se bodo organizirale in živele drugače kot danes. Glavne značilnosti takšne družbe bi lahko označili z izrazi, kot so »deljenje«, »preprostost«, »konvivialnost«, »skrbstvo« in »skupna dobrina«.

Največkrat je odrast povezana s prepričanjem, da je lahko manj bolje. Ekološki ekonomisti odrast definirajo kot pravično zmanjševanje obsega proizvodnje in porabe, ki bo zmanjšalo pretok energije in surovin v družbah (Schneider in dr., 2010). Vendar pa se tukaj osredinjamo na *drugačno* in ne samo na *manj*. Odrast označuje družbo z manjšim metabolizmom, a, kar je še pomembnejše, družbo z metabolizmom, ki ima drugačno strukturo in služi novim namenom. Odrast ne poziva k temu, da bi počeli manj enakih stvari kot doslej. Cilj ni narediti slona manjšega, temveč ga spremeniti v polža. V družbi odrasti naj bi bilo vse drugače: drugačne naj bi bile dejavnosti, oblike in uporaba energije, odnosi, vloge spolov, časovna razporeditev dela in prostega časa, odnosi z nečloveškim okoljem.

Odrast ponuja okvir za povezavo raznolikih idej, konceptov in predlogov (Demaria in dr., 2013). Vendar pa v tem okviru obstaja nekaj gravitacijskih središč (Slika 1). Eno teh je kritika rasti. Drugo je kritika kapitalizma, družbenega sistema, ki potrebuje in ohranja rast. Druga dva pomembna tokova v literaturi odrasti sta, prvič, kritika BDP, in drugič, kritika komodifikacije, procesa preoblikovanja družbenih proizvodov ter družbenoekoloških storitev in odnosov v blago z denarno vrednostjo. Vendar pa odrast ni omejena le na kritiko: s konstruktivne strani se njen imaginarij osredinja na reproduktivno skrbstveno ekonomijo in na povrnitev starih – in ustvarjanje novih – skupnostnih dobrin. Skrb za skupno je sestavni del novih oblik bivanja in proizvodnje, npr. ekoloških skupnosti in zadrug, ki so lahko deležne podpore novih javnih politik, kot so delitev dela ali temeljni in maksimalni prihodek, torej ukrepi, s katerimi je mogoče sprostiti čas, porabljen za plačano delo, ter ga nameniti neplačanim skupnostnim in skrbstvenim dejavnostim.

Odrast ni sopomenka za negativno rast BDP. Kljub temu pa bo zmanjšanje BDP, kot ga trenutno merimo, verjetna posledica ukrepov, ki se spodbujajo v imenu odrasti. Zelena, skrbstvena in skupnostna ekonomija bo ljudem zelo verjetno omogočila kakovostno življenje, malo verjetno pa je, da bo spodbudila rast BDP za dva ali tri odstotke na leto. Zagovorniki odrasti se sprašujejo, kako lahko neizogibno in zaželeno zmanjšanje BDP postane družbeno vzdržno glede na to, da v kapitalizmu gospodarstva težijo bodisi k rasti ali pa k propadu.

Slika 1: Ključni pojmi odrasti (velikost pisave posameznega pojma odraža pogostnost pojavljanja tega pojma v knjigi *Odrast: Besednjak za novo dobo*)

Večina ljudi rast še vedno povezuje z izboljšanjem ali blaginjo. Zato se nekateri progresivni intelektualci ne strinjajo z uporabo besede »odrast« in pravijo, da za poimenovanje zelenih sprememb ni primerno uporabljati »negativne besede«. Vendar pa je cilj uporabe negacije za pozitiven projekt prav dekolonizacija imaginarija, v katerem prevladuje enosmerna prihodnost, ki je sestavljena izključno iz rasti. Cilj izraza »odrast« je prav prekinitvev avtomatske povezave med rastjo in nečim boljšim. Zagovorniki odrasti trdijo, da se je treba za začetek razprave o drugačni prihodnosti zoperstaviti nesporni zaželenosti rasti v ustaljenem pomenu besede (Latouche, 2009). Odrast je namerno subverziven izraz.

Seveda bodo v prihodnosti nekatera področja, kot so izobraževanje, zdravstvena oskrba ali obnovljivi viri energije, uspevala, medtem ko se bodo druga, npr. umazana industrija in finančni sektor, skrčila. Skupni rezultat teh procesov bo odrast. Poleg tega namesto izrazov »rast« ali »razvoj« za opis zdravstva ali izobraževanja raje uporabljamo izraze, kot je »uspevanje«. Sprememba, ki si jo želimo, je namreč kvalitativna, kot na primer uspeva umetnost, in ne kvantitativna, kot je to na primer pri rasti industrijske proizvodnje.

Tudi če bi izraz »razvoj« očistili vse njegove težke zgodovinske konotacije ali ga olupšali s pridevniki, kot so »uravnotežen«, »lokalen« ali »trajnosten«, gre za problematičen pojem, saj implicira gibanje proti vnaprej določenemu cilju. Zarodek se »razvija« v odraslo osebo, ki se potem postara in umre. Vodilo sodobnih liberalnih družb pa je zanikanje vsakršnega ultimativnega kolektivnega cilja, pa tudi zanikanje vsega drugega razen vzpenjanja. Razvoj tako postaja samoreferenčen: gre za razvoj zaradi razvoja samega, odvijanje vnaprej določene, neizpodbitne puščice napredka, ki ji ni videti konca (Castoriadis, 1985).

Pogosta kritika ideje odrasti je, da jo je mogoče uporabiti le pri visoko razvitih gospodarstvih globalnega severa. Revnejše države globalnega juga morajo še

vedno rasti, da bi zadostile svoje osnovne potrebe. Dejansko pa bo odrast na severu sprostila ekološki prostor za rast na jugu. Revščina na jugu je namreč posledica izkoriščanja naravnih in človeških virov po nizkih cenah s strani severa. Odrast na severu bo zmanjšala potrebo po naravnih virih in industrijskih proizvodih ter znižala njihove cene, s tem pa te dobrine naredila dostopnejše za globalni jug. Vendar pa si sever za odrast ne bi smel prizadevati zato, da bi jugu omogočil, da gre po isti poti, temveč predvsem zato, da sprostí *konceptualni* prostor, da bodo lahko tamkajšnje države našle svoje lastne poti do tega, kar bodo opredelile kot kakovostno življenje. Na jugu obstaja obilje alternativnih pogledov na svet in političnih projektov, kot so *buen vivir* v Latinski Ameriki (ali *Sumak Kawsay* v Ekvadorju), *ubuntu* v Južni Afriki ali gandijevske ekonomije trajnosti v Indiji. Tovrstne vizije izražajo alternative razvoju, alternativne poti družbenoekonomskega sistema. Pogosto zahtevajo globalno okoljsko pravičnost. Uspejo lahko le tako, da se umakne imaginarij rasti v severnih državah, ki so ta imaginarij spodbujale, če že ne kar vsilile preostanku sveta.

Panorama odrasti

V nadaljevanju bomo (staro in novo) literaturo o odrasti razdelili v pet tematskih sklopov: meje in omejitve odrasti; odrast in avtonomija; odrast kot repolitizacija; odrast in kapitalizem; ter predlogi za tranzicijo k odrasti.

Meje odrasti

Temeljne teze odrasti so, da je rast neekonomična in nepravilna, da je ekološko nevzdržna in da je ne bo nikoli dovolj. Še več, rast se bo verjetno kmalu ustavila, saj bo naletela na zunanje in notranje meje.

Rast je neekonomična, saj se – vsaj v razvitih gospodarstvih – škodljivo bogastvo povečuje hitreje kot koristno (Daly, 1996). Med stroške rasti lahko štejemo slabo psihološko zdravje, dolg delovni čas, prometne zastoje in onesnaženje (Mishan, 1967). Bruto domači proizvod šteje stroške, kot so gradnja zaporov ali čiščenje onesnažene reke, kot prednosti. Posledično lahko BDP še vedno narašča, a v večini razvitih gospodarstev kazalniki blaginje, kot sta indeks pravega napredka in indeks trajnostne ekonomske blaginje, stagnirajo že od 70. let naprej. Nad določeno ravno nacionalnega dohodka družbeno blaginjo izboljšuje enakost in ne rast (Wilkinson in Pickett, 2009).

Rast je nepravilna, najprej zato, ker je subvencionirana in vzdrževana z nevidnim gospodinjstvom v domačih gospodinjstvih (glej poglavje Skrbstvo v *Odrast: Besednjak za novo dobo*). Feministična ekonomija je pokazala, da je takšno delo spolno zaznamovano in da ga večino opravijo ženske. Rast je nepravilna tudi zato, ker se okorišča z neenako izmenjavo virov med centrom in periferijo, tako

med državami kot v njih. Energija in surovine, ki spodbujajo rast, se pridobivajo z mejnih območjih komodifikacije, pogosto na območjih avtohtonih skupnosti ali nerazvitih območjih, ki trpijo posledice tega izkoriščanja. Odpadki in onesnaževala pristanejo na marginaliziranih območjih, v skupnostih in soseskah nižjih razredov ali prebivalcev drugačne etnične pripadnosti ali barve kože, kot je večinska populacija (glej poglavje Okoljska pravičnost v *Odrast: Besednjak za novo dobo*). A čeprav je rast neekonomična in nepravilna, jo je mogoče vzdrževati prav zato, ker imajo od nje koristi tisti, ki imajo moč, stroški pa se preusmerjajo na marginalizirane skupine.

Komodifikacija, ki je temeljni sestavni del rasti, razjeda družbenost in običaje. Skrbstvo, gostoljubje, ljubezen, javna dolžnost, ohranjanje narave, duhovna kontemplacija – vse to so odnosi oziroma »storitve«, ki tradicionalno niso sledile logiki osebne dobička (glej poglavje Antiutilitarizem v *Odrast: Besednjak za novo dobo*). Danes vse bolj postajajo objekti trgovanja, ki so ovrednoteni in za katere se plačuje v formalni ekonomiji bruto domačega proizvoda. Moralna ali altruistična dejanja kot motivacijo izpodrinja dobiček, rezultat tega pa je zmanjševanje družbene blaginje (Hirsch, 1976).

Nad določeno ravni rasti ne povečuje sreče. Ko so enkrat zadovoljene osnovne materialne potrebe, je dodatni prihodek namreč v čedalje večji meri namenjen statusnim dobrinam (npr. večji hiši, kot jo imajo sosede). Dostop do materialnih dobrin določa relativno, ne absolutno bogastvo. Vsakdo si želi rasti, da bi izboljšal svoj položaj, a dokler to počnejo vsi, ne napreduje nihče. Gre za igro ničelne vsote. Še huje, statusne dobrine zaradi rasti postajajo še dražje. To so družbene meje rasti: rast ne more nikoli zadovoljiti statusnega tekmovanja, lahko ga le pospeši. Rast torej ne bo nikoli proizvedla »dovolj« za vse (Skidelsky in Skidelsky, 2012).

Poleg tega je rast ekološko nevzdržna. Z nenehno rastjo na svetovni ravni bomo presegli večino ekosistemskih omejitev planeta. Ostaja močna in neposredna povezava med BDP in izpusti ogljika, ki povzročajo podnebne spremembe (Anderson in Bows, 2011). Gospodarstvo je teoretično mogoče dekarbonizirati z razvojem čistejših in učinkovitejših tehnologij ali pa s strukturnim premikom k storitvam. Vendar pa je ob dvo- do triidstotni letni rasti na svetovni ravni tako rekoč nemogoče doseči potreben obseg dekarbonizacije. Globalna intenziteta ogljika (C/\$) bi morala biti do 2050. leta 20–130-krat nižja kot danes, medtem ko se je npr. v obdobju 1980–2007 znižala samo za 23 odstotkov (Jackson, 2008). Do zdaj tako rekoč ni bilo držav, ki bi ob rasti zmanjševale absolutno količino porabe surovin ali izpustov ogljika. Kadar pa jim to le uspe, je to na račun selitve svojih umazanih industrijskih dejavnosti v države v razvoju. Do absolutnega zmanjšanja porabe energije in surovin (glej poglavje Dematerializacija v *Odrast: Besednjak za novo dobo*) težko pride s tehnološkim napredkom: bolj ko postane določeno gospodarstvo tehnološko napredno in učinkovito, več virov pri tem porablja, saj se cena teh virov znižuje (glej poglavje Jevonsov paradoks v *Odrast: Besednjak za novo dobo*). Materialno nezahtevne niso niti storitvene ekonomije. Storitve imajo

namreč visoko emergijo (utelešeno energijo). Računalniki ali splet vsebujejo veliko redkih materialov in energije, pa tudi znanja in dela, ki sta prav tako »proizvedena« z energijo in surovinami (Odum in Odum, 2001).

Mogoče je, da se rast v razvitih gospodarstvih končuje. To je lahko posledica čedalje nižjih mejnih donosov (Bonaiuti, 2014), izčrpanja tehnoloških inovacij (Gordon, 2012) ali omejitev pri ustvarjanju učinkovitega povpraševanja in možnosti za naložbe za akumulacijo kapitala po sestavljeni obrestni meri (Harvey, 2010). Rast omejujejo tudi naravni viri. Gospodarska rast zmanjšuje energetske zaloge visoke ravni (z nizko entropijo) ter jih pretvarja toploto in izpuste (z visoko entropijo). Vrhunec proizvodnje nafte, najvišje dosežene ravni pridobivanja osnovnih surovin, kot je fosfor, ter podnebne spremembe zaradi emisij ogljika morda že omejujejo rast. Nove surovine, ki zamenjujejo nafto, so prav tako omejene (kot npr. plin iz skrilavca), pogosto pa tudi bolj umazane (npr. premog ali katranski pesek) ter pospešujejo podnebne spremembe. Obnovljiva sončna ali vetrna energija je čistejša, a obnovljivi viri energije pri trenutni tehnologiji v primerjavi s fosilnimi gorivi ustvarjajo manjše energetske presežke (neto energijski donos naložb – EROI). Prehod na obnovljive vire energije bo obenem neizogibno pomenil prehod na odrast.

Iz zornega kota odrasti je trenutna gospodarska kriza posledica sistemskih omejitev rasti. Ne gre za ciklično krizo ali pomanjkljivost kreditnega sistema. Prvič, krizo v ZDA je sprožil dvig cen nafte; to je prizadelo notranjo trgovino, delavci si niso več mogli privoščiti mobilnosti iz predmestij, kar je povzročilo sodne zasege hipotek na hiše, to pa je posledično pospešilo krizo drugorazrednih hipotekarnih kreditov. Drugič, fiktivna ekonomija finančnih in osebnih posojil je rasla, ker ni bilo nobenih drugih virov rasti in nobenega drugega načina za preprečevanje zmanjševanje povpraševanja. Javni in zasebni dolg je rasel po sicer nevzdržni stopnji (Kallis in dr., 2009). Stagnaciji smo se izognili, vendar samo začasno.

Odrast in avtonomija

Dejstvo, da obstajajo meje in da se bliža konec rasti, ni nujno slabo. Za številne odrastnike pri odrasti ne gre za prilagajanje na neizogibne omejitve, ampak za zaželen cilj, ki ga je v želji po avtonomiji treba zasledovati samega po sebi. Avtonomija je bila ključna beseda za mislece, kot so Illich, Gorz in Castoriadis, je pa imela za vsakega od njih malo drugačen pomen. Illich (1973) je s tem izrazom mislil na svobodo od velikih tehnoloških infrastruktur in centraliziranih birokratskih institucij, javnih ali zasebnih, ki so jih upravljale. Za Gorza (1982) je avtonomija pomenila svobodo pred mezdanim delom. Avtonomna je sfera neplačanega dela, kjer posamezniki in kolektivi uživajo prosti čas ter proizvajajo za lastne potrebe, ne pa za denar. Na drugi strani pa je za Castoriadisa (1987) avtonomija pomenila zmožnost kolektiva, da se skupaj odloča o svoji prihodnosti, osvobojen zunanjih (»heteronomnih«) imperativov in dejstev, kot so božji zakon (religija) ali zakoni ekonomije.

Po Illichu odrastniki ne nasprotujejo fosilnim gorivom zgolj zaradi vrhunca proizvodnje nafte ali podnebnih sprememb, ampak tudi zato, ker velika poraba energije podpira kompleksne tehnološke sisteme. Za upravljanje takšnih kompleksnih sistemov so potrebni specializirani strokovnjaki in birokracija, kar neizogibno vodi v neegalitarne in nedemokratične hierarhije. Za avtonomijo pa so namesto tega potrebna t. i. konvivalna orodja, torej orodja, ki so razumljiva in obvladljiva in ki jih njihovi uporabniki lahko upravljajo. Primeri konvivalnih in avtonomnih stvari so npr. urbani vrt, kolo ali opečnata hiša, ki si jo nekdo zgradi sam. Nasprotni primeri pa so npr. polje gensko spremenjenih posevkov, odpornih na plevel, hitri vlak ali energetsko učinkovita »pametna stavba«. Odrastniki so do tovrstnih visokotehnoloških projektov ekološke modernizacije in zelene rasti kritični – ne samo zato, ker se lahko izkaže, da niso trajnostni, ampak tudi zato, ker zmanjšujejo avtonomijo. Projekti, ki spadajo v imaginarij odrasti – npr. vrtnarjenje na neizkoriščenih površinah, piratsko programiranje ali popravilnice koles – so konvivalni, vključujejo prostovoljno delo, poleg tega pa jih neposredno upravljajo in oblikujejo udeleženci (glej poglavje Zdajtopisti v *Odrast: Besednjak za novo dobo*).

Literatura o avtonomiji raje kot *omejitve rasti* navaja *kolektivno samoomejevanje*. Omejitve oziroma samoomejevanja niso potrebna v dobro narave ali zato, da bi se izognili grozeči nevarnosti, temveč zato, ker je kakovostno življenje mogoče doseči s preprostim bivanjem – in z omejevanjem našega ekološkega odtisa na nečloveški svet, v katerem pač živimo. Poleg tega nas postavljanje meja osvobaja pred paralizirano neomejeno rasti. In resnično egalitarni in demokratični lahko postanejo samo sistemi z omejenim obsegom, saj lahko le te upravljajo neposredno njihovi uporabniki. Meje so torej »družbena izbira [...] zunanji imperativ iz okoljskih ali drugih vzrokov« (Schneider in dr., 2010: 513). Okoljske in družbene napake in tveganja, kot so podnebne spremembe, vrhunec proizvodnje nafte ali neekonomična rast, samo še dodatno potrjujejo nujnost kolektivnega samoomejevanja.

Ni naključje, da so za odrastnike navdih neomaltuzijanske anarhofeministke Emme Goldman, in ne sam Malthus. Emma Goldman in njene kolegice so zagovarjale zavestno omejitev razmnoževanja – ne zaradi možnosti eksplozije prebivalstva, temveč kot del boja proti kapitalističnemu izkoriščanju ženskih teles za proizvodnjo vojakov in poceni delovne sile. Gre za komaj opazno, a ključno razliko. Neomaltuzijanci so se zavestno odločili, da omejijo svoje razmnoževanje v okviru projekta družbenih in političnih sprememb. Tega niso storili iz moralnih razlogov ali ker bi bili prisiljeni to storiti. Tudi ne zato, da bi preprečili katastrofo. Šlo je za politično dejanje, za zavestno predvidevanje, kakšen svet želijo ustvariti in v njem živeti.

Odrast kot repolitizacija

Odrast je bila namerno vržena v razpravo kot »besedna bomba«, ki naj bi repolitizirala varstvo okolja ter končala s depolitizirajočim konsenzom o trajno-

stnem razvoju (Ariès, 2005). Trajnostni razvoj namreč depolitizira pristna politična nasprotja o prihodnosti, v kakršni si želimo živeti. Ekološke probleme spreminja v tehnične, obljublja rešitve brez poraženca in (nemogoči) cilj neprekinjenega razvoja brez škode za okolje. Ekološka modernizacija, ki jo obljublja trajnostni razvoj, se izogne temeljni dilemi sodobnega časa, ki je po Brunu Latourju (1996) »modernizirati ali ekologizirati«. Odrast se tukaj postavi na svojo stran. Po prepričanju odrastnikov pri ekologiziranju ne gre za uvajanje alternativnega, boljšega ali bolj zelenega razvoja. Gre za zamišljanje in izvajanje vizij, ki bodo alternativa sodobnemu razvoju.

V tem smislu odrast poziva k politizaciji znanosti in tehnologije namesto k čedalje večji tehnokratizaciji politik. Pri obravnavanju vprašanj o globalni ekonomiji ali podnebnih spremembah, kjer potekajo »vojne resnic« in kjer na stališča različnih akterjev vplivajo vrednote, je nemogoče jasno razlikovati med znanostjo in politiko. Potrebni so novi modeli demokratične produkcije znanja. T. i. postnormalna znanost predlaga razširitev znanstvene skupnosti, ki zagotavlja kakovost znanstvenih prispevkov k sprejemanju odločitev, tako da bi ta skupnost vključevala vse deležnike, vključno z laiki. Postnormalna znanost poziva k prenosu odločanja od »skupnosti strokovnjakov«, kot so znanstveni odbori in svetovalni sveti, na »strokovne skupnosti« (D'Alisa in dr., 2010).

Apolitični, tehnokratski diskurz trajnostnega razvoja je manifestacija širšega procesa depolitizacije javne razprave v liberalnih demokracijah, s katerimi je bila politika reducirana na iskanje tehnokratskih rešitev za vnaprej določene probleme, namesto da bi bila prostor resničnega antagonističnega spopada med alternativnimi vizijami. Politična ekologija to depolitizacijo pripisuje vzponu neoliberalizma in t. i. washingtonskemu konsenzu. Tadva sta suverene politične odločitve podredila potrebam nereguliranega kapitala in liberaliziranih trgov. Poznavalci odrasti se s tem strinjajo, a vzroke za depolitizacijo iščejo dlje v preteklosti. Neoliberalne reforme so bile – in so še vedno – upravičene v imenu rasti, ta pa je upravičena z vidika razvoja. Ta konsenz o razvoju, ki sega onkraj političnih delitev na levico in desnico, celo onkraj železne zavese, je zapustil sfero političnega še pred neoliberalizmom: socialistična gospodarstva so bila na koncu podobna državnemu kapitalizmu, saj so ostala ujeta v prizadevanju za rast in razvoj.

Posebna značilnost sodobnih družb, tako kapitalističnih kot socialističnih, je (institucionalizirano) vlaganje pomembnega dela družbenega presežka v nadaljnjo proizvodnjo. Posledica tega je, da so se te družbe odrekle temu, kar je bil v starejših civilizacijah najpomembnejši izraz politične suverenosti: odločanju o tem, čemu bo namenjen presežek (glej poglavje o teoriji Dépense v *Odrast: Besednjak za novo dobo*). V starejših civilizacijah je bil presežek pogosto namenjen za »potratne« izdatke, ki niso imeli posebnega namena (glej poglavje Antiutilitarizem v *Odrast: Besednjak za novo dobo*). Izdatki so bili namenjeni za gradnjo piramid in cerkev, za festivale, slavnostne kresove in potlače, ker je bilo to tisto, kar je za te civilizacije pomenilo »dobro življenje«, ne pa zato, ker bi pripomoglo k proizvodnji ali rasti.

V sodobni industrijski civilizaciji so bila takšna dejanja neracionalnega trošenja (*dépense*) komificirana in individualizirana. V sodobnosti mora smisel življenja poiskati vsak posameznik zase. Domneva je, da ima vsak posameznik pravico v ta namen uporabiti vsa potrebna sredstva oziroma vire. Na družbeni ravni se to prevede v brezpogojno zahtevo po rasti, saj je samo tako mogoče zadostiti zahtevam vseh teh posameznikov, ki se jih ne sme omejevati. Vendar pa je medtem, ko posamezniki sami zase iščejo izmuzljivi smisel, pristna »politična« sfera, kjer je mogoča družbena konstrukcija smisla s kolektivnimi dejanji *dépense*, izpraznjena in podrejena imperativu rasti.

Odrast in kapitalizem

Kot je Eric Hobsbawm (2011: 12) zapisal prav ob koncu svoje dolge življenjske poti, »obstaja očiten konflikt med potrebo po preobratu ali vsaj nadzoru nad posledicami naše ekonomije na biosfero ter zahtevami kapitalističnega trga: maksimizacijo rasti v zasledovanju dobička«. Ta trditev temelji na dveh domnevah. Prvo smo že zagovarjali v podpoglavju o mejah odrasti: gospodarska rast neizogibno povečuje obseg proizvodnje ter negativno vpliva na biosfero (v nasprotju z argumentom zagovornikov zelene rasti ali zelenega kapitalizma, da je mogoče obenem rasti in zmanjševati vpliv na okolje). Druga domneva je, da je rast nujna sestavina kapitalizma.

V teoriji bi kapitalizem lahko preživel brez rasti. Dejansko gredo kapitalistične ekonomije neprostovoljno skozi obdobja majhne, ničelne ali celo negativne rasti. Vendar pa morajo biti takšna obdobja začasna. V kapitalizmu namreč odsotnost rasti vodi v višjo stopnjo izkoriščanja delovne sile za ohranjanje enake ravni dobička (Blauwhof, 2012; Harvey, 2010). Vendar pa takšne višje stopnje izkoriščanja ni mogoče dolgo ohranjati, ne da bi prišlo do nasilja in odgovora nanj. Odsotnost rasti torej destabilizira kapitalizem in liberalno demokracijo. Zgodovinski primer takšne destabilizacije je vzpon fašizma po svetovni gospodarski krizi v 30. letih prejšnjega stoletja ali pred tem komunizma v Rusiji – političnih projektov, ki sta težila k odpravi kapitalizma. S pomočjo rasti se je mogoče izogibati redistributivnim konfliktom ter politično ohranjati kapitalizem. Rast je nujen pogoj kapitalizma v konkretnem, in ne v abstraktnem pomenu.

Kot kaže zgodovina, je zelo malo verjetno, da bi se države s kapitalističnimi ekonomijami prostovoljno odločile, da njihove ekonomije ne bodo več rasle. Vendar pa si je v teoriji mogoče zamisliti scenarij, da bi na oblast po demokratični poti prišle politične sile, ki bi uveljavile omejitve porabe virov in socialne minimume (npr. zjamčeno delo za brezposelne) ter tako omejile kapitalizem na delovanje v okviru okoljskih in družbenih omejitev (Lawn, 2005). A za to bi bila potrebna radikalna redistribucija politične moči. Omejitve porabe, novi davki ali politike za varnost prihodkov oz. zaposlitve so v nasprotju z gospodarsko močnimi interesi, ki imajo privilegirani dostop do političnih oblasti. Po mnenju Blauwhofa (2012) bi bilo

mogoče takšne institucionalne reforme izpeljati samo z revolucijo. Ali bi bil takšen sistem s tako dramatičnimi političnimi in institucionalnimi spremembami sploh še kapitalističen? Jackson (2009) na to odgovarja, da bi bil lahko še vedno kapitalizem, vendar zelo drugačna vrsta kapitalizma; pravi, da ga ne zanimajo semantične razprave o poimenovanju sistema v uspešni prihodnosti brez rasti. A kot pravita Skidelsky in Skidelsky (2012: 6), nas konec rasti »sili v to, da si predstavljamo, kako bi lahko izgledalo življenje po kapitalizmu; ekonomski sistem, kjer ne prihaja več do akumulacije kapitala, namreč ni več kapitalizem, ne glede na to, kako ga kdo želi poimenovati«.

Pri odrasti seveda ne gre zgolj za zmanjšanje obsega proizvodnje. Gre za konceptualizacijo in konstrukcijo drugačne družbe – družbe, ki ji bo uspelo samo sebe prepričati, da ima dovolj in da ji ni treba več akumulirati. Kapitalizem je sestavljen iz institucij – zasebne lastnine, korporacije, meznega dela in osebnega kredita ter denarja, dostopnega po določeni obrestni meri –, katerih končni cilj je dinamika dobička v težnji po še več dobička («akumulacija»). Alternative – projekti in politike, ki označujejo imaginarij odrasti – so v osnovi nekapitalistične, saj zmanjšujejo pomen temeljnih kapitalističnih institucij lastnine, denarja ipd. ter jih nadomeščajo z institucijami, ki jih vodijo drugačne vrednote in logika. Odrast torej pomeni prehod onkraj kapitalizma.

Tranzicija k odrasti

Prehod na odrast ni stalna krivulja padanja, temveč prehod na konvivialne družbe, ki živijo preprosto, skupaj in z manj. Obstajajo številne predlogi glede praks in institucij, ki bi lahko pripomogle k takšnemu prehodu, ter glede procesov, ki bi jih lahko združili in omogočili, da se razcvetijo.

Ljudske ekonomske prakse

Ekološke skupnosti, spletne skupnosti (glej poglavje Digitalne skupne dobrine v *Odrast: Besednjak za novo dobo*), skupnosti »vrnitve k zemlji« oz. neoruralcev, zadruge, urbani vrtovi, lokalne valute, časovne banke, blagovna menjava, združenja za zdravstveno in otroško varstvo. V okoliščinah krize, ko konvencionalnim institucijam ni uspelo zadovoljiti osnovnih potreb prebivalcev, se je v deželah, kot so Argentina, Grčija in Katalonija, zgodil spontan razcvet novih nekapitalističnih praks in institucij (Conill in dr., 2012).

Takšne ljudske prakse imajo pet skupnih značilnosti. Prva je premik od proizvodnje za menjavo k proizvodnji za uporabo. Druga je nadomestitev meznega dela s prostovoljnimi aktivnostmi, kar pomeni dekomodifikacijo in deprofesionalizacijo dela. Tretjič, takšne prakse sledijo logiki, po kateri kroženje dobrin vsaj deloma poganja vzajemna izmenjava »daril« namesto težnje k dobičku (glej poglavje Antiutilitarizem v *Odrast: Besednjak za novo dobo*). Četrtoč, v nasprotju

s kapitalističnimi podjetji nimajo vgrajene dinamike akumuliranja in širjenja. In petič, gre za prakse, ki so rezultat »poskupnjenja« oz. ustvarjanja skupnih dobrin; povezave in razmerja med sodelujočimi imajo sami po sebi in sami zase intrinzično vrednost. Te prakse so nekapitalistične: zmanjšujejo vlogo zasebne lastnine in mezdnega dela. So nove oblike javnega dobrega.

Obstajajo tudi primeri odrasti v ožjem pomenu. Ti vsebujejo manj ogljika in imajo manjši pretok energije oz. surovin kot državni ali tržni sistemi, ki ponujajo iste storitve. Resda so lahko zaradi nižje stopnje specializacije in delitve dela manj učinkoviti na enoto proizvodnje. Alternativna mreža ekološke hrane bi tako lahko npr. potrebovala več delavcev na enoto proizvoda kot konvencionalno kmetijsko podjetje (a na drugi strani tudi manj gnojil, pesticidov in fosilnih goriv). To pa z vidika brezposelnosti ni nujno slabo. Decentralizirani združni sistemi proizvodnje vode in energije bi morda proizvedli manj vode oz. energije na enoto dela in vloženih virov. Vendar pa bi bili ravno zato, ker bi njihova neproduktivnost omejevala njihov obseg, zelo verjetno manj škodljivi za okolje (obrnjen Jevonsov paradoks): bili bi manj učinkoviti na enoto proizvodnje, a kot celota manjši.

Alternativne prakse »poskupnjenja« so vir inovacij za prenovu javnih storitev ter preprečujejo njihovo privatizacijo. Ni treba, da združni zdravstveni in šolski sistemi nadomestijo javno zdravstvo ali izobraževanje. Naraščajoče stroške javnega izobraževanja in zdravstva je mogoče zmanjšati z vključevanjem staršev v izobraževanje njihovih otrok ali z razvojem sosedskih mrež zdravnikov in pacientov, ki ponujajo preventivne zdravstvene preglede in osnovno zdravstveno pomoč. Preventivna zdravstvena oskrba, ki temelji na intimnem poznavanju pacienta, je veliko cenejša od visokotehnoloških diagnoz in zdravljenja (to je lahko rezervirano za izjemne primere). Vključevanje uporabnikov je na splošno cenejše in bolj demokratično kot drago najemanje zasebnih, profitnih ponudnikov za javne storitve. Zato odrast lahko prinese izboljšanje, ne pa poslabšanja javnih storitev.

Socialne ustanove brez rasti

Če ni rasti, se poveča brezposelnost. Zato bodo pri prehodu na odrast potrebne nove socialne ustanove za razdvojitev plačanih zaposlitev in rasti, ali z drugimi besedami, razdvojitev blaginje in plačane zaposlitve. Primer prvega je shema z jamčenega dela, po kateri bi v skrajnem primeru delodajalec postala država, s čimer bi dejansko odpravili brezposelnost. Drugi primer je predlog za brezpogojni temeljni dohodek za vse državljane, ki bi se financiral iz progresivne obdavčitve plač in dobička (medtem ko bi bilo z obdavčenjem visokih dohodkov mogoče določiti maksimalni dohodek) in davka na porabo. To bi lahko zagotovilo osnovno raven bivanja in varnosti za vse, ki nimajo dostopa do plačanega dela. Delitev dela, tj. redistribucija dela med zaposlene in brezposelne s pomočjo skrajševanja delovnega časa v plačanem sektorju je še eden od načinov za zmanjševanje brezposelnosti in redistribucijo premoženja pod pogojem, da delovni čas ni skrajšan na

račun nižjega dohodka.

Prostovoljne in konvivialne dejavnosti v avtonomni sferi se bodo širile, če bo osnovni dohodek zadovoljeval temeljne potrebe ali če bo s pomočjo delitve dela zagotovljen dodaten čas na račun plačanega dela. Z zajamčenim delom je mogoče financirati dejavnosti v avtonomni sferi, npr. storitve skrbstva in izobraževanja, delo v urbanih vrtovih, zadruga ali izdelovanje brezplačne programske opreme. Nove socialne ustanove in državljanske ekonomske prakse so torej komplementarne.

Storitve na področju skrbstva, izobrazbe, zdravstva ali obnove okolja imajo visoko družbeno vrednost in zagotavljajo pomembna delovna mesta. Takšne storitve so lahko hrbtnica nove ekonomije, ki bo uspevala brez rasti. Tovrstno gospodarstvo bo imelo manj težav z brezposelnostjo, saj bo šlo za delovno intenzivno gospodarstvo.

Denarne in kreditne institucije

Lokalne valute, časovne banke in lokalni sistemi borznega trgovanja lahko pripomorejo k zmanjšanju obsega in ponovni lokalizaciji gospodarskih dejavnosti, s čimer omejujejo obtok v skupnosti. V obdobjih kriz so se kot dopolnitve uporabljale lokalne valute, ki so ljudem, ki so sicer ostali izločeni iz tržne ekonomije, še naprej zagotavljale dostop do osnovnih storitev. Vendar pa najpomembnejše področje, pri katerem so pri prehodu na odrast potrebne spremembe, ostaja denar. Prvič zato, ker se z denarjem plačujejo davki, ki pomenijo velik del skupnega obtoka, drugič pa zato, ker lokalne valute ne morejo zadostiti zahtevam po medskupnostni in mednarodni trgovini, ki je v kompleksnih skupnostih, kot so naše, neizogibna.

Z vidika prehoda na odrast predlagamo, da država najprej od zasebnih bank znova prevzame nadzor nad ustvarjanjem novega denarja (javni denar). Zasebne banke nov denar v resnici ustvarjajo z dajanjem posojil. Medtem ko lahko zasebne banke izdajajo denar le v obliki dolga s posojili, lahko država denar za javne potrebe izdaja tudi brez dolga. Države bi lahko na primer izdale denar za financiranje temeljnega dohodka, zajamčeno delo ali subvencioniranje zadrug, storitve skrbstva, varstvo okolja ali obnovljivo energijo. Z javnim denarjem bi izboljšali javne finance, saj bi države ponovno pridobile prihodek od izdajanja bankovcev (razliko med nominalno vrednostjo in stroški proizvodnje denarja) in ker si denarja za financiranje javnih izdatkov ne bi več sposojale od zasebnih bank.

Denar, izdan kot dolg, povzroča dinamiko rasti. Dolgovi se vračajo z obrestmi, obresti pa zahtevajo rast. Ni mogoče pričakovati, da bodo gospodarstva še naprej rasla tako hitro, kot bi morala za plačilo dolga, ki se je nakopičil v preteklosti za vzdrževanje fiktivne rasti (Kallis in dr., 2009). Dolg je družbeno razmerje. Zgodovina je polna primerov družb, ki so odpisale dolgove in začele znova. Zahodne družbe so svoj materialno bogati način življenja vzdrževale tako, da so premikale obljube o plačilu dolga v prihodnost. Odpis dolga bo neizogibno povzročil padec

življenjskega standarda manjših posojilodajalcev in varčevalcev. Z vidika odrasti cilj ni ponoven zagon rasti in odplačilo dolga, ampak kako pravično razdeliti stroške odpisa dolga. Za določanje tega, kateri dolgovi so legitimni in kateri ne, so nujno potrebne državljanske revizije dolgov. Tako je npr. morda legitimen odpust dolga tistim, pri katerih je ogrožen osnovni življenjski standard, ne pa tudi tistim, ki so posojali denar v želji po velikem dobičku.

Politika prehoda na odrast

V literaturi o odrasti ni konsenza o politikah in političnih strategijah, s katerimi bi se lahko razvile alternativne institucije, prežete z vrednotami odrasti, ter nadomestile trenutne kapitalistične institucije. Prednostne strategije in politične teme obsegajo vse od zdajtopistov, ki se zavzemajo za neplačano delo in si delijo kvazirazredno izkušnjo avtonomnega življenja in proizvodjanja, do obstoječih družbenih gibanj, političnih strank in celo sindikatov. Če v skupnosti odrastnikov obstaja konsenz o čemerkoli, je to prepričanje, da je lahko ta prehod samo posledica različnih strategij in različnih akterjev; da gre za gibanje gibanj, ki bo spremenilo tako vsakdanje prakse kot državne institucije (Demaria in dr., 2013).

D'Alisa in dr. (2013) strategije in akterje odrasti delijo na državljanske in »nepokorne«, pri čemer so kot nepokorni opredeljeni tisti, ki zavračajo delovati kot del oblasti. Med orodji aktivistov odrasti je organizirana nepokorščina, ki vključuje vse, od zasedb zapuščenih zgradb (skvoti) do protestnih shodov proti velikim projektom ali elektrarnam na premog. V to lahko spadajo tudi zasedbe zemljišča s strani brezposelnih ali revnih kmetov brez zemlje. Finančna nepokorščina vključuje dejanja, kot je bila npr. akcija Enrica Durana, znanega aktivista odrasti iz Barcelone, ki je tik pred krizo leta 2008 z najemanjem posojil »razlastil« 39 bank za 492.000 evrov in denar namenil alternativnim projektom, da bi tako izkazal svoje nestrinjanje s špekulativnim kreditnim sistemom.

V nasprotju s tem Latouche (2009) meni, da bo do sprememb prišlo v glavnem prek parlamentarne politike in ukrepov na lokalni ravni. Po njegovem mnenju odrast spada v program levičarskih strank, čeprav se ne zavzema za posebno »stranko odrasti«. Drugi polagajo več upov v družbena gibanja, kot je npr. Indignados (Occupy), za spremembo parlamentarizma v eno bolj neposrednih oblik demokracije, v slogu zborovanj na zasedenih trgih. Tretji spet poudarjajo transformativni potencial nekapitalističnih ljudskih ekonomskih praks na področju izobrazbe, skrbstva, hrane, življenja in proizvodjanja, ki so razumljene kot politične, čeprav se ne dogajajo v arenah, tradicionalno povezanih s politiko, kot so politične stranke, volitve ali parlamenti. Politične so zato, ker izpodbijajo in predstavljajo konkretne alternative dominantnim institucijam kapitalizma in ker jih je mogoče univerzalizirati. Zanimivo je, da prakse gibanja Indignados – protestna sedenja, skupne kuhinje, blagovna izmenjava – nakazujejo vrednote, ki jih izražajo alternativni projekti; gibanje bi lahko šteli kot začetni politični izraz zdajtopistov.

Domneva je, da bo sistemska sprememba v smeri odrasti sledila podobni dinamiki kot druge sistemske spremembe v preteklosti. Kapitalizem je vzniknil iz fevdalizma, kjer so se ustvarjale povezave, najprej med novimi ekonomskimi praksami (podjetja, korporacije, trgovinski sporazumi, banke, investicije), nato pa z institucijami, ki so se razvile v procesu družbenih bojov za podporo tem praksam (odprava monarhij in fevdalnih privilegijev, sprememba skupnih zemljišč v zasebna, liberalna demokracija, zakoni za varstvo zasebne lastnine). Ljudske prakse ter socialne in denarne institucije, obravnavane v tem delu, bi lahko pomenile začetek nove transformacije, ki se bo začela v sistemu sredi najnovejše krize kapitalizma in v času, ko se končuje obdobje rasti in širitve.

Prihodnost odrasti

Prihodnost odrasti je odprta. Potrebne so dodatne raziskave v podporo temeljnim postavkam odrasti, ki so znotraj skupnosti odrasti trdno uveljavljene in pomenijo skupno izhodišče, pa čeprav v akademskem svetu in v javnosti še zdaleč niso splošno sprejete. Med takšne postavke spadajo: nemogoča dematerializacija prek tehnološkega napredka in neizogibnost katastrofalnih podnebnih sprememb v primeru nadaljevanja rasti; vstop razvitih gospodarstev v obdobje sistemske stagnacije, deloma zaradi omejenih virov; in hipoteza, da bo opustitev rasti oživila politike in spodbudila demokracijo v nasprotju s trditvami, da bo zbudila strasti, ki bodo vodile v katastrofo. Nadaljnje raziskave nam lahko pomagajo razumeti, kako se ljudje in države prilagodijo odsotnosti rasti, zakaj nekatere lokalne prakse uspejo, druge pa propadejo ali pa se izgubijo v večinskih praksah, in zakaj – in pod kakšnimi pogoji – bodo omenjene nove institucije dosegle rezultate, ki jih zagovarjajo odrastniki.

Politično vprašanje zadeva družbeno dinamiko, akterje, zaveznitva in procese, ki bodo omogočili prehod na odrast. Ne gre zgolj za intelektualno vprašanje. Družbene spremembe so proces ustvarjanja, ki ga ni mogoče predvideti vnaprej. Akademske raziskave odrasti lahko ponudijo argumente in narative, ki bodo spodbudili politiko prehoda. S predlogi, opisanimi v tej knjigi, je to že narejeno. Vendar pa ni nikakršne potrebe, da bi to ostali edini narativi, če želimo, da odrast ostane živ koncept, ki ne bo zastaral. Lahko uporabljamo samo »surovo« gradivo iz besednjaka odrasti ter nenehno ustvarjamo nove imaginarije in argumente, ki segajo onkraj lažnih dilem, kot npr. »varčevanje proti trošenju«. Nekaj takega poskušamo storiti v zadnjem poglavju (v *Odrast: Besednjak za novo dobo*), kjer oblikujemo novo tezo, ki odrast utemeljuje s konceptom *dépense*.

Prevod: Tadej Turnšek

Literatura

- AMAR, ANDRÉ (1973): La croissance et le problème moral. *Cahiers de la Nef, Les objecteurs de croissance* 52: 133.
- ANDERSON, KEVIN IN ALICE BOWS (2011): Beyond »Dangerous« Climate Change: Emission Scenarios for a New World. *Philosophical Transactions of the Royal Society* 369: 20–44.
- ARIÈS, PAUL (2005): *Décroissance ou Barbarie*. Lyon: Golias.
- BLAUWHOF, FREDERIK BEREND (2012): Overcoming Accumulation: Is a Capitalist Steady-State Economy Possible? *Ecological Economics* 84: 254–261.
- BONAIUTI, MAURO (2014): *The Great Transition*. London: Routledge.
- CASTORIADIS, CORNELIUS (1985): Reflections on 'Rationality' in 'Development'. *Thesis* 10/11: 18–35.
- CASTORIADIS, CORNELIUS (1987): *The Imaginary Institution of Society*. Cambridge: Polity Press.
- CATTANEO, CLAUDIO, GIACOMO D'ALISA, GIORGOS KALLIS IN CHRISTOS ZOGRAFOS (UR.) (2012): Politics, Democracy and Degrowth. *Futures*, posebna izdaja 44(6): 515–654.
- CONILL, JOANA, AMALIA CÁRDENAS, MANUEL CASTELLS, SVETLANA HLEBIK IN LISA SERVON (2012): *Otra vida es posible: prácticas alternativas durante la crisis*. Barcelona: Ediciones UOC Press.
- D'ALISA, GIACOMO, DAVID BURGALASSI, HALI HEALY IN MARIANA WALTER (2010): Conflict in Campania: Waste Emergency or Crisis of Democracy. *Ecological Economics* 70: 239–249.
- D'ALISA, GIACOMO, FEDERICO DEMARIA IN CLAUDIO CATTANEO (2013): Civil and Uncivil Actors for a Degrowth Society. *Journal of Civil Society* 9(2): 212–224.
- DALY, HERMAN (1996): *Beyond Growth: The Economics of Sustainable Development*. Boston: Beacon Press.
- DEMARIA, FEDERICO, FRANÇOIS SCHNEIDER, FILKA SEKULOVA IN JOAN MARTINEZ-ALIER (2013): What is Degrowth? From an Activist Slogan to a Social Movement. *Environmental Values* 22(2): 191–215.
- GEORGESCU-ROEGEN, NICHOLAS (1971): *The Entropy Law in the Economic Process*. Cambridge: Harvard University Press.
- GORDON, ROBERT J. (2012): Is U.S. Economic Growth Over? Faltering Innovation Confronts the Six Headwinds. *The National Bureau of Economic Research Working Paper* No. 18315.
- GORZ, ANDRÉ (1980): *Ecology as Politics*. Montréal: Black Rosa Books. Prva objava leta 1977 kot *Écologie et liberté*. Pariz: Galilée.
- GORZ, ANDRÉ (1982): *Farewell to the Working Class: An Essay on Post-Industrial Socialism*. London: Pluto Press.
- GORZ, ANDRÉ (V MICHEL BOSQUET) (1972): *Nouvel Observateur, Pariz, 397, 19. junij*. Zapisnik z javne razprave, ki jo je v Parizu organiziral *Club du Nouvel Observateur*.
- GRINEVALD, JACQUES (1974): *L'économiste Georgescu-Roegen: intégrer l'économie dans la problématique énergétique et écologique*. Ženeva: Uni information, Service de presse et d'information de l'Université de Genève.
- GRINEVALD, JACQUES IN IVO RENS (1979): *Demain la décroissance: entropie-écologie-économie*. Lausanne: PierreMarcel Favre.

- HARVEY, DAVID (2010): *The Enigma of Capital*. London: Profile Books.
- HIRSCH, FRED (1976): *Social Limits to Growth*. Cambridge: Harvard University Press.
- HOBBSAWM, ERIC (2011): *How To Change The World: Tales of Marx in Marxism*. London: Little, Brown.
- ILLICH, IVAN (1973): *Tools for Conviviality*, New York: Harper & Row.
- JACKSON, TIM (2009): *Prosperity without Growth*. London: Earthscan.
- KALLIS, GIORGOS, JOAN MARTINEZ-ALIER IN RICHARD B. NORGAARD (2009): Paper Assets, Real Debts: An Ecological-Economic Exploration of the Global Economic Crisis. *Critical Perspectives on International Business* 5(1/2): 14–25.
- KALLIS, GIORGOS, FRANÇOIS SCHNEIDER IN JOAN MARTINEZ-ALIER (UR.) (2010): Growth, Recession or Degrowth for Sustainability and Equity? *Journal of Cleaner Production*, posebna izdaja 18(6): 511–606.
- KALLIS, GIORGOS, CHRISTIAN KERSCHER IN JOAN MARTINEZ-ALIER (2012): The Economics of Degrowth. *Ecological Economics* 84: 172–180.
- KALLIS, GIORGOS, MICHAEL KALUSH, HUGH O'FLYNN, JACK ROSSITER IN NICHOLAS ASHFORD (2013): 'Friday off: Reducing Working Hours in Europe. *Sustainability* 5(4): 1545–1567.
- KOSOY, NICOLAS (UR.) (2013): Degrowth: The Economic Alternative for the Anthropocene. *Sustainability*, posebna izdaja 5(4). Dostopno na: www.mdpi.com/journal/sustainability/special_issues/degrowth (3. oktober 2013).
- LATOUCHE, SERGE (2009): *Farewell to Growth*. Cambridge: Polity Press.
- LATOUCHE, SERGE (2011): *Vers une société d'abondance frugale: Contresens et controverses de la décroissance*. Pariz: Fayard/Mille et une nuits.
- LATOUR, BRUNO (1998): To Modernize or to Ecologize? That's the Question. V *Remaking Reality: Nature at the Millenium*, N. Castree in B. Willems-Braun (ur.), 221–242. London: Routledge.
- LAWN, PHILIP (2005): Is a Democratic–Capitalist System Compatible with a Low-Growth or Steady-State Economy? *Socio-Economic Review* 3(2): 209–232.
- MARTINEZ-ALIER, JOAN, GIORGOS KALLIS, SANDRA VEUTHEY, MARIANA WALTER IN LEAH TEMPER (2010): Social Metabolism, Ecological Distribution Conflicts, and Valuation Languages. *Ecological Economics* 70(2): 153–158.
- MEADOWS, DONELLA H., DENNIS L. MEADOWS, JØRGEN RANDERS IN WILLIAM W. BEHRENS III. (1972): *Limits to Growth*. New York: Universe books.
- MISHAN, EDWARD J. (1967): *The Costs of Economic Growth*. London: Staples Press.
- ODUM, HOWARD T. IN ELISABETH C. ODUM (2001): *A Prosperous Way Down. Principles and Policies*. Boulder: University Press of Colorado.
- SAED (2012): Introduction to the Degrowth Symposium. *Capitalism Nature Socialism* 23(1): 26–29.
- SCHNEIDER, FRANÇOIS, GIORGOS KALLIS IN JOAN MARTINEZ-ALIER (2010): Crisis or Opportunity? Economic Degrowth for Social Equity and Ecological Sustainability. *Journal of Cleaner Production* 18(6): 511–518.
- SEKULOVA, FILKA, GIORGOS KALLIS, BEATRIZ RODRÍGUEZ-LABAJOS IN FRANÇOIS SCHNEIDER (2013): »Degrowth: From Theory to Practice«. *Journal of Cleaner Production* 28: 1–6.
- SKIDELSKY, ROBERT IN EDWARD SKIDELSKY (2012): *How Much is Enough? Money and the Good Life*. New York: Other Press.

WHITEHEAD, MARK (2013): Degrowth or Regrowth? *Environmental Values* 22(2): 141–145.
WILKINSON, RICHARD IN KATE PICHETT (2009): *The Spirit Level: Why Greater Equality Makes Societies Stronger*. New York, Berlin, London: Bloomsbury Press.

Političnost odrasti: *buen vivir* in politična rekompozicija

Abstract

Degrowth as a Political Stance: *Buen Vivir* and Political Recomposition

Climate change and the rising global awareness of our planet's limited resources have intensified the discussion on the necessity of a new (economic) paradigm that would oppose the hegemonic ideology of development and (infinite) growth. The concept of degrowth, which is becoming increasingly common in scientific and activist literature and practice, is based on the notion that we need to transform the foundations of modern capitalist societies. A society organized around the strategies of degrowth will have to create new principles of political organization that derive from the emancipatory and democratic processes of degrowth and strengthen them. Based on this argument, the authors hold that it is impossible to pursue degrowth within a capitalist state, since it is based on perpetuating capitalist accumulation on the foundation of growth. The second part of the article is dedicated to the possibilities for a new political organization of society based on the principles of degrowth. The authors draw from emancipatory and radical theories of democracy and politics as well as the emancipatory power that resides in the concept and practice of degrowth itself. According to the authors, degrowth theories, especially *buen vivir* and related modalities from the Latin-American geographical and epistemological space, have important political implications.

Keywords: degrowth, capitalism, state, *buen vivir*, political constitution, democracy

Marko Hočevar is a PhD candidate and a researcher at the Faculty of Social Sciences, University of Ljubljana. (marko.hocevar@fdv.uni-lj.si)

Žiga Vodovnik is a full professor at the Chair of Theoretical Political Science at the Faculty of Social Sciences, University of Ljubljana. (ziga.vodovnik@fdv.uni-lj.si)

Povzetek

S podnebnimi spremembami in čedalje globljo svetovno zavestjo o omejenosti virov našega planeta se razvija in pogloblja razprava o potrebi po drugačni (ekonomski) paradigmi, ki bo v nasprotju s hegemonsko ideologijo razvoja in (neskončne) rasti. V znanstveni in aktivistični literaturi/praksi se čedalje bolj uveljavlja koncept odrasti, ki temelji na predružačenju temeljnih izhodišč modernih kapitalističnih družb, s tem pa implicira tudi drugačno politično ureditev in organiziranje družbe. To pomeni, da bo družba, ki bo živel v skladu s strategijami odrasti, morala izumiti »nova« načela političnega organiziranja, ki bodo izhajala iz emancipatornih in demokratičnih procesov odrasti in jih utrjevala. V luči zgornje argumentacije avtorja v prvem delu jasno opozorita na neskladnost in nezmožnost odrasti v kapitalistični državi, ki temelji na ustvarjanju razmer za perpetuiranje kapitalistične akumulacije, ki temelji na rasti. V drugem delu se avtorja ukvarjata z vprašanjem nove politične organiziranosti družbe, ki temelji na načelih odrasti. Pri tem izhajata iz emancipatornih in radikalnih teorij demokracije in politike, kot tudi iz same emancipatorne in demokratične moči koncepta in prakse odrasti. Avtorja trdita, da imajo teorije odrasti, še zlasti *buen vivir* oz. modalitete iz latinskoameriškega geografskega/epistemičnega prostora, pomembne politične implikacije.

KLjučne besede: odrast, kapitalizem, država, *buen vivir*, politična konstitucija, demokracija

Marko Hočevar je doktorski študent in mladi raziskovalec na Fakulteti za družbene vede Univerze v Ljubljani. (marko.hocevar@fdv.uni-lj.si)

Žiga Vodovnik je redni profesor na Katedri za teoretsko-analitsko politologijo na Fakulteti za družbene vede Univerze v Ljubljani. (ziga.vodovnik@fdv.uni-lj.si)

Uvod

»Soočamo se z modernimi problemi, za katere ni modernih rešitev.«
– Boaventura de Sousa Santos

Ideja in tudi ideologija rasti sta globoko zasidrani v projekt moderne in kapitalistične ideje o razvoju. Rast je v resnici razumljena kot temelj razvoja in napredka (Escobar, 2012: 55–101; Latouche, 2009). Tako ni čudno, da je rast v središču politično-ekonomskih programov vseh strank in vseh vlad: »Zasledovanje gospodarske rasti družni politike, tako 'leve' kot 'desne', gospodarstvenike in sindikate (kajti rast prinaša delovna mesta) ter tudi strokovnjake in tehnokrate. Pogledi se razlikujejo le v tem, kako rast doseči.« (Liegey in dr., 2015: 13) Z utrjevanjem in stabilizacijo neoliberalne hegemonije v zadnjih desetletjih je rast postala še pomembnejša, saj neoliberalne strukturne reforme in prilagajanje črpajo svojo »legitimnost« ravno v rasti, saj so »upravičevane v imenu rasti, ki pa je upravičevana v imenu razvoja« (Kallis, Demaria in D'Alisa, 2015). Vendar, neoliberalna hegemonija je zaznamovana tudi z zaostrovanjem političnih, družbenih, ekonomskih in ekoloških protislovij, ki so inherentna kapitalizmu. Zaradi teh procesov se širi globalna zavest o protislovljih kapitalizma, ki so nerešljiva v obstoječi politično-ekonomski paradigmi, ter se razvija in pogloblja razprava o potrebi po drugačni paradigmi, ki bo v nasprotju s kapitalistično paradigmo (neskončne) rasti in akumulacije. V tem kontekstu smo priče številnim teoretskim in praktičnim debatam o možnosti odrasti (Kallis, 2011; Muraca, 2014; Kallis, Demaria in D'Alisa, 2015; Büchs in Koch, 2017; Kallis, 2018; Becker in Reinicke, 2018), ki temelji na premisah, radikalno drugačnih od obstoječe kapitalistične ekonomije, družbe in politike.

V družbi, ki temelji na izkoriščanju, produktivizmu in ideji o neskončni rasti je ključno »ponovno ovrednotenje naše moderne vizije udobja. Odrast je res obrat, odcep, ki nam je na voljo, da izstopimo iz uničevalnega kolesja družbe Rasti.« (Liegey in dr., 2015: 28) Izhajajoč iz tega pričujoči članek prispeva delež k začetni točki projekta odrasti, to je k »dekolonizacij[i] našega imaginarija in dezekonomizaciji duhov« (Latouche, 2009: 87). V članku razložimo, zakaj odrast, v kontekstu radikalne politike in demokracije ter v navezavi na koncept *buen vivir*, implicira ne samo ekonomsko, temveč in predvsem politično rekonpozicijo družbe. Izhajajoč iz tega se v prvem delu analize osredinimo na neskladnost kapitalizma in kapitalistične politične forme, kapitalistične države, s strategijo in konceptom odrasti. V drugem delu umestimo projekt odrasti v kontekst emancipacije in radikalne demokracije, ki kliče po repolitizaciji in politični rekonpoziciji. V tretjem delu analiziramo odnos med kapitalizmom, odrastjo in specifično andskim konceptom *buen vivir* ter naslovimo potrebo po epistemičnem preskoku. V sklepnem delu razložimo, kako nam prakse in ideje iz drugih in drugačnih ontoloških in epistemskih okvirov lahko pomagajo pri teoretski in praktični »kreativni destrukciji« – odpravi

kapitalističnih odnosov in kapitalističnega imperativa rasti ter akumulacije ter nam s tem odprejo pot k politični rekonpoziciji. V kritikah moderne in njenih političnih form, ki so z vztrajanjem na suverenem ozemlju, hierarhijah moči in ljudi v nepovratni krizi, namreč ponovno naslavljajo vprašanje politične kompozicije oz. njene redefinicije. Pri tem ne gre zgolj za preseganje antropocentrične pozicije, temveč za redefinicijo političnega članstva, skupnosti in demokracije. Z reafirmacijo metapravice »enake različnosti« teorije odrasti kličejo k politični rekonpoziciji in posledično k alternativnim oblikam normativnosti.

Akumulacija, kapitalizem in rast

Karl Polanyi je pred več kot 70 leti ugotavljal, da ima kapitalizem izjemno negativne učinke tako na naravo kot tudi na družbo: »Moja teza je, da je ideja trga, ki se sam regulira, skrajno utopična. Taka institucija ne bi mogla dolgo obstajati, ne da bi razkrojila človeško in naravno substanco družbe; fizično bi uničila človeka in njegovo okolje spremenila v divjino.« (Polanyi, 2008: 52) V podobnem duhu je André Gorz leta 1972 zastavil vprašanje, ki je v središču številnih razprav o strategiji odrasti v kontekstu kapitalizma: »Ali je Zemljino ravnotežje, za katero je potreben pogoj nerast – ali celo odrast materialne produkcije, kompatibilno s preživetjem kapitalističnega sistema?« (Gorz v Kallis, Demaria in D'Alisa, 2015) Podobno vprašanje je zastavil tudi John Bellamy Foster (2011): »Ali je odrast uresničljiva v kapitalistični rasti-ali-umri družbi – in če ne, kaj to pove o prehodu v novo družbo?«

Torej, v središču debat o odrasti sta vsekakor najprej vprašanje odnosa med rastjo in kapitalizmom in vprašanje možnosti odrasti v kapitalistični družbi. V akademski in tudi aktivistični skupnosti se čedalje bolj eksplicitno govori o tem, da je odrast neskladna s temeljnimi procesi in nagibi kapitalistične ekonomije in akumulacije¹ (glej Latouche, 2009; 2012; Bellamy Foster, 2002; 2011; Blauwhof, 2012; Smith, 2010; Kallis, Demaria in D'Alisa, 2015; Andreucci in McDonough, 2015), saj »[r]ast uteleša kapitalistični sistem« (Liegey in dr., 2015: 26). Vendar, po drugi strani se le malo teoretizira tudi neskladnost kapitalistične države, kot specifične politične oblike kapitalistične družbe, z odrastjo. V nadaljevanju bomo na kratko skicirali strukturna protislovja med odrastjo in kapitalizmom, ter izhajajoč iz tega, razložili zakaj odrast dejansko predpostavlja politično rekonpozicijo družbe, ki bo radikalno drugačna od kapitalistične države, ki je zaznamovana in pogojena s temeljnimi strukturnimi določitvami kapitalistične akumulacije in rasti ter ohranjanja stabilnosti kapitalistične družbe v celoti.

¹ Obstajali so in še vedno vztrajajo različni poskusi utemeljevanja skladnosti odrasti in kapitalizma, ki pa spregledajo specifične strukturne vzroke za gonjo in potrebo po rasti v kapitalistični ekonomiji. Najbolj znan primer takšnega pristopa je Herman Daly s konceptom *steady-state economics* (glej Daly, 1972; 1991).

(Od)rast in kapitalizem

Marksistični in tudi nemarksistični raziskovalci so večkrat pokazali, tako teoretsko kot tudi empirično, da v kapitalizmu in kapitalistični ekonomiji obstaja »imperativ rasti« (glej Gordon in Rosenthal, 2003; Binswanger, 2009; Bond, Leblebicioğlu in Schiantarelli, 2010; Smith, 2010; Bellamy Foster, 2011; Magdoff in Bellamy Foster, 2011; Blauwhof, 2012; Kallis, Demaria in D'Alisa, 2015). Pri razlaganju tesne povezanosti med rastjo in kapitalizmom obstajata dve različni smeri argumentacije, ki pa se med seboj ne izključujeta, temveč se dopolnjujeta.

Prvič, profitna usmerjenost, ki je temelj kapitalističnega produkcije in izkoriščanja in je tudi osnova za kapitalistično akumulacijo, v praksi vodi v gonjo za rastjo (Blauwhof, 2012: 256; Sweezy, 1997), pri čemer sta rast BDP-ja in rast pretoka (*throughput*) tesno povezana (Bellamy Foster, 2015). Tako v kapitalizmu obstajata dve težnji: »profitiraj ali umri« (Blauwhof, 2012: 256) in »rasti ali umri« (Smith, 2010: 31), ki sta obe vezani na procese akumulacije kapitala. Še več, kapitalistično gospodarstvo je obsojeno »na rast ali smrt, če že ne na rast in potem smrt« (Liegey in dr., 2015: 27). Pri tem pa ne gre za individualne ali kolektivne želje in/ali patologije, temveč za strukturne pritiske in določitve kapitalistične ekonomije: »Korporacije nimajo druge izbire, kot da zasledujejo rast. To ni nekaj 'subjektivnega'. Ni le 'obsesija' ali 'urok'. In se ga ne da izgnati.« (Smith, 2010: 32) Tesna povezanost rasti in kapitalizma je posredovana s tržnimi imperativi kapitalistične družbe in s težnjo akumulacije kapitala. To pomeni, da je rast v resnici posledica temeljnega in določajočega »neosebnega« izkoriščanja v kapitalizmu, kot tudi tekmovanja med kapitalisti (glej Rutar, 2016; Meiksins Wood, 2016; Smith, 2010).

Drugič, ne smemo spregledati, da zgornja strukturna usmerjenost in določitev tesne povezanosti kapitalizma in rasti še vedno ni naravni zakon, temveč zgolj težnja in strukturni pogoj za stabilnost kapitalistične akumulacije. Namreč, akumulacija brez rasti je mogoča, vendar le v obdobjih kapitalističnih kriz in recesije, kar naredi kapitalistični sistem zelo nestabilen in zaostri razredni konflikt:

Akumulacija brez rasti BDP-ja se lahko ohrani le v času krize, ki ima učinek prenosa dohodka in bogastva od (države in) delavcev h kapitalu. Z drugimi besedami, če dobička ni mogoče ustvariti prek rasti torte, se to stori prek rezanja preostanka na manjše koščke. (Blauwhof, 2012: 259)

Takšno stanje politično ni vzdržno dolgoročno, saj ima rast v kapitalizmu tudi vlogo, da blaži temeljna družbena in politična protislovja ter je zato tudi tesno prepletena z reprodukcijo pogojev za nadaljnjo akumulacijo kapitala in rastjo. Rast v kapitalizmu dejansko pomeni ohranjanje obstoječih razrednih in političnih odnosov pod predpostavko, da rast omogoča, seveda le do določene mere, redistribucijo. Gre pravzaprav za blaženje temeljnega protislovja kapitalizma med družbeno naravo proizvodnje in zasebnim prilaščanjem, ki pravzaprav povečuje neenakost

med kapitalisti in izkoriščanimi razredi. Tako rast ustvarja razmere za izogibanje »redistributivnemu konfliktu in politično ohranjanje kapitalizem. V tem konkretnem pomenu, in ne abstraktno, je rast imperativ za kapitalizem« (Kallis, Demaria in D'Alisa, 2015).

Zgoraj smo nakazali na dva različna, a vsekakor komplementarna pogleda, zakaj je kapitalizem nesporno povezan z rastjo – prvi argument vztraja pri prepletosti med rastjo in akumulacijo, drugi pa poudarja še vprašanje politike in razrednega boja. Ne glede na te razlike, kot skleneta Andreucci in McDonough (2015), »obstoj močne povezave, historične ali kontingentne, med kapitalizmom in rastjo, ni negotov«. Zato je odrast antikapitalistična usmeritev oziroma, odrast, kot poudarja Latouche (2009: 91), izpodbija duha kapitalizma, kot tudi same strukturne mehanizme, na katerih temeljita (stabilnost) kapitalistične produkcije in celoten kapitalistični sistem. Tako je treba odrast razumeti »kot radikalno kritiko potrošniške družbe« in posledično vedno tudi kot kritiko kapitalizma (Latouche, 2012: 75).

Odrast in kapitalistična država

Potem ko smo zgoraj utemeljili tesno povezanost med rastjo in kapitalizmom ter posledično poudarili neskladnost odrasti s kapitalizmom, moramo postaviti še dodatno vprašanje, ki prepogosto ostaja spregledano. Gre za vprašanje odnosa med odrastjo in kapitalistično državo kot specifično politično obliko kapitalistične družbe, ki temelji na specifičnih kapitalističnih lastninskih odnosih.

Izhodiščna točka za razumevanje kapitalizma in tudi specifičnosti politične organizacije družbe v kapitalizmu je ločitev na javno in zasebno sfero, na politiko (državo) in ekonomijo² (Jessop, 2002; Hirsch, 2014; Meiksins Wood, 2016; Therborn, 1978), ki je mogoča in tudi potrebna, ker v kapitalizmu obstaja drugačen način črpanja presežka iz produkcije oziroma specifičen kapitalistični »način podružbljenja« (Hirsch, 2014: 12), ki temelji na lastninskih odnosih, ki zagotavljajo ekonomsko obliko izkoriščanja, ki je podprta, ne pa tudi neposredno instrumentalno povezana s politično nadvlado. Tako v kapitalizmu mesto strukturnega uravnavanja družbenih odnosov prevzame trg, saj so delavci eksistenčno odvisni od tega, da na njem prodajajo lastno delovno zmožnost, kajti ne nadzirajo produkcijskih sredstev. Po drugi strani pa so tudi kapitalisti odvisni od trga, kjer poskušajo realizirati presežno vrednost in zagotoviti reprodukcijo akumulacije prek dobičkov in s tem tudi lasten razredni položaj. Torej, medtem ko je, kot pravi E. Meiksins Wood, v fevdalizmu trg možnost, na katerem se lahko prodajajo presežki, je v

² Na to delitev je eksplicitno opozoril Evgenij Pašukanis v svojem znanem vprašanju: »Zakaj gospostvo razreda ne ostane to, kar je, faktilna podreditev enega dela prebivalstva drugemu, ampak dobi formo uradnega državnega gospostva, oziroma, kar je isto, zakaj se aparat oblastne prisile ne vzpostavi kot zasebni aparat vladajočega razreda, ampak se od njega loči, dobi formo brezosebne, od družbe odtrganega aparata javne oblasti.« (Pašukanis, 2014: 104–105)

kapitalizmu trg imperativ (Meiksins Wood, 2002; Rutar, 2016), ki omogoča ločitev na javno in zasebno sfero. Država je tako formalnopravno in strukturno ločena od sfere produkcije, ki je zaznamovana s kapitalističnimi odnosi izkoriščanja in dominacije (Hirsch, 2014; Meiksins Wood, 2016). Trg kot ključni strukturni mehanizem v kapitalizmu, ki temelji na konkurenci in izkoriščanju ter ob tem, da obstajata formalnopravna enakost in svoboda, omogoča, da se »ekonomsko vladajoči razred v neposrednem ekonomskem prometu odpove uporabi sredstev neposrednega nasilja, ko torej konkurenčnih bojev ne bije z orožjem in ko delovne sile ne rekrutira prisilno. Le v tem primeru lahko kapitalistična družba nastane, se ohranja in razvija.« (Hirsch, 2014: 12)

Poleg zgoraj omenjene ločitve med politiko in ekonomijo v kapitalizmu, ki ne zagotavlja neodvisnosti in občesti države, temveč strukturno določa, da je država v kapitalizmu vedno že kapitalistična država, pa obstajajo tudi drugi razlogi, zaradi katerih država deluje v skladu z interesi kapitala. Ključni mehanizem, ki »zagotavlja«, da je država v kapitalizmu kljub ločitvi od sfere produkcije kapitalistična država, je mehanizem kapitalistične akumulacije, ki je, kot smo zgoraj pokazali, tesno povezan z rastjo in ki ima ključno vlogo pri reprodukciji celotne kapitalistične družbe. Država je v kapitalizmu odvisna od davkov, ki jih pobere od ustreznega vzpostavljanja menjalnih odnosov na trgu. Torej, ugodni ekonomski kazalci in gospodarska rast, na katerih temelji kapitalistična akumulacija, so temelj za »preživetje« države (Jessop, 2002; Rutar, 2016; Block, 1987), saj je država »po mehanizmih *davčnega sistema* odvisna od obsega zasebne akumulacije [in posledično rasti, op. a.]« (Offe in Ronge, 1985: 60).

Drugič, vsaka javna oblast, izvoljena skladno z načeli liberalno-demokratskih procedur ali ne, tvega izgubo te pozicije, če ne ustvari ugodnih razmer na trgih, da pride do vzpostavljanja menjalnih odnosov med delom in kapitalom (Block, 1987; Rutar, 2016), ter posledično do kapitalistične akumulacije in rasti, saj se tako še bolj zaostri razredni konflikt in v ospredje pride vprašanje redistribucije. Zato bo vsakokratna javna oblast, »demokratsko« izvoljena ali ne, poskušala ustvariti čim ugodnejše razmere za to, da pride do novih možnosti za rast, ki pa je vezana predvsem na obseg kapitalistične akumulacije in zasebnih investicij, ki so sicer vedno dobra podprte z javnofinančnimi sredstvi in/ali različnimi olajšavami in ki v največji meri zagotavljajo nove zaposlitve in tudi tvorijo, prek mehanizma in odvisnosti kapitalistične države od rasti in reprodukcije akumulacije kapitala, temelj za delovanje države. V kontekstu slabih ekonomskih kazalcev in recesije, ki spremenijo pogoje kapitalistične akumulacije in zaostrijo razredni konflikt, vsaka javna oblast tvega, da pride do nezadovoljstva med prebivalstvom, kar lahko vodi v zamenjavo oblasti (Rutar, 2016; Block, 1987).

Torej, če je država v kapitalizmu zaradi strukturnih mehanizmov kapitalistična država, potem se tudi zastavlja vprašanje, kaj se zgodi s kapitalistično državo, ko poskuša v kapitalističnem gospodarstvu implementirati ukrepe in politike (*policy*), ki odražajo logiko odrasti? Takšna država in tudi vsaka javna oblast v

kapitalizmu si dejansko odžaga vejo, na kateri sedi, saj je strukturno odvisna od obsega kapitalistične akumulacije in rasti. Ob tem pa tudi vsaka javna oblast tvega politično nestabilnost zaradi potencialnega zaostrovanja razrednega konflikta. Zato je iluzorno pričakovati, da lahko država v kapitalizmu implementira politike (*policy*), ki temeljijo na konceptu in strategiji odrasti, saj je naloga države in tudi vsakokratne javne oblasti v kapitalizmu ustvarjanje in ohranjanje razmer za reprodukcijo celotne kapitalistične družbe in sistema (Offe, 1985; Hirsch, 2014). Kapitalistična država tako ni orodje vladajočega razreda, temveč je lahko relativno avtonomna, vendar le do neke meje, ta pa izhaja iz »odvisnosti uspešnosti kapitalistične akumulacije« (Panitch in Gindin, 2013: 4), ki tvori tudi temelj za rast, na kateri temelji celotna kapitalistična ekonomija in od katere je strukturno odvisna tudi kapitalistična država.³

Ker sta torej kapitalistična država in tudi stabilnost kapitalističnega sistema odvisni od reprodukcije akumulacije in nenehne rasti, je jasno, da odrast v tem kontekstu pomeni tudi radikalno drugačno zasnovano politiko, saj zareže v same temelje kapitalistične države. V kontekstu negacije kapitalizma in tudi kapitalistične politične skupnosti moramo gledati na odrast kot na koncept, ki s tem, ko odpravlja kapitalistične lastninske odnose, odpravlja tudi formalnopravno ločitev med sfero produkcije in politike, ki je tako značilna za kapitalizem, pri čemer gre za repolitizacijo ekonomije, za repolitizacijo produkcije materialnih življenjskih razmer, ki jih ne uravnava več »anonimnost« in omnipotentnost tržnih sil in mehanizmov, temveč izhaja iz potreb skupnosti in sožitja z naravo.⁴ Zato moramo razmišljati hkrati o koncu rasti in o tem, »kako bi lahko življenje izgledalo po kapitalizmu« (Skidelsky in Skidelsky, 2012: 6). Odrast namreč predvideva »zamišljanje in oblikovanje drugačne družbe – družbe, ki se zmore prepričati, da ima dovolj in da ji ni treba več akumulirati« (Kallis, Demaria in D'Alisa, 2015). Če ne želimo, da odrast postane enaka kapitalističnemu barbarstvu, je pomembno, da »dekoloniziramo svoje pojmovne svetove in izstopimo iz odvisnosti od Rasti, tako na psihološki kot kulturni, institucionalni, gospodarski ali socialni ravni« (Liegey in dr., 2015: 27). Tako torej odrast tudi predvideva drugačno politično organiziranje družbe, zato jo je treba razumeti tudi v kontekstu potrebe po politični rekonpoziciji, saj radikalna družbena in ekonomska sprememba, ki jo prinaša, implicira tudi radikalno politično rekonpozicijo.

³ V tem kontekstu še kako drži Engelsov zapis, da je »[m]oderna država, bodi njena oblika kakršna koli, [je] bistveno kapitalistični stroj, država kapitalistov, idealni skupni kapitalist [*der ideelle Gesamtkapitalist*]« (Engels, 1968: 628), saj skrbi za reprodukcijo kapitalizma v celoti.

⁴ Jasno, pri odrasti ne gre samo za »manj«, temveč tudi za »drugačno« produkcijo in drugačno usmerjenost družbe (Kothari, Demaria in Acosta, 2014: 369).

Odrast, emancipacija in procesi demokratizacije

Do zdaj smo razložili, zakaj odrast ni kompatibilna s kapitalizmom in kapitalistično produkcijo. Vendar odrast nikakor in »predvsem ni negativna rast« (Latouche, 2009: 76), temveč vsebuje radikalne politične, demokratične in emancipatorne elemente, saj radikalni prelom z rastjo, kapitalizmom in kapitalistično akumulacijo logično pripelje do predruženja odnosov v družbi oziroma do repolitizacije odnosov v sferi produkcije in repolitizacije življenja v celoti.

Odrast je namreč mogoča le, če pride do radikalne repolitizacije življenja in tudi odnosov moči, ki so v obstoječi neoliberalni kapitalistični formaciji depolitizirani in naturalizirani. Mogoče si lahko na tem mestu zaradi konceptualne jasnosti pomagamo z Rancièrjevo politično dimenzijo štetja. Policija je po Rancièrju pravzaprav vezana na ohranjanje obstoječih odnosov moči, medtem ko je politika vezana na emancipacijo in procese demokratizacije in vštevanja izključenih.⁵ Tako politika in repolitizacija po svojem bistvu pomenita odpiranje prostora za reartikulacijo želja in stremljenj izključenih in neslišanih, s tem pa pravzaprav pozivata k predruženju obstoječega simbolnega okvira: »Politizacija je torej vezana na vključevanje praks, ki ležijo onkraj simbolnega reda obstoječe postdemokratične ureditve /.../.« (Swyngedouw, 2014) Prav projekt odrasti pa postavlja v ospredje ideje in tematike, ki so onkraj hegemonске pozicije rasti, razvoja in obstoječe simbolne in politično-praktične ureditve, ter s tem odpira prostor za tiste, ki so zaradi kapitalistične akumulacije, rasti in razvoja izključeni in nevidni.

Projekt odrasti v okvirih repolitizacije zaznamujeta, jasno, še dva dodatna procesa: procesa emancipacije in demokratizacije, kajti poudariti je treba, da sta politika in repolitizacija vezani na »proces enakosti« (Rancière, 2005: 45). Rancière priznava, da politika ne obstaja vedno oz. »politike je malo in je redka« in le z uresničitvijo predpostavke enakosti – tj. ko delujemo kot subjekti, ki nimajo pravic, ki jih imajo, in imajo pravice, ki jih nimajo. Tako se je pomembno tudi vprašati, ali je v družbi, ki jo uokvirjajo in vse strukturne, ekonomske in politične, procese določajo rast, akumulacija in centralizacija kapitala, sploh še smiselno govoriti o obstoju demokracije (Liegey in dr., 2015: 24). Menimo, da vprašanja odrasti ne moremo obravnavati ločeno od procesov emancipacije in demokratizacije: »Odrast in egalitarna demokratizacija sta dejansko, nujno, povezani.« (Swyngedouw, 2015) Proces emancipacije in demokratizacije v kontekstu repolitizacije življenja gredo onkraj formalnopравnih omejitev liberalne demokracije kapitalistične formacije. Gre za repolitizacijo življenja, ki je mogoča šele, ko rast ni več ne politični ne ekonomski imperativ, torej šele onkraj kapitalizma.

⁵ Rancière razmeji *la politique* in *la police*. Kar normalno razumemo, preiskujemo in proučujemo kot politiko (*la politique*), so prej zelo problematični sistemi distribucije in legitimacije, ki jo imenuje policija (*la police*).

Tako je odrast povezana z radikalno demokracijo, ki je tesno povezana z repolitizacijo in procesi humanizacije. Takšna demokracija pa ni (le) procedura, temveč praksa demokracije, ki, če rečemo z Rancièrjem, ni politični režim, hkrati pa tudi ni specifična politična/institucionalna forma (glej Rancière, 2014: 97). V tem je tudi »škandal demokracije«, ki tako ni več vezana na kapitalistične in evropocentrične predstave o rasti in razvoju, ki uokvirjajo liberalno demokracijo, temveč se z repolitizacijo, ki jo implicira odrast, hkrati tudi opuščajo predstava o *homo oeconomicusu* in ideji o *ethnosu*, ki določa pripadnost skupnosti, ter graditvi *demosa*, saj demokracija kot praksa »ne vključuje kakršnihkoli *apriornih* upravičevanj ustreznosti za politično življenje« (Vodovnik, 2017: 52).

Odrast je torej vezana na repolitizacijo in na politiko ter na procese emancipacije in demokratizacije. Brez repolitizacije življenja, v specifičnem primeru v kontekstu projekta odrasti, demokratizacija in emancipacija nista mogoči. Odrast torej implicira radikalno politično rekonpozicijo in rekonstitucijo družbe, saj nikakor ne ostaja ujeta v ekonomski imaginarij, temveč pomeni radikalno predruženje vseh odnosov v družbi. Radikalnost tovrstnega procesa je v tem, da ne pušča prostora za razlikovanje po rojstvu, bogastvu in znanju, saj je politika kot praksa demokracije stvar deklasifikacije reda, politične subjektivizacije in nenehnega preštevanja politične skupnosti, ki je »vedno več in manj, kot je«. Politika kot praksa demokracije se pojavi le z uresničitvijo predpostavke intrinzične enakosti, da delujemo kot subjekti, ki nimajo pravic, ki jih imajo, in imajo pravice, ki jih nimajo. Še več, odrast v svojem bistvu nakazuje na nov začetek oz. *pachakuti* – prelom časa oz. prostora. Kratka paranteza – to je nekaj, kar tudi sicer spremlja pravo revolucionarno dogajanje. Walter Benjamin in Herbert Marcuse (2005: 78) v svojih refleksijah pariške komune poudarjata, da je bilo eno prvih dejanj v okviru vstaje uničevanje ur na stolpih cerkva, pročelij palač in drugih zgradb Pariza. S tem so komunardi (ne)zavedajoč izrazili potrebo po resetiranju oz. prelomu s prevladujočim časovnim kontinuumom; sporočali so, da se mora začeti kvalitativno nov čas, da se mora stara družba prelomiti, da bi lahko nastala nova.

Buen vivir: onkraj kapitalizma in projekta moderne

Zgoraj smo odrast umestili v širši kontekst procesov repolitizacije, demokratizacije in emancipacije. Vendar pa je odrast, v tem najbolj radikalnem pomenu, mogoča le, če pride do drugačnega razumevanja odnosov med ljudmi ter odnosa med človekom in naravo, kar odrast in radikalno politično rekonpozicijo pravzaprav šele omogoča. Eden takšnih konceptov oziroma »modalitet« odrasti, ki hkrati pomeni tudi geografsko in časovno specifično kritiko moderne, kapitalizma, rasti in razvoja, je latinskoameriški koncept *buen vivir* (dobro živeti/živeti dobro), ki s svojo radikalnostjo in normativnostjo ter izhajajoč iz neevropocentričnega in

neantropocentričnega epistemičnega okvira pomeni korak naprej, tako na teoretski kot tudi na praktični ravni, k procesom emancipacije in demokratizacije družbe ter kliče po politični rekonpoziciji onkraj kapitalističnega imperativa rasti in akumulacije.

Koncept *buen vivir* nastane ob koncu 20. stoletja v Latinski Ameriki v povezavi s prepraševanjem in zavračanjem rasti in razvoja kot temeljnega smisla življenja. Vzpon koncepta *buen vivir* moramo razumeti kot reakcijo na neoliberalizacijo Latinske Amerike ob koncu 20. stoletja, ko se gonja za rastjo samo še dodatno zaostri, kar v začetku 21. stoletja proizvede množična leva progresivna gibanja (Altmann, 2012; Gudynas, 2011: 442). Poleg tega je treba vzpon koncepta *buen vivir* umestiti tudi v kontekst staroselskih gibanj,⁶ sovpadanja teh gibanj s protihegemonskimi gibanji drugod po svetu in s splošnim razočaranjem z evropocentričnim konceptom razvoja, ki je vezan na idejo rasti in razvoja⁷ (glej Vanhulst in Beling, 2014: 56). Tako je *buen vivir* pravzaprav »predlog, ki je odprt in ki je v fazi konstrukcije« (Kothari, Demaria in Acosta, 2014: 367), oziroma je »koncept v gradnji«, ki nastaja na dveh ravneh – v akademskih krogih in v množici družbenih gibanj (Gudynas in Acosta, 2011: 76), ki so stična točka različnih pogledov in pobud, kritičnih do evropocentričnega koncepta rasti in razvoja (glej Gudynas, 2011: 447). Treba je opozoriti, da koncepta *buen vivir* vseeno ne smemo razumeti kot singularni koncept, saj je mogoče identificirati množico vizij in artikulacij *buen vivir* v različnih lokalnih kontekstih (od kečujskega *sumak kawsay* do ajmarskega *suma qamaña*). Kljub temu pa kaže biocentričnost oz. kar ontološko odnosnost *buen vivir* razumeti kot jedro povsem ločene kritike moderne, ki tudi s svojo genealogijo opozarja na »drugo stran modernosti«, tj. na modernost/kolonialnost.

Buen vivir je »politično orientirana platforma« (Gudynas, 2011: 447) in tudi »holistični koncept«, ki povezuje različne vidike življenja: drugačna etika, odnos do narave in do ljudi, človeške vrednote, vizija prihodnosti, duhovni vidiki življenja ipd. *Buen vivir* koncipira življenje »v harmoniji z naravo (kot del nje same), kulturno različnost in plurikulturalizem, sobivanje v skupnostih in med njimi, neločljivost življenjskih elementov (materialnih, družbenih, spiritualnih), nasprotovanje konceptu perpetuirane akumulacije, vrnitev k uporabnim vrednostim in korak onkraj koncepta vrednosti« (Kothari, Demaria in Acosta, 2014: 367–368).

Walter Mignolo in Catherine Walsh (2017) soglašata, da je *buen vivir* treba razumeti v vsej kompleksnosti, saj koncept preprašuje in zavrača predhodne modele in prakse države, modernistične vizije razvoja in tudi povsem aktualne neoliberalne politike, osredinjene na individualno blaginjo in porabo. Koncept *buen vivir*

⁶ *Buen vivir* je »osrednja kategorija življenjske filozofije staroselskih družb« (Kothari, Demaria in Acosta, 2014: 367).

⁷ Vsekakor pa je treba opozoriti, da pod pritiskom neoliberalnega kapitalizma prihaja do tega, da se udejanjanje koncepta *buen vivir* v Ekvadorju in Boliviji nekoliko približuje »neoeekstraktivističnim ekonomskim agendam« (Vanhulst in Beling, 2014: 60).

je tako vezan na specifično normativnost in tudi na specifične vrednote, ki so v nasprotju s poblagovljenjem in rastjo (Gudynas, 2011: 445). Pri konceptu *buen vivir* gre za »širok koncept blaginje in kohabitacijo z drugimi in naravo. V tem pogledu je koncept pluralen, saj obstaja veliko različnih interpretacij, ki so odvisne od kulturne, zgodovinske in ekološke lokacije« (Gudynas, 2011: 441). *Buen vivir* lahko opredelimo kot »možnost za graditev drugačne družbe, ki se ohranja v sožitju človeških bitij v njihovi diverziteti in v harmoniji z naravo, temelječ na priznavanju različnih kulturnih vrednost, ki obstajajo v vsaki državi in po vsem svetu« (Gudynas in Acosta, 2011: 103). Ključno pa je, da *buen vivir* v samem jedru pomeni negacijo dualizma družba-narava, kajti narava je razumljena kot »del družbenega sveta, hkrati pa bi se politične skupnosti lahko razširile v določenih primerih tudi na neljudi« (Gudynas, 2011: 445).

Bistveno je, da se naravi pripoznavajo notranje vrednote, ki prelomijo z antropocentrično držo. S tem se tudi deinstrumentalizira narava (Gudynas, 2015). Drugačno razumevanje narave in specifično odnosa med človekom in naravo je seveda mogoče samo kot radikalno nasprotovanje obstoječi paradigmi in obstoječim odnosom moči. Ti procesi jasno sovpadajo s procesi demokratizacije in emancipacije, saj v samo središče postavljajo človeka in naravo in ne rasti, kapitalistične akumulacije in mantr o razvoju. Rolando Vázquez (2012) ugotavlja, da je ravno odnosnost v samem bistvu sicer pluralnih artikulacij *buen vivir*, ki ne omogočajo le dekolonialnega mišljenja, temveč tudi alternativne politične rešitve. Tukaj ne gre samo za rancièrovsko politično (pre)štetje, temveč za zamišljanje povsem novih oblik političnega članstva in skupnosti, ki presegajo dihotomično logiko vključenosti/izključenosti, pravic/dolžnosti, večinskega/manjšinskega, individualnega/kolektivnega. Tako bolivijska sociologinja Silvia Rivera Cusicanqui (2012) v razpravi o dekolonialnih praksah in diskurzih vrača ajmarski koncept *ch'ixi* – da nekaj hkrati je in ni, in zato vključuje tretje stanje –, kar kliče k pripoznavanju vzporednega sobivanja razlik in možnosti/nujnosti normativnega pluralizma.

Izhajajoč iz zapsanega lahko razlikujemo med tremi načini uporabe koncepta *buen vivir*, ki pa se seveda močno prepletajo. Prva je generična raba, ki se nanaša na kritiko različnih hegemonskih oblik razvoja. Druga je restriktivna raba koncepta, ki ustreza rabi pojma *buen vivir* v kontekstu kritike kapitalizma, ki tudi eksplicitno poudarja potrebo po drugačnem, nekapitalističnem razvoju. Tretja raba pa je substantivna, ki se nanaša na širšo in tudi radikalno kritiko vseh oblik razvoja, usmerjajoč se na sama njihova izhodišča. *Buen vivir* se najbolj približa pojmu odrasti prav v kontekstu te substantivne rabe (glej Gudynas, 2015).

Buen vivir v kontekstu substantivne rabe pomeni »alternativo razvoju« (Escobar, 2012: xxv–xxvi), saj zavrača rast, prav tako pa izhajajoč iz radikalne repolitizacije in redefinicije odnosov v družbi in z vključevanjem izključenih ter s specifično normativnostjo odpira prostor za procese emancipacije in demokratizacije. Tako *buen vivir* v kontekstu odrasti pomeni radikalno repolitizacijo življenja, saj izhaja iz etičnih in normativnih okvirov, ki v središče ne postavljajo rasti in razvoja, temveč

človeka in naravo. Pri konceptu *buen vivir* gre za heterogenost, ki jo odražata tako kritičnost do kapitalizma kot tudi popolnoma drugačna normativnost. *Buen vivir* pravzaprav ne ponuja le alternative razvoju, temveč tudi evropocentričnim alternativam razvoju (Gudynas, 2011: 445).

Buen vivir je »večplastni politični proces« (Gudynas, 2011: 444), ki je, lahko bi rekli s Heglom in Marxom, negacija negacije – gre za negacijo pozicije, ki celoten smoter življenja omejuje na zasledovanje abstraktnega in nikoli uresničenega razvoja, ki je vezan na rast in na kapitalistično izkoriščanje ter akumulacijo, in ki negira humanizacijo, emancipacijo in demokratizacijo družbe. Zavračanje rasti, na kateri temelji (kapitalistično) razumevanje razvoja, odpira prostor za drugačne politične imaginarije, ki poskušajo bolj ali manj radikalno redefinirati odnose v družbi. *Buen vivir* je prelom ne samo s kapitalističnim projektom, temveč tudi s projektom moderne. Odrast kot radikalni projekt repolitizacije življenja, ki je tesno prepleten s procesi demokratizacije in emancipacije, pa je seveda mogoča samo, če naslovi in problematizira tako kapitalizem, produktivizem in rast, kot tudi odnose v družbi, med ljudmi ter odnos med družbo in naravo. Koncept *buen vivir* v odnosu do odrasti odpira prostor za drugačno politično, družbeno in ekonomsko imaginacijo, saj izhaja iz neevropocentričnega in neantropocentričnega epistemičnega okvira ter iz normativnih predpostavk, ki dopuščajo drugačne etike in drugačne prakse, brez težnje, da postanejo hegemonске. V kontekstu širše politične, družbene in ekonomske spremembe je projekt odrasti zavezan humanizaciji, ki kliče po politični rekompoziciji, drugačnem razumevanju državljanstva in drugačni politiki, onkraj omejitev kapitalizma in političnega imaginarija, ki je vezan na projekt moderne.

Politična rekompozicija in alternativne oblike normativnosti

Boaventura de Sousa Santos (2014) opozarja, da so teoretske razprave z globalnega juga, še posebej iz latinskoameriškega geografskega in epistemičnega prostora, v akademskem prostoru praviloma neprepoznane. Razloge je treba iskati v epistemološki ignoranci oziroma kar v *epistemicidu*, ki reproducira *status quo* in hkrati zavrača, diskreditira in trivializira vse argumente in rešitve, ki niso v skladu s hegemonsko idejo resnice, objektivnosti, učinkovitosti in racionalnosti.⁸ Tako so

⁸ Z referiranjem na Santosa pri kontekstualizaciji *buen vivir* seveda tvegamo ugovore o nezmožnosti razumevanja Latinske Amerike, njenih bojev in konceptov z nekritičnim prehajanjem med različnimi kozmovizijami in branjem le-teh od zunaj. A kot pravi kolektivni glas zapatističnih skupnosti z jugovzhoda Chiapasa, danes ne potrebujemo kalejdoskopov, ki bi nam risali ozaljšano – teoretsko ali ideološko čisto – sliko, temveč potrebujemo nove mikroskope, teleskope in obrnjene periskope, ki nam lahko ponudijo bolj luciden vpogled v vse kompleksnosti prefiguriranja političnih alternativ oz. spreminjanja političnih razmerij. Zato mora »kritična misel v boju proti kapitalistični hidri« rekuiperirati »druge geografije«, ki pripomorejo k razumevanju neoliberalne reteritorializacije in hkratnega povezovanja – na prvi pogled – prostorsko in drugače ločenih bojev.

tudi politične alternative in inovacije *buen vivir* optični izziv, saj za njihovo celostno razumevanje nista dovolj le konceptualna jasnost in teoretska natančnost, temveč je potrebna tudi širša epistemološka transformacija, ki je po Santosu predpogoj sleherne družbene pravičnosti. Po analogiji s Santosovo teorijo je naša rešitev v pristopu, ki transformira neobstoječe v obstoječe, nemogoče v mogoče, nevidno v vidno, nerelevantno v relevantno. Razkriva naj torej družbene in politične rešitve, pobude in koncepte, ki jih je dominantna politična oziroma epistemološka pozicija zatrla, kooptirala ali trivializirala, saj je po Santosu (2004: 238) »tisto, kar ne obstaja, dejansko aktivno proizvedeno kot neobstoječe, torej kot nekredibilna alternativa obstoječemu«.

Za našo razpravo je to opozorilo relevantno v luči razumevanja procesa politične rekonpozicije, ki je v samem bistvu *buen vivir* in ki novo politično članstvo trga iz koordinat zahodne moderne – tj. iz konceptov suverenosti, države, univerzalnega državljanstva, pravne države. Državljanstvo je danes morda najpomembnejše mesto kontestacije okoli identitete in prepoznavanja (skupinskih) razlik, ki jih dosedanjim modelom državljanstva (tudi multikulturalizma) ni uspelo razrešiti. Očitno je, da projekt (liberalnega) multikulturalizma v svoji hegemonski različici ni uspel, vendar lahko v nasprotju s konservativnimi in nacionalističnimi ugovori njegovo neustreznost v kontekstu *buen vivir* vidimo predvsem v tem, da:

- je neustrezen okvir političnega članstva, saj državljanstvo še vedno umešča v okvir (nacionalne) države, pri tem pa vključevanje drugih in drugačnih pomeni njihovo hkratno izključevanje oziroma podrejanje;
- gre za evropocentričen pristop k rekonfiguraciji enakosti-različnosti, ki zahodnjaškega univerzalizma ne prepozna kot še en partikularizem v vrsti vseh drugih;
- gre za izraz kulturne logike globalnega kapitalizma;
- s poudarjanjem apolitičnosti zakriva problem asimetrije politične moči, neenakosti, izkoriščanja in izključevanja v družbi, s poudarjanjem tolerance, ki ne predvideva aktivne participacije in sodelovanja z drugimi, pa vodi do tega, kar bi Marcuse imenoval »represivna toleranca«;
- kategorialni aparat multikulturalizma pomeni nevarnost reprodukcije neenakosti in izključevanja, ki naj bi ju multikulturalizem sicer presegal, še zlasti tedaj, ko gre za povsem nereflektirano uporabo hegemonskih konceptov in kategorij (na primer kultura, demokracija, svoboda).⁹

Tako politična rekonpozicija, ki jo zahteva *buen vivir*, zavrača idejo multikulturnega državljanstva, pa tudi idejo univerzalnega državljanstva, saj zadnje vodi v homogenizacijo in uniformnost politične skupnosti, ne pa tudi v pravičnost in vključenost njenih članov. Zagotovo je univerzalno državljanstvo s širitvijo nosilcev

⁹ Za več o kritiki multikulturalizma – kot političnega projekta in opisa družbene realnosti – glej Santos, Nunes in Meneses (2008: xxiii–xxiv) in Rivera Cusicanqui (2012).

političnih pravic in dolžnosti na neki točki pomenilo pomemben napredek. Proces poenostavljenega vpisovanja političnih subjektov na področje političnega pa je vseeno treba razumeti v njegovem zgodovinskem kontekstu, saj nam razkrije, da ni stekel zgolj zaradi opolnomočenja političnih subjektov, temveč tudi in predvsem zaradi skrbi o usodi nove politične inovacije – nacionalne države. Tako afirmacija enakosti in univerzalizma ne pomeni nujno emancipacije, saj lahko vodi v izgubo singularnosti. Na drugi strani tudi afirmacija razlik in relativizma ne pomeni nujno emancipacije, saj lahko spet vodi v drugo skrajnost – upravičevanje diskriminacije in izključevanja. Kje je potem sploh rešitev?

Po Santosu, Nunesu in M. P. Meneses (2008) se bo »novo državljanstvo« oblikovalo na novem presečišču enakosti in različnosti oz. z metapravico enake različnosti (prim. Panikkar, 1999). Gre za *détournement* perspektive, saj hegemonški položaj, iz katerega smo prej določali odnos med enakostjo in različnostjo, nadomešča množico perspektiv in »dialoški dialog« med njimi. Pri tem sledi spoznanju, da *topoi* oziroma mesta (samo)razumevanja v določeni kulturi in tradiciji ne morejo biti razumljena z orodjem in kategorijami drugih *topoi*, ampak mora priti do medsebojnega prehajanja med *topoi*. Na podlagi gibanja med *topoi* (*diatopoi*) oziroma diatopične hermenevtike Santos (2008: 28) identificira metapravico enake različnosti, ki se v praksi manifestira v legalnem pluralizmu in posledično v pripoznavanju alternativnih oblik normativnosti. Temelji na dveh temeljnih aksiomih, ki odnos enakost *versus* razlika transcendira v odnos enakost *et* razlika, saj, prvič, poudarja enakost, ko bi razlike vodile v diskriminacijo in inferiornost; in, drugič, poudarja razlike, ko bi enakost vodila v izgubo singularnosti. Razlike, ki bi ostale po odpravi neenakosti in hierarhije, tako postanejo pomembna denunciacija razlik, ki jih *status quo* zahteva in potrebuje, da predvsem ne bi izginil.

Vendar rekonfiguracija odnosa enakost–različnost ni edina novost »novega državljanstva«. Pomembno je tudi rahljanje vezi med pravicami in dolžnostmi oziroma razumevanje državljanstva onkraj te mehanske vezi. Čeprav je v tradicionalnih teorijah državljanstva mogoče zaslediti različno razumevanje te vezi – preponderanca dolžnosti v primeru republikanske tradicije oziroma pravic v primeru liberalne tradicije – je vez med pravicami in dolžnostmi vseeno vzpostavljena in percipirana povsem mehansko. Državljanstvo kot poseben status tako ni mogoče brez prevzemanja dolžnosti. Čeprav se zdi takšno razumevanje državljanstva povsem logično, je problematično z več vidikov. Z aktualnimi procesi ekonomske globalizacije je bila nacionalna država prisiljena redefinirati svoj položaj in namen, s čimer se je bistveno spremenil tudi prostor politične participacije. Če državljanstvo res razumemo kot vez med državo in državljani, katere vsebina so pravice in dolžnosti, potem se s spremembami politične topografije spreminja tudi vsebina te vezi. Ker lahko državljanstvo pridobijo zgolj subjekti, ki so sposobni prevzeti tudi dolžnosti, tradicionalno državljanstvo ne zajame subjektov, ki dolžnosti niso sposobni prevzeti. Logika recipročnosti tako onemogoča, da bi polnopravni člani politične skupnosti postali *inter alia* otroci, prihodnje generacije, narava in

nečloveške živali. Prav tako identifikacija posameznika kot subjekta s pravicami in dolžnostmi ne omogoča priznavanja skupinskih pravic in skupinske identitete, kar nadaljuje izključevanje številnih (staroselskih) skupnosti, ki v politično skupnost ne želijo vstopiti brez svoje (kolektivne) identitete in pravic. Prav v tem pa gre iskati dodatno relevantnost ideje in prakse plurinacionalizma, ki se je – ob vseh paradoksih njene realizacije skozi obliko države – že uveljavila v Boliviji, v številnih drugih državah pa pridobiva na veljavi in nakazuje na političnost/večdimenzionalnost razprav o odrasti.

Sklep: Odrast in repolitizacija življenja onkraj kapitalizma in rasti

V članku smo izhajali iz teze, da je odrast mogoča le v okviru radikalne politične rekonstrukcije družbe, ki zareže v strukturno ločitev ekonomije od politike, ki je posledica specifičnih, na izkoriščanju temelječih odnosov v sferi produkcije, skozi katero nastajajo blaga za trg. Poleg tega pa potrebujemo razumevanje, da je odrast v resnici mogoča šele v okviru radikalne politične reimaginacije. Namreč, odrast v kapitalistični družbi rasti ni mogoča, saj »ni nič hujšega, kot je družba rasti brez rasti« (Latouche, 2012: 76). Odprava produkcije blag za trg, to je odprava kapitalističnih odnosov v sferi produkcije, ki poganjajo to sistemsko potrebo rasti, je temelj za repolitizacijo in demokratizacijo vseh sfer življenja. Tako je jasno, da odrast teži k odpravljanju »vseprisotnosti tržnih odnosov v družbi« (Kothari, Demaria in Acosta, 2014: 369). Odrast tako pomeni spodbijanje »nadvlade [kapitalistične] ekonomije nad preostankom življenja – v teoriji in praksi, predvsem pa v svojih glavah. To bo zagotovo povzročilo *Aufhebung* /.../ zasebne lastnine, produkcijskih sredstev in neomejene akumulacije kapitala« (Latouche, 2009: 74).

Projekt odrasti je v samem temelju vezan na procese demokratizacije, emancipacije in repolitizacije družbe in življenja. Ker je kapitalizem, tako strukturno kot tudi ekonomsko in politično, vezan na rast, je projekt odrasti vezan na odpravljanje kapitalizma in kapitalističnih odnosov izkoriščanja, kar tudi pomeni, da je v samem jedru projekta odrasti predružačenje lastninskih odnosov, hkrati pa implicira radikalni premislek tudi o projektu moderne in razsvetljenstva ter premislek o ontoloških in epistemoloških izhodiščih družbe odrasti. Projekt odrasti torej kliče tudi po politični rekonstrukciji, ki bo drugačna in bolj demokratična, kot je formalnoppravna liberalna demokracija kapitalistične formacije.

Vsekakor pa je pomembno, da odrast kliče po dekolonizaciji javne razprave od »ekonomizma in po odpravi ekonomske rasti kot družbenega cilja« (Kothari, Demaria in Acosta, 2014: 369). Zato je dialog med idejo odrasti in konceptom *buen vivir* nujen, saj je kljub pomembnim razlikam oz. specifikam *buen vivir* mogoče govoriti o idejnih in političnih sopotnikih (Escobar, 2018; Garcia, 2012). *Buen vivir* s svojo specifično etiko in normativnostjo odpira prostor za procese demokratizacije

in prakso demokracije, za emancipacijo ter za repolitizacijo življenja, predvsem pa za odpravo izkoriščanja, izključevanja in procesov vštevanja v demokratično politično skupnost. Političnost in demokratičnost *buen vivira* je ravno v tem, da izhajajoč iz druge in drugačne epistemične logike in z (re)afirmacijo metapravice »enake različnosti« omogoča avtonomijo v določanju lastnih življenjskih razmer, onkraj kapitalističnih imperativov akumulacije in rasti.

Literatura

- ALTMANN, PHILIPP (2012): Good Life As a Social Movement Proposal for Natural Resource Use: The Indigenous Movement in Ecuador. *Consilience: The Journal of Sustainable Development* 10(1): 59–71.
- ANDREUCCI, DIEGO IN TERRENCE MCDONOUGH (2015): Capitalism. V *Degrowth: A Vocabulary for a New Era*, G. D'Alisa, F. Demaria in G. Kallis (ur.), 59–63. New York, London: Routledge.
- BECKER, MAXIMILAN IN MATHILDA REINICKE (UR.) (2018): *Anders wachsen! Von der Krise der kapitalistischen Wachstumsgesellschaft und Ansätzen einer Transformation*. München: Oekom Verlag.
- BINSWANGER, MATHIAS (2009): Is There a Growth Imperative in Capitalist Economies? A Circular Flow Perspective. *Journal of Post Keynesian Economics* 31(4): 707–727.
- BLAUWHOF, FREDERIK BEREND (2012): Overcoming Accumulation: Is a Capitalist Steady-State Economy Possible? *Ecological Economics* 84: 254–261.
- BLOCK, FRED L. (1987): *Revising State Theory: Essays in Politics and Postindustrialism*. Philadelphia: Temple University Press.
- BOND, STEVE, ASLI LEBLEBICIOĞLU IN FABIO SCHIANTARELLI (2010): Capital Accumulation and Growth: A New Look at the Empirical Evidence. *Journal of Applied Econometrics* 25: 1073–1099.
- BÜCHS, MILENA IN MAX KOCH (2017): *Postgrowth and Wellbeing: Challenges to Sustainable Welfare*. Palgrave Macmillan.
- DALY, HERMAN E. (1972): In Defense of a Steady-State Economy. *American Journal of Agricultural Economy* 54(5): 945–954.
- DALY, HERMAN E. (1991[1977]): *Steady-State Economics*. Washington, DC: Island Press.
- ENGELS, FRIEDRICH (1968): Razvoj socializma od utopije do znanosti. V *Karl Marx – Friedrich Engels. Izbrana dela v petih zvezkih, IV. zvezek*, B. Zihlerl (ur.), 547–636. Ljubljana: Cankarjeva založba.
- ESCOBAR, ARTURO (2012): *Encountering Development: The Making and Unmaking of the Third World*. Princeton: Princeton University Press.
- ESCOBAR, ARTURO (2018): *Designs for the Pluriverse: Radical Interdependence, Autonomy, and the Making of Worlds*. Durham: Duke University Press.
- FOSTER, JOHN BELLAMY (2002): Capitalism and Ecology: The Nature of the Contradiction. *Monthly Review* 54(4): 6–16.

- FOSTER, JOHN BELLAMY (2011): Capitalism and Degrowth: An Impossibility Theorem. *Monthly Review* 62(8). Dostopno na: <https://monthlyreview.org/2011/01/01/capitalism-and-degrowth-an-impossibility-theorem/> (23. april 2018).
- FOSTER, JOHN BELLAMY (2015): Marxism and Ecology: Common Fonts of a Great Transition. *Great Transition Initiative: Toward a Transformative Vision and Praxis*. Dostopno na: <https://www.greattransition.org/publication/marxism-and-ecology> (15. april 2018).
- GARCIA, ERNEST (2012): Degrowth and Buen Vivir (Living Well): A Critical Comparison. V *Enfrentando os limites do crescimento: sustentabilidade, decrescimento e prosperidade*, P. Lèna in E. Pinheiro do Nascimento (ur.), 201–227. Rio de Janeiro: Garamond.
- GORDON, J. MYRON IN JEFFREY S. ROSENTHAL (2003): Capitalism's Growth Imperative. *Cambridge Journal of Economics* 27: 25–48.
- GUDYNAS, EDUARDO (2011): Buen Vivir: Today's tomorrow. *Development* 54(4): 441–447.
- GUDYNAS, EDUARDO (2015): Buen Vivir. V *Degrowth: A Vocabulary for a New Era*, G. D'Alisa, F. Demaria in G. Kallis (ur.), 201–204. New York, London: Routledge.
- GUDYNAS, EDUARDO IN ALBERTO ACOSTA (2011): La renovación de la crítica al desarrollo y el buen vivir como alternativa. *Utopía y Praxis Latinoamericana* 16(53): 71–83.
- HIRSCH, JOACHIM (2014): *Gospodstvo, hegemonija in politične alternative*. Ljubljana: Sophia.
- JESSOP, BOB (2002): *The Future of the Capitalist State*. Cambridge: Polity Press.
- KALLIS, GIORGOS (2011): In Defence of Degrowth. *Ecological Economics* 70: 873–880.
- KALLIS, GIORGIOS, FEDERICO DEMARIA IN GIACOMO D'ALISA, (2015): Introduction: Degrowth. V *Degrowth: A Vocabulary for a New Era*, G. D'Alisa, F. Demaria in G. Kallis (ur.), 1–18. New York, London: Routledge.
- KALLIS, GIORGIOS (2018): *Degrowth*. Newcastle: Agenda Publishing.
- KOTHARI, ASHISH, FEDERICO DEMARIA IN ALBERTO ACOSTA (2014): Buen Vivir, Degrowth and Ecological Swaraj: Alternatives to Sustainable Development and the Green Economy. *Development* (3–4): 362–375.
- LATOUCHE, SERGE (2009): *Farewell to Growth*. Cambridge: Polity Press.
- LATOUCHE, SERGE (2012): Can the Left Escape Economism? *Capitalism, Nature, Socialism* 23(1): 74–78.
- LAWN, PHILIP (2011): Is Steady-State Capitalism Viable? A Review of the Issues and an Answer in the Affirmative. *Annals of New York Academy of Sciences* 1219(1): 1–25.
- MAGDOFF, FRED IN JOHN BELLAMY FOSTER (2011): *What Every Environmentalist Needs to Know about Capitalism. A Citizen's Guide to Capitalism and the Environment*. New York: Monthly Review Press.
- MARCUSE, HERBERT (2005): *The New Left and the 1960s: Collected Papers of Herbert Marcuse – Volume III*. New York: Routledge.
- MARX, KARL (2012): *Kapital: kritika politične ekonomije (I. zvezek)*. Ljubljana: Sophia.
- MEIKSINS-WOOD, ELLEN (2002): *The Origin of Capitalism: A Longer View*. London, New York: Verso.
- MEIKSINS-WOOD, ELLEN (2016): *Democracy against Capitalism*. London, New York: Verso.
- MIGNOLO, WALTER D. IN CATHERINE E. WALSH (2017): *On Decoloniality: Concepts, Analytics, Praxis*. Durham: Duke University Press.

- MURACA, BARBARA (2014): *Gut Leben: Eine Gesellschaft jenseits des Wachstums*. Berlin: Verlag Klaus Wagenbach.
- OFFE, CLAUS (1985): Razredna vladavina in politični sistem. K selektivnosti političnih institucij. V *Claus Offe: Družbena moč in politična oblast: protislovja kapitalistične demokracije – razprave o politični sociologiji poznega kapitalizma*, M. Maček (ur.), 30–58. Ljubljana: Delavska enotnost.
- OFFE, CLAUS IN VOLKER RONGE (1985): Teze za utemeljitev koncepta »kapitalistične države« in za materialistično raziskovanje politike. V *Družbena moč in politična oblast: protislovja kapitalistične demokracije – razprave o politični sociologiji poznega kapitalizma*, M. Maček (ur.), 59–71. Ljubljana: Delavska enotnost.
- PANIKKAR, RAIMON (1999): *The Intrareligious Dialogue*. Mahwah, NJ: Paulist Press.
- PAŠUKANIS, EVGENIJ B. (2014): *Splošna teorija prava in marksizem*. Ljubljana: Sophia.
- RANCIÈRE, JACQUES (2005): *Nerazumevanje: Politika in filozofija*. Ljubljana: Založba ZRC.
- RANCIÈRE, JACQUES (2014): *Hatred of Democracy*. London: Verso.
- RIVERA CUSICANQUI, SILVIA (2012): *Ch'ixinakax utxiwa: A Reflection on the Practices and Discourses of Decolonization*. *The South Atlantic Quarterly* 111(1): 95–109.
- RUTAR, TIBOR (2016): *Sodobni zagovor historičnega materializma. Sociologija, zgodovina, filozofija*. Ljubljana: Sophia.
- SANTOS, BOAVENTURA DE SOUSA (UR.) (2008): *Another Knowledge Is Possible: Beyond Northern Epistemologies*. New York, NY: Verso.
- SANTOS, BOAVENTURA DE SOUSA (2014): *Epistemologies of the South: Justice against Epistemicide*. Boulder, CO: Paradigm Publishers.
- SANTOS, BOAVENTURA DE SOUSA, JOÃO ARRISCADI NUNES IN MARIA PAULA MENESES (2008): Opening Up the Canon of Knowledge and Recognition of Difference. V *Another Knowledge Is Possible: Beyond Northern Epistemologies*, B. de Sousa Santos (ur.), xix–lxii. New York, NY: Verso.
- SMITH, RICHARD (2010): Beyond Growth or Beyond Capitalism? *Real-World Economics Review* 53: 28–42.
- SWEETZ, PAUL M. (1997): More (or Less) on Globalization. *Monthly Review* 49(4). Dostopno na: <https://monthlyreview.org/1997/09/01/more-or-less-on-globalization/> (23. april 2018).
- SWYNGEDOUW, ERIK (2015): Depoliticization ('the political'). V *Degrowth: A Vocabulary for a New Era*, G. D'Alisa, F. Demaria in G. Kallis, (ur.), 90–93. New York, London: Routledge.
- THERBORN, GORAN (1978): *What Does the Ruling Class do When it Rules?: State Apparatuses and State Power under Feudalism, Capitalism and Socialism*. London: NLB.
- VANHULST, JULIEN IN ADRIAN E. BELING (2011): Buen Vivir: Emergent Discourses within or beyond Sustainable Development? *Ecological Economics* 101: 54–63.
- VÁZQUEZ ROLANDO (2012): Towards a Decolonial Critique of Modernity: *Buen Vivir, Relationality and the Task of Listening*. V *Capital, Poverty, Development: Denktraditionen im Dialog, Vol 33*, R. Fernet-Betancourt (ur.), 241–252. Aachen: Wissenschaftsverlag Mainz.
- VODOVNIK, ŽIGA (2017): Lost in Translation: The Original Meaning of Democracy. *Teorija in praksa* 51(1): 38–54.

Uporaba »alternativ razvoju« v soustvarjanju scenarijev alternativnih prihodnosti

Abstract

Using “Alternatives to Development” to Co-create Scenarios of Alternative Futures

The author identifies and critically defines three contemporary paradigms related to different conceptualizations and approaches to environmental sustainability and economic development: the hegemonic paradigm of neoliberal market capitalism, as expressed through notions of sustainable development and green growth, and the latent paradigms of the commons and degrowth. The categorization is used to critically examine emerging alternative economy narratives and initiatives, with a particular emphasis on the concept of circular economy. The author continues by outlining possible synergies between the proposed normative understanding of initiatives that transcend the framework of the dominant paradigm – so-called “alternatives to development” (Latouche, 2009) – and methods of co-creating multi-media scenarios of alternative futures. The latter category is introduced as a range of tools that hold promise for societal empowerment, potentially enabling more inclusive, organized, critical, systemic, generative and reflexive questioning and co-creation of shared knowledge, concepts and designs for alternative socio-institutional futures and transition pathways that go beyond the post-political consensus.

Keywords: alternatives to development, degrowth, the commons, future scenarios, “future literacy”

Rok Kranjc holds a bachelor's degree in Sociology (University of Ljubljana) and a master's degree in Environmental Governance (Utrecht University). He is a researcher in the fields of alternative economic and governance models, political ecology, social movements and innovation, theories of transformation and methods of anticipation. He is a member of the working group Eco-collective. (carniolanfox@gmail.com)

Povzetek

Avtor v članku prepozna in kritično opredeli tri sodobne paradigme, povezane z različnimi pojmovanji in odnosi do okoljske trajnosti in gospodarskega razvoja: hegemonsko paradigmo neoliberalnega tržnega kapitalizma, kot se izraža v skovankah trajnostnega razvoja ali zelene rasti, ter latentni paradigmi skupnega (*commons*) in odrasti. To kritično razdelitev avtor uporabi za preiskavo novejših narativov in pobud na področju alternativnih ekonomij s posebnim poudarkom na konceptu krožnega gospodarstva. Nato avtor navaja nekatere mogoče sinergije med predlaganim normativnim razumevanjem pobud, ki presegajo miselni okvir dominantne razvojne paradigme – t. i. »alternativni razvoju« (Latouche, 2009) – in metodami soustvarjanja multimedijskih scenarijev alternativnih prihodnosti. Te članek vpelje kot sklop obetavnih orodij širše družbenega opolnomočenja, ki bi lahko omogočila bolj vključujoče, organizirano, kritično, sistemsko, generativno in refleksivno prepraševanje in soustvarjanje skupnega védenja, pojmovnih predstav in načrtov okoli alternativnih mogočih družbenoinstitucijskih prihodnosti in tranzicijskih poti onkraj postpolitičnega konsenza.

Gljučne besede: alternativni razvoj/alternative razvoju, odrast, skupno, scenariji prihodnosti, »prihodnostna pismenost«

Rok Kranjc je diplomirani sociolog (Univerza v Ljubljani) in magister okoljskega vladovanja Univerze v Utrechtu. Raziskovalno deluje na področjih alternativnih oblik ekonomije in vladovanja, politične ekologije, družbenih gibanj in inovacij, teorij transformacij ter teorij in metod anticipacije. Je član delovne skupine Ekokolektiv. (carniolanfox@gmail.com)

Uvod

Nekdo je nekoč pripomnil, da si je danes lažje predstavljati konec sveta kot pa konec kapitalizma (Jameson, 2003). Hkrati je očitno, da je kapitalizmu kot ideologiji skozi desetletja uspelo prodreti tudi v številne pozitivne predstave in domneve o »trajnostni«, »vzdržni«, »družbeno pravični« itn.) prihodnosti, ki so zelo prisotne tudi v sodobni iteraciji neoliberalne tržne kapitalistične politične ekonomije (Springer, Birch in MacLeavy, 2016). Sovpadnost t. i. gospodarske krize, čedalje globljega zavedanja o vzrokih in posledicah preseganja planetarnih omejitev (Steffen in dr., 2015; Moore, 2016) in drugih dejavnikov v zadnjem desetletju zahteva bolj sistemske odgovore tako ustaljene razvojne kot tudi drugih logik v smeri alternativnih ekonomij in načinov upravljanja skupnih virov (Avelino in dr., 2014; Kostakis in Bauwens, 2014; Longhurst in dr., 2017; Raworth, 2017; Foster in Iaione, 2018). Tu velja še posebej opozoriti na uveljavljajoče se narative in modele sodelovalne ekonomije (Rifkin, 2015), socialne in solidarnostne ekonomije (Laville, 2010; Gregorčič, Babič in Kozinc (ur.), 2018), delitvene ekonomije (Martin, 2016), krožnega gospodarstva (Hobson in Lynch, 2016) in pametnih mest (Niaros, 2016; Calzada, 2018).

Zgornjim narativom je skupno, da so čedalje bolj prisotni v gospodarski agenci Evropske komisije (glej npr. Brighenti, 2016) ter na splošno na znanstvenih, industrijskih in medijskih področjih, čeprav ostaja sporno, kako se lahko praktično uresničujejo, ali in kako se lahko povezujejo ter kakšno je njihovo razmerje do hegemonске paradigme in njenih razvojnih institucij. Prav ta sodobni, domnevno postideološki boj (Swyngedouw, 2009) za »alternativno razvoju« (Latouche, 2009; Santos, 2004) je kontekst, v katerem lahko prepoznavamo tri distinktivne paradigme, povezane s koncepti okoljske trajnosti in gospodarskega razvoja: na eni strani hegemonsko paradigmo neoliberalnega tržnega kapitalizma in na drugi latentni paradigmi odrasti in skupnega.¹ Na podlagi soočenja teh paradigem lahko kritično ovrednotimo tudi sodobni narativ t. i. krožnega gospodarstva. Namen članka na tem mestu ni kvalitativna ali kvantitativna izčrpnost v obravnavi alternativ razvoju, temveč predvsem poudariti nekatera normativna in politizirana (oziroma politizirajoča) razumevanja razvoja in alternativ le-temu.

Taka razdelitev politično-okoljskih oziroma družbeno-ekonomskih pogledov v kontekstu alternativnih ekonomij nam bo v nadaljevanju v pomoč kot normativni okvir, s pomočjo katerega lahko preišljamo tudi o utopiji kot metodi spekulativne sociologije, če uporabimo formulacijo Ruth Levitas (2014), kot sodobnemu načinu razmišljanja o tem, kako oblikovati koncepte in pobude, ki presegajo dominantni miselni okvir. Nato bomo poskušali globlje zarisati možnosti dialoga

¹ Avtor v članku uporablja pojem skupno (*commons*) po zgledu Prodnika (2011), medtem ko bi alternativa lahko bil nekoliko pozabljeni pojem »skupnina« (Bogataj, 2012). Za zgodovinsko rabo in dojetje javnega dobra, skupnih virov in skupnega na Slovenskem glej tudi Šmid Hribar in dr. (2018).

med vzpostavljenim razumevanjem alternativ razvoju in metodami napovedovanja (*foresight*) oziroma anticipacije. Opozorili bomo na bogat spekter anticipatornih praks prepraševanja in soustvarjanja alternativnih scenarijev prihodnosti in tranzicijskih poti onkraj postpolitičnega *statusa quo* kot konkretne transdisciplinarne metodološke možnosti družbene opolnomočitve in emancipacije.

Neoliberalizem, odrast in pojmovanje skupnega

Poročilo *Meje rasti* (Meadows in dr., 1972) je že v prvih letih neoliberalizma opozarjalo na problematičnost razumevanja, da je gospodarska rast neskončna, a njegov uspeh je bil le delen. V okviru dominantnih miselnosti in institucij ter v kontekstu vedno bolj očitnih okoljskih sprememb se je vzpostavila ideja trajnostnega razvoja kot okvir, prek katerega bi lahko človek harmoniziral gospodarsko rast, družbeno blaginjo in varstvo okolja (Asara in dr., 2015). To hegemonsko paradigmo, katere sodobno »ekološko modernizirano« (Dryzek, 2018) različico lahko pomensko pojmuje s sloganom zelene rasti, najbolj karakterizirajo 1. primarni družbeni in politično-ekonomski cilj gospodarske rasti (merjene v BDP); 2. prepričanje, da so kapitalističen trg, zasebna podjetja in zasebno lastništvo najprimernejše oblike ekonomske organizacije in razdelitve; 3. tehnocentrizem in optimizem v politično-okoljskem kontekstu in 4. ograjeni in t. i. postdemokratski procesi odločanja o skupnih virih ter njih upravljanja (Longhurst in dr., 2017; Swyngedouw, 2009). Pri skovankah »trajnostni razvoj« in »ekološka modernizacija« je treba upoštevati razlike med tako imenovano šibko in močno opredelitvijo, kjer zadnja postavlja v ospredje koncept razvoja znotraj nosilnosti oziroma zmogljivosti planeta in okolja. Močna, torej bolj okoljevarstveno, celo naravovarstveno zasnovana opredelitev trajnostnega razvoja (mnogokrat zavestno spregledana pri zagovornikih koncepta neoliberalnega tržnega kapitalizma) ima nekatere postavke, ki bolj spadajo k progresivnejšim paradigmam (npr. odrasti in skupnega) (Dryzek, 2018; Splichal (ur.), 2015; Hobson, 2013).

Hkrati je bilo poročilo *Meje rasti* pomemben mejnik za misel in gibanje onkraj »paradigme rasti« (Dale, 2012). Pojem odrast je prvi uvedel André Gorz leta 1972 na razpravi, ki so jo organizirali po izdaji poročila. Koncept črpa iz Georgescu-Roegenovih bioekonomskih vidikov entropije ter iz del porazvojnih in antiutilitarnih teoretikov, vključno z deli Ivana Illicha in Serga Latoucha (Kallis in March, 2015). Njegovo jedro je predstava, da je pot do trajnostne prihodnosti mogoče najti v demokratičnem in redistributivnem zmanjšanju biofizične razsežnosti globalne ekonomije (D'Alisa in dr., 2014). Še posebno v zadnjem desetletju lahko govorimo o odrasti ne le kot o aktivističnem sloganu ali gibanju, temveč tudi kot o bogati interdisciplinarni znanstveni paradigmi (Weiss in Cattaneo, 2017); študije, teorije in prefigurativne prakse pod njegovim okriljem pa naslavlja pomembna vprašanja okoljskih politik, vključno z okoljskimi mejami, političnimi oblikami organiziranja in

razsežnostmi postkapitalistične tranzicije (Kallis in March, 2015).

Vzporedno s pojmom odrasti se v znanstvenem in javnem diskurzu prav tako vse bolj pojavlja koncept skupnega. Koncept izvira iz vplivnega dela Garreta Hardina z naslovom *Tragedija skupnega* (1968), sodobno razumevanje pa iz kritik njegovih domnev in nadaljnjih študij različnih – tako zgodovinskih kot sodobnih – sistemov lastnine in institucij upravljanja skupnih virov (Ostrom, 1990; Hardt in Negri, 2003; Benkler, 2006; Dyer-Witheford, 2006; Kostakis in Bauwens, 2014; Foster in Iaione, 2018). Hardin je v svojem delu argumentiral, da je najprimernejša rešitev za »nagnjenje« ljudi k maksimizaciji osebne koristi ter iz njega izhajajočega pretiranega izkoriščanja skupnih virov (npr. kravjega pašnika) zasebna lastnina oziroma način upravljanja od zgoraj navzdol (*top-down*). Poznejše pionirsko delo Elinor Ostrom (1990) je pokazalo, da je mogoče kolektivno skrb za skupne vire organizirati tudi prek drugačnih institucij, kot so tiste, ki še danes krojijo naše življenje. Vendar obstaja pomembna težava; pokazalo se je namreč, da je izjemno težavno najti enotno opredelitev skupnega, ki bi zaobjela širok potencial koncepta, še zlasti če ta pojem jemljemo kot pomembno izhodišče za razmislek o možnostih družbene, ekonomske, kulturne in politične transformacije (Niaros, 2017; Prodnik, 2011). Zato se je najbrž treba arbitrarno odločiti za razumevanje skupnega, ki se naši refleksiji najbolje prilega. Bollier (2011), na primer, opredeljuje skupno kot:

- bogastvo (npr. naravni viri, civilna infrastruktura, kulturna dela in tradicije), ki ga podedujemo oziroma ustvarjamo skupaj in ga prenašamo v neokrnjeni oziroma obogateni obliki naslednjim generacijam;
- družbeni in samoorganizirani sistem za dolgoročno soupravljanje tako neobnovljivih kot obnovljivih virov, z minimalnim poseganjem oz. brez zanašanja na instituciji trga ali države, kot ju poznamo;
- sfero ekonomije (in življenja), ki ustvarja vrednost na načine, ki so pogosto nepriznani oziroma jih institucije, kot sta trg in država, jemljejo za samoumevne (npr. reproduktivno delo).

Taka opredelitev skupnega pomeni velike konceptualne izzive tako za konvencionalno ekonomsko védenje kot za tradicionalne študije skupnega (Helfrich in Bollier, 2015), morda še zlasti v kontekstu porasta novih vprašanj okoli skupnega znanja (*knowledge commons*) (Hess in Ostrom, 2007), urbanega skupnega (*urban commons*) (Foster, 2011; Harvey, 2011), digitalnega skupnega (*digital commons*) in na skupnem zasnovane mrežne produkcije (*commons-based peer-production*) (Benkler, 2006; Bauwens, 2005; Kostakis, 2018).

Akademiki, ki delujejo znotraj gibanj in diskurzov odrasti in skupnega, prepoznavajo več stičišč med tema paradigmatiskima okviroma, med drugim: 1. radikalno drugačno razumevanje narave oziroma odnosov med ljudmi ter ljudmi in okoljem, 2. zahtevo po prekinitvi starih vzorcev reprodukcije kapitalističnega sistema, 3. združevanje najrazličnejših pobud, 4. alternativne pojmovne predstave in pozive k drugačni, emancipatorični, egalitarni in odprti prihodnosti. Lahko bi rekli, da odrast in skupno implicirata oziroma vsebujeta drug drugega, pa čeprav bi bilo

preveč poenostavljeno neposredno enačiti en okvir z drugim (Euler in Gauditz, 2016). Helfrich in Bollier (2015) pravita, da medtem ko se kritika rasti nanaša na okoljski okvir, skupno razvija pripoved o tem, kako živeti in strukturirati družbeno-institucionalna razmerja znotraj tega okvira – odrast torej pomaga razumeti nujnost izhoda iz »železnega zapora potrošništva«, medtem ko ustvarjanje skupnega (*commoning*) kaže na to, kakšne oblike lahko zavzame družba onkraj potrošniške kulture. Načini ustvarjanja skupnega² za svoj uspeh ne potrebujejo gospodarske rasti, prav nasprotno – pripomorejo k nadomestitvi kulturnega imperativa »imeti več« z alternativnimi družbenimi normami, ki kažejo, da »delati skupaj« lahko premaga »imeti« – ter tako približujejo podobo o kakovosti življenja v času odrasti (ibid.). Povedano drugače, delitev (ponovno izborjenega) skupnega v skupnem je dober kazalec odrasti (Kallis in March, 2015: 363).

V nadaljevanju bomo s pomočjo sintetičnega pregleda literature o odrasti in o skupnem zarisali možnost kritike narativa krožnega gospodarstva, ki ga je v zadnjem desetletju najprej previdno posvojila in si ga zdaj prilastila hegemonia neoliberalna paradigma. To bo tudi izhodišče za razmislek o možnostih metodologije soustvarjanja scenarijev kot sprožilca in načina udejstvovanja alternativ razvoju.

Kritike alternativnega razvoja: primer krožnega gospodarstva

Koncept krožnega gospodarstva prihaja s področja industrijske ekologije, v zadnjih letih pa se vse bolj uveljavlja tudi na drugih interdisciplinarnih področjih. Koncept sestavlja sklop pristopov, ki obljublajo okoljsko bolj trajnostno proizvodnjo in potrošniško logiko, ki se kvalitativno razlikuje od linearnega modela (Hobson, 2016; Ede, 2016).³ Najširše sprejeta, a ne dokončna definicija krožnega gospodarstva ga opredeljuje kot industrijski sistem, obnovitven po nameri in zasnovi, ki se pomika k uporabi obnovljivih virov energije ter izloča odpad iz produkcijsko-potrošniških ciklov tako, da jih je mogoče ponovno uporabiti kot obnovitvene vire. Prav tako temelji na gospodarskih modelih, ki omogočajo boljšo zasnovu materialov, produktov in sistemov (Ellen MacArthur Foundation, 2013: 7; Kirchherr in dr., 2017). Pomik proti krožnemu gospodarstvu naj bi tako pomenil predvsem drugačne oblike načrtovanja, proizvodnje, uporabe, odpada in ponovne uporabe, cilj pa je, da se ohrani kroženje dragocenih materialov prek niza sistemskih povratnih zank (Hobson, 2016: 88).

² Za delno ontološko opredelitev in kritiko koncepta ustvarjanja skupnega glej Bollier (2016) in de Bloois (2016).

³ Te pristope zaznamujejo koncepti zmanjšanje, ponovna uporaba, recikliranje (*reduce, reuse, recycle*), nič odpadkov (*zero waste*), od zibelke do zibelke (*cradle-to-cradle*) ter zaprti krog proizvodnje (*closed loop manufacturing*).

Mislimo, da koncept vsaj delno sovпада s Kallisovo (2011) opredelitvijo odrasti kot družbeno vzdržnega in pravičnega zmanjšanja (ter stabilizacije) metabolizma neke družbe, kjer zadnji vključuje surovine in energijo, ki jih družba pridobiva, predeluje, prevažna, dobavlja in uporablja. Kljub delnemu prekrivanju s konceptom odrasti pa so glavne kritike prevladujočih predstav in politik krožnega gospodarstva iz perspektive odrasti usmerjene v vpetost krožnega gospodarstva v diskurz ekonomske rasti in dobička ter njegovo čezmerno osredinjenost in optimizem glede vloge tehnologije in »večje proizvodne učinkovitosti« (Ede, 2016; Hobson in Lynch, 2016; Ghisellini in dr., 2016). Medtem ko raziskovanje inovativnih tehnoloških rešitev samo po sebi ni problematično, mišljenjski okvir odrasti opozarja, da se premalo govori o družbeno-političnih implikacijah in možnostih za transformacijo sedanjih praks na osi proizvodnja-poraba-odpad (Hobson, 2016: 89–90). Dominantni modeli in narativi krožnega gospodarstva tako vključujejo predvsem tehnološke inovacije in spodbujanje t. i. »trajnostnih načinov življenja«, v katerih posameznike obravnavajo kot depolitizirane zelene potrošnike (Akenji, 2014; glej tudi Fuchs in Lorek, 2005). Krožno gospodarstvo s tovrstno depolitizacijo zanika obstoječe družbene antagonizme, vključno z razrednim bojem, in problem vidi zgolj v »zavesti«, natančneje, v pomanjkanju (zelene) zavesti. Prav taka drža nazorno razkriva šibko orientacijo k trajnostni proizvodnji-porabi, v nasprotju z močno (npr. odrastno) orientacijo (Hobson, 2013).

Sharon Ede (2016), ki tematizira koncept postrasti (*post-growth*) in skupnega, zariše več prefigurativnih primerov dobre prakse na področju krožnega gospodarstva in se v tem razlikuje od oportune, nekritične in prevladujoče rabe koncepta krožnega gospodarstva. Eno vidnejših dobrih praks lahko po njenem mnenju najdemo v globalni mreži Fab-City,⁴ katere namen je lokalizacija gospodarske proizvodnje skozi načela krožnosti, odprtosti in odprtega oblikovanja ter povezovanje novih industrijskih modelov s skupnostnimi modeli družbene inovacije (ibid.: 9–10).

Z odrastjo tesno povezani koncepti prav tako izvirajo iz novejših tokov razmišljanj o skupnem. Ti so zajeti s pojmi odprtega oziroma na platformah osnovanega kooperativizma (*open* ali *platform cooperativism*) (Scholz, 2016), odprto-kodnega krožnega gospodarstva (*open source circular economy*), distribuirane proizvodnje (*distributed manufacturing*) in oblikuj globalno, izdeluj lokalno (*design global manufacture local*) (Kostakis in dr., 2015) ter kozmo-lokalizma (*cosmo-localism*) (Manzini in Rithaa, 2016; Ramos, 2016). Tem vznikajočim konceptom oziroma prefigurativnim alternativnim gospodarskim modelom je skupno, da odsevajo kritiko in zahtevo po skupnem ter ponujajo alternativo sodobnemu t. i. kapitalizmu, zasnovanemu na platformah (*platform capitalism*) (Srnicsek, 2016). Tako poskušajo kritično in ustvarjalno presegati ne le koncept in prakso krožnega

⁴ Za več informacij o mreži glej spletni naslov <http://fab.city/>.

gospodarstva, temveč tudi sorodne koncepte sodelovalne ekonomije, ekonomije delitve, solidarnostnih ekonomij ter drugih pobud, ki so v določenih oblikah povsem združljive z globalno kapitalistično ekonomijo, še več, ki delujejo skladno z njenimi najbolj razdiralnimi učinki ter jo tako še naprej omogočajo.

Krožno gospodarstvo: alternativna rast ali alternativa rasti?

Ali je krožno gospodarstvo diskurz *alternativne rasti* ali *alternative rasti* (Latouche, 2009), ostaja stvar razgrete razprave (Charonis, 2012). Na podlagi zgornjega pregleda literature bi lahko rekli, da je mogoče znotraj narativa krožnega gospodarstva prepoznati dve diametralno nasprotni paradigmi: hegemonsko paradigmo neoliberalnega tržnega kapitalizma, del katerega sta koncepta trajnostnega razvoja ali zelene rasti kot »alternativnih oblik rasti«; ter latentni in odprti okvir skupnega oziroma sovpadajočega okvira odrasti, ki je »alternativa rasti« (Latouche, 2009). Jasnost pri tovrstnih opredelitvah je pomembna, saj je uporabna vrednost t. i. alternativ odvisna od miselnega okvira, skozi katerega jih interpretiramo (Latouche, 2009; Levitas, 2014). Narativi in (družbene) inovacije,⁵ ki jih povežemo z alternativnimi ekonomijami, tako niso vedno nujno opozicijske; njihov cilj je lahko izpodbijati, preoblikovati ali zamenjati dominantne institucije (Avelino in dr., 2017), včasih tudi z eksplicitnim ali implicitnim namenom, da se integriteta neoliberalne paradigme in struktur moči ohrani.

Prav tako je tu pomemben premislek o načinih razširjanja in medsebojnih povezovanj alternativnih modelov na različnih ravneh, npr. obstoječih institucij, okolja, gospodarstva, prostora, časa in kulture (Olsson in dr., 2017), ter o različnih kooptacijskih težnjah dominantne paradigme (Latouche, 2009: 85; Pel, 2015), ki sproti požira in reciklira vse, kar bi jo utegnilo resnično ogrožati. Ena izrazi-tejših sodobnih teženj te vrste je prav že omenjena depolitizacija in domnevna de-ideologizacija okoljskih »alternativ«, ki ni nič drugega kot izraz njene sedanje hegemonске oziroma postpolitične narave (Swyngedouw, 2014). Alternative razvoju bi lahko tako smiselno opredelili kot tiste družbene inovacije, ki posebej-ljajo alternativne mogoče družbeno-institucijske prihodnosti (se pravi, onkraj tržne družbe in ekonomizma) ter prefigurirajo radikalne spremembe na širši družbeno-institucionalni ravni (Ramos in dr., 2012; Avelino, 2017). Pojem prefiguracije tukaj označuje aktivno eksperimentiranje in soinoviranje v metaformativnih

⁵ Poleg koncepta družbene inovacije (Latouche, 2009: 86; Avelino in dr., 2017) sta v tem kontekstu relevantna tudi koncepta realnih utopij (*real utopias*) (Wright, 2010) in semen dobrega Antropocena (*seeds of a good Anthropocene*) (Bennett in dr., 2016). Zadnja so opredeljena kot novi družbeni, tehnološki, ekonomski ali družbeno-okoljski vzorci, načini mišljenja in delovanja, ki dejansko obstajajo (vsaj v prototipičnih oblikah) ter pomenijo množico svetovnih nazorov, vrednot in regij, a hkrati trenutno niso dominantni ali vidni v svetu (2016: 442).

in heterotopičnih prostorih, ki omogočajo tvorbo vrednot in vizij znotraj skupnega v skupnosti; če tovrstna alternativa lahko deluje v sedanosti, to nakazuje oboje, tako možnost njene funkcionalnosti v obstoječem sistemu kot tudi možnost ohranitve, širitve in vloge v snovanju alternativne morebitne prihodnosti (Ramos in dr., 2012: 77–78; glej tudi Latouche, 2009: 86).

Od pluralizma alternativ do metod osmišljanja (pluralnih) prihodnosti

Seveda nas zanimajo možnosti dialoga in sinergij med predstavljenim razumevanjem sodobnih alternativ razvoju ter metodami napovedovanja oziroma anticipacije. V ta namen bomo najprej vpeljali utopijo kot metodo spekulativne sociologije (Levitas, 2014), saj jo razumemo kot obetavno epistemološko, ontološko, teoretsko in metodološko izhodišče, od katerega pa se bomo oddaljili toliko, kolikor bo nujno za premislek o mogočih oblikah in vlogah (participativnih) metod soustvarjanja izkustvenih, eksplorativnih in/ali normativnih alterglobalizacijskih scenarijev prihodnosti.

Alternative razvoju in utopija kot metoda

Ideja utopije kot metode spekulativne sociologije gradi na tezi H. G. Wellsa, da je stvarjenje utopij – ter njihova izčrpna kritika – prava in razločevalna metoda sociologije (Wells v Levitas, 2014: xi). Utopijo kot metodo sestavljajo tri medsebojno povezane ravni: arheološka (raziskovanje in sestavljanje predstav dobre družbe, umeščene v razna družbeno-politična gibanja in programe), ontološka (vprašanje, kakšno vrsto subjektov razvijajo ali spodbujajo določene družbe) in arhitekturna (osmišljanje alternativnih scenarijev prihodnosti ob hkratnem predvidevanju morebitnih posledic za ljudi, ki naj bi jih živeli) (Levitas, 2014: 153). Rezultati metode naj bi bili potem izpostavljeni arheološki kritiki, ki jo zanimajo ne/soglasja med predstavami tovrstnih utopij, kot tudi konkretni koraki, ki jih je treba narediti, da bi se približali njihovi realizaciji (ibid.).

Za utopijo kot metodo spekulativne sociologije lahko rečemo, da v jedru odraža in poskuša rehabilitirati Blochovo politično ontologijo ne-še (*not-yet-being*) (Bloch, 1954; Žižek, 2013) v luči prepoznane potrebe po novih epistemoloških in metodoloških okvirih v podporo protihegemonskim konceptom in praksam.⁶ Pri utopiji kot

⁶ Glej tudi Santos (2004) in Vodovnik (2011: 89–91). Vodovnik v izpraševanju obstoja »novega anarhizma« po analogiji s Santosovim (2004) konceptom sociologije odsotnosti predlaga okvir politologije odsotnosti. Njegov glavni namen naj bi bil razkrivanje družbenih in političnih rešitev, pobud in konceptov, »ki so bili zatrti, kooptirani ali trivializirani s strani dominantne politične in/ali epistemološke pozicije« ter tako transformiranje neobstoječega v obstoječe, nemogočega v mogoče, nevidnega v vidno ter nerelevantnega v relevantno (Vodovnik, 2011: 90).

metodi se zdi na arheološki, ontološki in arhitekturni ravni (in pri poznejši arheološki kritiki) smiselno v njenih prihodnjih in transdisciplinarnih iteracijah eksplicitno prepoznati odrast in skupno kot še posebno bogata, subverzivna ter hkrati generativna koncepta in interdisciplinarni področji. Utopija kot metoda prav tako nakazuje načine, kako v javni diskurzivni prostor pritegniti različne implicitne ali eksplicitne vrednote, svetovne nazore, epistemologije in predstave dobre družbe, povezane z uveljavljajočimi se narativi in praksami »alternativnih ekonomij«, pripadajočih bodisi paradigmi alternativnega razvoja in/ali alternativ razvoju.

Zavedamo se, da gre tu le za izhodišče in zametek sociološko-politološke anticipatorne in emancipatorne orientacije, ki sicer upošteva bogato tradicijo na področju metod predvidevanja oziroma študij anticipacije (Poli, 2017), a se ji na tem mestu ne moremo posvetiti. Nedvomno pa njihovo bolj poglobljeno upoštevanje pomembno prispeva k bolj konkretnim predlogom za emancipatorno in participativno usmerjeno metodološko operacionalizacijo alternativ razvoju.

Oblike in vloge (multimedijskih) alternativnih scenarijev prihodnosti

Pri osmišljanju strategij in procesov transformacije ter informiranju o praksah strukturnih sprememb je uporaba metod študij anticipacije pogosto ključnega pomena (Poli, 2017). Te pogosto zavzamejo obliko participativnega ustvarjanja alternativnih scenarijev o mogočih, verjetnih in/ali aspiracijskih prihodnostih (Nikolova, 2014; Loorbach in dr., 2017). Termin scenarij se v študijah napovedovanja oziroma anticipacije najpogosteje nanaša na zgodbo z verjetnimi vzročno-posledičnimi povezavami, ki povezuje prihodnje stanje s sedanostjo ter hkrati poudarja ključne odločitve, dogodke in posledice skozi celotno pripoved (Ramirez in dr., 2015). Scenariji se po navadi uporabljajo za spodbujanje spekulativnega mišljenja prek širokega spektra alternativnih prihodnosti, ki omogočajo t. i. *backcasting*, tj. proces ustvarjanja podrobnejše tranzicijske poti, ki se začne z radikalno vizijo zelenega prihodnjega stanja oziroma aspiracijske prihodnosti (Vergragt in Quist, 2011: 747). Na tem mestu velja opozoriti na študijo Flor Avelino in Julie Wittmayer (2014), kjer avtorici opisujeta različne primere uporabe teorij družbeno-institucijskih tranzicij oziroma transformacij kot hevristična orodja in metode za strukturiranje participativnih procesov anticipacije.⁷ V svojem delu prakticirata nelinearno razumevanje časa ter pluralistično in nedeterministično razumevanje prihodnosti, kar tudi sicer velja za širok spekter sodobnih praks anticipacije.

Širše vključevanje različnih ljudi v procesih anticipacije (npr. področnih

⁷ Avtorici se nanašata predvsem na večnivojsko perspektivo (*multi-level perspective*), pogosto uporabljeno v t. i. tranzicijskem menedžmentu. V prispevku obenem kritizirata večnivojsko perspektivo in proučujeta njeno rabo v metodah anticipacije. Za več kritik večnivojske perspektive (kot hevristike oziroma teorije sprememb) ter tranzicijskega menedžmenta na splošno glej Avelino (2016) ter Kenis, Bono in Mathijs (2016).

strokovnjakov, snovalcev politik, civilne družbe, nevladnih organizacij in aktivistov) in njihovih perspektiv je v participatornih oblikah anticipacije sredstvo za razširjanje vidnosti alternativnih prihodnosti in hkrati način promoviranja odločnejšega ukvarjanja z njimi (Nikolova, 2014). Nove usmeritve v praksi anticipacije hkrati kažejo na mogoče transformativne vloge doslej povečini zanemarjenih oziroma onemogočenih oblik izražanja, prikazovanja, izpraševanja in soustvarjanja scenarijev prihodnosti. Relativno nov koncept izkustvenih scenarijev (*experiential scenarios*) denimo predstavlja manifestacijo enega ali več fragmentov pričakovane oziroma mogoče prihodnosti, v kateremkoli mediju ali kombinaciji medijev, vključno s sliko, filmom, artefakti in uprizoritveno dramo; in sicer zato, da bi omogočili drugačno razmišljanje in razpravo o eni ali več prihodnostih, kot je to bilo doslej mogoče prek konvencionalnih besedil in statističnih sredstev (Candy, 2010: 3). Z zavestno navigacijo med abstraktnimi spekulacijami in utelešeno aktualnostjo so podobe prihodnosti tako nenehno (re)definirane skozi izkustveno učenje, preizkušanje in vrednotenje (Kuzmanović in Gaffney, 2016: 115). Še en zanimiv primer je t. i. igrifikacija (*gamification*) oziroma igranje (*gaming*) prihodnosti, ki je po besedah Jima Datorja (2017: 77) morda kar najboljši približek iterativnemu procesu »delanja« politike ter izkušanja alternativnih mogočih prihodnosti, da bi dobili čim boljši pogled v to, čemur bi rekli »izvedljive prihodnosti«.

Doba interneta in omrežij prinaša nove možnosti na spletu in v omrežjih zasnovanih oblik anticipacije. Primer tovrstnih praks so na spletu zasnovano načrtovanje scenarijev ter anticipatorne spletne platforme.⁸ Prav tako je tu zanimivo poudariti, da se na teh področjih v zadnjih letih čedalje bolj uveljavlja tudi koncept skupnega, in sicer prek predlogov za odprtokodno načrtovanje scenarijev (*open source scenario planning*) (Cascio, 2006) ter globalno in na skupnem zasnovano soustvarjanje anticipatornih védenj (*global foresight commons*) (Dumaine, 2010; Priday in dr., 2014). Tovrstni pristopi naj bi tako opolnomočili prihodnostno pismenost (*futures literacy*) čim širšega kroga sodelujočih.⁹

Prepričani smo, da lahko v politično-okoljskem in družbeno-ekonomskem kontekstu anticipacije bolj eksplicitna prepoznavna, poudarjanje, kombiniranje in prepraševanje novih konceptov in prefigurativnih pobud k alternativam razvoju s pomočjo tovrstnih pristopov omogočijo: 1. razumevanje značilnosti in vrednot, povezanih z »dobrim« antropocenom; 2. zaznavanje procesov, ki vodijo do pojava in rasti pobud, ki v sebi nosijo potencial za bistvene spremembe družbeno-institucijsko-okoljskih razmerij, in 3. soustvarjanje kreativnih scenarijev, ki vsebujejo dobro domišljene poti do bolj enake in bolj svobodne prihodnosti za vse (Bennett in dr., 2016; Olsson in dr., 2017).

⁸ Za pregled tovrstnih eksperimentalnih procesov glej Ramos in dr., 2012; Raford, 2014.

⁹ Prihodnostna pismenost po analogiji z običajno pojmovano pismenostjo pomeni zmožnost dešifrirati, kategorizirati in proizvajati alternativne prihodnosti, kot tudi same procese ustvarjanja anticipatornega védenja (Poli, 2017), tudi z namenom njegove uporabe pri sami zasnovi transformativnih intervencij in/ali družbenih inovacij (Sharp in Ramos, 2018).

Sklep

Kako lahko danes razumemo obstoječe (in morebitne prihodnje) oblike in dinamike med radikalnimi alternativami razvoju na eni strani in institucijami alternativnega razvoja na drugi? Kako naše interne teorije o spremembah ter z njimi povezana (ne)vidnost različnih latentnih konceptov, pogledov, »alternativnih« modelov ekonomije ter oblik oziroma ravni (estetskih, izkustvenih, digitalnih, eksperimentalnih, družbeno-institucijskih itn.) intervencij razširjajo ali omejujejo refleksije o mogočih prihodnostih? Kaj nas opremlja, da bomo zmogli korak naprej od navdušenja nad teorijo, konceptom ali zamisljivo o emancipatorni prihodnosti? Ali so lahko same metodologije in orodja družbeno-institucijske anticipacije določena oblika intervencionistične oziroma učinkovito transformativne družbene inovacije in soustvarjalne prakse?

Pričujoči članek načena kompleks teh težavnih ter doslej ne zelo pogosto tematiziranih vprašanj, pri čemer se jasno zavedamo, da se ta razraščajo na izjemno različna in vsebinsko bogata področja, ki jih je na tem mestu nemogoče zaobjeti oziroma povezati. Zato tu le predstavljamo nekaj vidnejših možnosti interdisciplinarnih in bolj eksplicitno normativnih razumevanj »alternativ« in njihovega povezovanja s transdisciplinarnimi in participativnimi pristopi družbeno-institucijske anticipacije. V članku ugotavljamo, da lahko eksplicitnejše in bolj kritično upoštevanje »alternativ razvoju« razširi sklop mogočih trajnostnih prihodnosti, vendar hkrati o(b)staja tudi veliko izzivov in tveganj, torej nevarnosti kooptacij, predelav, reciklaž in ironizacij ter zasmehovanj tovrstnih alternativ. Okvira odrasti in skupnega, ki eksplicitno zavračata oziroma popolnoma drugače opredeljujeta rast in razvoj, smo predlagali kot morda še posebno plodna za aplikacije v anticipatorni/participatorni praksi soustvarjanja mogočih prihodnosti. Upamo, da bosta pričujoči pogled in pregled služila kot grob okvir tako za prepoznavanje kot za nadaljnji razvoj novih domišljijских prostorov in strateških metod, orodij in mehanizmov, ki bi spodbujali vidnost in političnost, enakost vseh in svobodo vsakogar ter sodelovalno in k prihodnostim usmerjeno osmišljanje, izpraševanje in eksperimentiranje z alternativami onkraj paradigme razvoja.

Literatura

- AKENJI, LEWIS (2014): Consumer Scapegoatism and Limits to Green Consumerism. *Journal of Cleaner Production* 63: 13–23.
- ASARA, VIVIANA, IAGO OTERO, FEDERICO DEMARIA IN ESTEVE CORBERA (2015): Socially Sustainable Degrowth as a Social-Ecological Transformation: Repoliticizing Sustainability. *Sustainability Science* 10: 375–384.
- AVELINO, FLOR, JULIA WITTMAYER, ALEX HAXELTINE, RENÉ KEMP, TIM O'RIORDAN, PAUL WEAVER, DERK LOORBACH IN JAN ROTMANS (2014): Game-changers and Transformative Social Innovation. The Case of the Economic Crisis and the New Economy. *TRANSIT working paper*. TRANSIT: EU SSH.2013.3.2-1. Grant agreement no: 613169.

- AVELINO, FLOR IN JULIA WITTMAYER (2014): Exploring Tools for Facilitating Transformative Social Innovation (TSI). Lessons from Transition Facilitation Methods. *TRANSIT discussion paper*. TRANSIT: EU SSH.2013.3.2-1. Grant agreement no: 613169.
- AVELINO, FLOR (2016): The Politics of Sustainability Transitions. *Journal of Environmental Policy & Planning* 18(5): 557–567. Dostopno na DOI: 10.1080/1523908X.2016.1216782.
- AVELINO, FLOR IN DR. (2017): Transformative Social Innovation and (Dis)Empowerment. *Technological Forecasting and Social Change*. Dostopno na DOI: 10.1016/j.techfore.2017.05.002.
- BAUWENS, MICHEL (2005): The Political Economy of Peer Production. *Ctheory*, 1. december. Dostopno na: <http://www.ctheory.net/articles.aspx?id=499> (19. junij 2018).
- BENNETT, ELENA M. IN DR. (2016): Bright Spots: Seeds of a Good Anthropocene. *Frontiers in Ecology and the Environment* 14(8): 441–448.
- BENKLER, YOCHAI (2006): *The Wealth of Networks: How Social Production Transforms Markets and Freedom*. New Haven: Yale University Press.
- BLOCH, ERNST (1954): *The Principle of Hope*. Cambridge & London: MIT Press.
- BOGATAJ, NEVENKA (2012): Model delovanja slovenskih agrarnih skupnosti. V *Soupravljanje naravnih virov: vaške skupnosti in sorodne oblike skupne lastnine in skupnega upravljanja*, R. Rodela (ur.), 23–37. Wageningen: Wageningen University and Research Centre.
- BOLLIER, DAVID (2011): The Commons, Short and Sweet. *David Bollier: News and Perspectives on the Commons*, 15. julij. Dostopno na: <http://bollier.org/commons-short-and-sweet> (15. april 2018).
- BOLLIER, DAVID (2016): Commoning as a Transformative Social Paradigm. *The Next System Project*, 28. april. Dostopno na: <https://thenextsystem.org/commoning-as-a-transformative-social-paradigm> (15. april 2018).
- BRIGHENTI, BENDETTA (2016): Opinion of the European Committee of the Regions – The Local and Regional Dimension of the Sharing Economy. *Official Journal of the European Union*, februar. Dostopno na: https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=CELEX%3A52015IR2698#ntc7-C_2016051EN.01002801-E0007 (15. april 2018).
- CALZADA, IGOR (2018). From Smart Cities to Experimental Cities? V *Co-Designing Economies in Transition: Radical Approaches in Dialogue with Contemplative Social Sciences*, V. Mario, B. Giorgino in Z. D. Walsh (ur.), 191–217. Cham: Springer International Publishing.
- CANDY, STUART (2010): *The Futures of Everyday Life: Politics and the Design of Experiential Scenarios*. Doktorsko delo. Chicago: School of the Art Institute of Chicago.
- CHARONIS, GEORGE-KONSTANTINOS (2012): Degrowth, Steady State Economics and the Circular Economy: Three Distinct Yet Increasingly Converging Alternative Discourses to Economic Growth for Achieving Environmental Sustainability and Social Equity. Prispevek na konferenci *World Economics Association*, september–oktober 2012.
- CASCIO, JAMAIS (2006): OTF Core: Open Source Scenario Planning. *Open the Future*. Dostopno na: http://www.openthefuture.com/2006/08/otf_core_open_source_scenario.html (15. april 2018).
- DALE, GARETH (2012): The Growth Paradigm: A Critique. *International Socialist* 134. Dostopno na: <http://isj.org.uk/the-growth-paradigm-a-critique/> (19. junij 2018).

- DATOR, JIM (2017): Why Gaming, Why Alternative Futures? *Journal of Futures Studies* 22(2): 75–80. Dostopno na: <http://jfsdigital.org/wp-content/uploads/2017/12/06WhyGamingWhyAlternative.pdf> (19. junij 2018).
- DE BLOOIS, JOOST (2016): The Ontologized Commons. *Open! Platform for Art, Culture & the Public Domain*, februar. Dostopno na: <https://www.onlineopen.org/the-ontologized-commons> (15. april 2018).
- DRYZEK, JOHN (2018): *Politika zemlje. Okoljski diskurzi*. Ljubljana: Inštitut Časopis za kritiko znanosti.
- DYER-WITHEFORD, NICK (2006): The Circulation of the Common. Prispevek predstavljen na konferenci *Immaterial Labour, Multitudes and New Social Subjects: Class Composition in Cognitive Capitalism*, 29.–30. april, King's College. Dostopno na: <http://www.fims.uwo.ca/people/faculty/dyerwithford/Commons2006.pdf> (28. julij 2018).
- DUMAINE, CAROL (2010): On a Global Foresight Commons. *Seed Magazine*, 19. junij. Dostopno na: http://seedmagazine.com/content/article/on_a_global_foresight_commons/ (15. april 2018).
- EDE, SHARON (2016): The Real Circular Economy: How Relocalising Production With Not-For-Profit Business Models Helps Build Resilient and Prosperous Societies. *Post-Growth Institute*, december. Dostopno na: <http://postgrowth.org/wp-content/uploads/2016/12/The-Real-Circular-Economy-Sharon-Ede-December-2016.pdf> (19. junij 2018).
- ELLEN MACARTHUR FOUNDATION (2013): *Towards the Circular Economy: Economic and Business Rationale for an Accelerated Transition*. Dostopno na: <https://www.ellenmacarthurfoundation.org/assets/downloads/publications/Ellen-MacArthur-Foundation-Towards-the-Circular-Economy-vol.1.pdf> (15. april 2018).
- EULER JOHANNES IN LESLIE GAUDITZ (2016): Self-Organised (Re)Production as a Socio-Ecological Transformation. *Das Commons-Institut*, december. Dostopno na: https://commons-institut.org/wp-content/uploads/DIM_Commons.pdf (15. april 2018).
- FOSTER, SHEILA (2011): Collective Action and Urban Commons. *Notre Dame Law Review* 87(1): 57–134.
- FOSTER, SHEILA IN CHRISTIAN IAIONE (2018): Ostrom in the City: Design Principles and Practices for the Urban Commons. V *Routledge Handbook of the Study of the Commons*, D. Cole, B. Hudson in J. Rosenbloom (ur.), v pripravi. Povzetek dostopen na: <https://ssrn.com/abstract=3130087> (21. junij 2018).
- FUCHS, DORIS IN SYLVIA LOREK (2005): Sustainable Consumption Governance – A History of Promises and Failures. *Journal of Consumer Policy* 28: 261–288.
- GHISELLINI, PATRIZIA, CATIA CIALANI IN SERGIO ULGIATI (2016): A Review on Circular Economy: The Expected Transition to a Balanced Interplay of Environmental and Economic Systems. *Journal of Cleaner Production* 114(7): 11–32.
- GREGORČIČ, MARTA, KAROLINA BABIČ IN NINA KOZINC (UR.) (2018): Solidarnostne ekonomije. *Časopis za kritiko znanosti* 271. Ljubljana: Inštitut Časopis za kritiko znanosti.
- HARDIN, GARRETT (1968): The Tragedy of the Commons. *Science* 162: 1243–1248.
- HARDT, MICHAEL IN ANTONIO NEGRI (2003): *Imperij*. Ljubljana: Študentska založba, Časopis za kritiko znanosti.

- HARVEY, DAVID (2011): The Future of the Commons. *Radical History Review* 109(zima): 101–107.
- HELFRICH, SILKE IN DAVID BOLLIER (2015): Commons. V *Degrowth: A Vocabulary for a New Era*, G. D'Alisa, F. Demaria in G. Kallis (ur.), 75–78. London: Routledge.
- HESS, CHARLOTTE IN ELINOR OSTROM (UR.) (2007): *Understanding Knowledge as a Commons: From Theory to Practice*. Cambridge & London: MIT Press.
- HOBSON, KERSTY (2013): "Weak" or "Strong" Sustainable Consumption? Efficiency, Degrowth, and the 10 Year Framework of Programmes. *Environment and Planning C: Politics and Space* 31(6): 1082–1098.
- HOBSON, KERSTY (2016): Closing the Loop or Squaring the Circle? Locating Generative Spaces for the Circular Economy. *Progress in Human Geography* 40(1): 88–104.
- HOBSON, KERSTY IN NICHOLAS LYNCH (2016): Diversifying and De-growing the Circular Economy: Radical Social Transformation in a Resource-Scarce World. *Futures* 82: 15–25.
- JAMESON, FREDRIC (2003): Future City. *New Left Review* 21: 65–79.
- KALLIS, GIORGOS (2011): In Defence of Degrowth. *Ecological Economics* 70(5): 873–880.
- KALLIS, GIORGOS IN HUG MARCH (2015): Imaginaries of Hope: The Utopianism of Degrowth. *Annals of the Association of American Geographers* 105(2): 360–368.
- KENIS, ANNELEEN, FEDERICA BONO IN ERIK MATHIJS (2016): Unravelling the (Post-) Political in Transition Management: Interrogating Pathways towards Sustainable Change. *Journal of Environmental Policy & Planning* 18(5): 568–584. Dostopno na DOI: 10.1080/1523908X.2016.1141672.
- KIRCHHERR, JULIAN, DENISE REIKE IN MARKO HEKKERT (2017): Conceptualizing the Circular Economy: An Analysis of 114 Definitions. *Resources, Conservation and Recycling* 127: 221–232. Dostopno na: <https://www.sciencedirect.com/science/article/pii/S0921344917302835> (21. junij 2018).
- KOSTAKIS, VASILIS (2018): In Defense of Digital Commoning. *Organization*. Dostopno na DOI: 10.1177/1350508417749887.
- KOSTAKIS, VASILIS IN MICHEL BAUWENS (2014): *Network Society and Future Scenarios for a Collaborative Economy*. Houndmills, Basingtoke, Hampshire, New York: Palgrave Macmillan.
- KOSTAKIS, VASILIS, VASILIS NIAROS, GEORGE DAFERMOS IN MICHEL BAUWENS (2015): Design Global, Manufacture Local: Exploring the Contours of an Emerging Productive Model. *Futures* (73): 126–135.
- KUZMANOVIĆ, MAJA IN NICK GAFFNEY (2016): Enacting Futures in Postnormal Times. *Futures* (86): 107–117.
- LATOUCHE, SERGE (2009): *Preživeti razvoj*. Ljubljana: Založba /*cf.
- LAVILEE, JEAN-LOUIS (2010): The Solidarity Economy: An International Movement. *RCCS Annual Review* (2): 3–41.
- LEVITAS, RUTH (2014): *Utopia as Method: The Imaginary Reconstitution of Society*. New York: Palgrave Macmillan.
- LONGHURST, NOEL IN DR. (2017): Experimenting with Alternative Economies: Four Emergent Counter-narratives of Urban Economic Development. *Current Opinion in Environmental Sustainability* (22): 69–74.

- LOORBACH, DERK, NIKI FRANTZESKAKI IN FLOR AVELINO (2017): Sustainability Transitions Research: Transforming Science and Practice for Societal Change. *The Annual Review of Environment and Resources* 42: 4.1–4.28.
- MANZINI, EZIO IN MUGENDI RITHAA (2016): Distributed Systems And Cosmopolitan Localism: An Emerging Design Scenario For Resilient Societies. *Sustainable Development* 24(5): 275–280.
- MARTIN, CHRIS (2016): The Sharing Economy: A Pathway to Sustainability or a Nightmarish Form of Neoliberal Capitalism? *Ecological Economics* 121: 149–159.
- MEADOWS, DONELLA H., DENNIS L. MEADOWS, JØRGEN RANDERS IN WILLIAM W. BEHRENS III (1972): *The Limits to Growth*. New York: Universe Books.
- MOORE, JASON (2016): *Anthropocene or Capitalocene? Nature, History and the Crisis of Capitalism*. Dexter: PM Press.
- NIAROS, VASILIS (2017): *Towards a Commons-oriented City*. P2P Foundation. Dostopno na: <https://stad.gent/sites/default/files/article/documents/%27Towards%20a%20Commons-oriented%20City%27%20-%20Comparatief%20rapport%20Vasilis%20Niaros.pdf> (15. april 2018).
- NIKOLOVA, BLAGOVESTA (2014): The Rise and Promise of Participatory Foresight. *European Journal of Futures Research* 15(33). Dostopno na DOI: 10.1007/s40309-013-0033-2.
- OLSSON, PER, MICHELE-LEE MOORE, FRANCES R. WESTLEY IN DANIEL D. P. MCCARTHY (2017): The Concept of the Anthropocene as a Game-changer: A New Context for Social Innovation and Transformations to Sustainability. *Ecology and Society* 22(2): 31. Dostopno na DOI: 10.5751/ES-09310-220231.
- OSTROM, ELINOR (1990): *Governing the Commons: The Evolution of Institutions for Collective Action*. New York: Cambridge University Press.
- PEL, BONNO (2015): Trojan Horses in Transitions: A Dialectical Perspective on Innovation "Capture". *Journal of Environmental Policy & Planning* 18(5): 673–691.
- POLI, ROBERTO (2017): *Introduction to Anticipation Studies*. Poglavlje *Understanding the Future*. Cham: Springer International Publishing.
- PRIDAY, GARETH, TIM MANSFIELD IN JOSE M. RAMOS (2014): The Open Futures Library: One Step Toward a Global Foresight Commons? *Journal of Futures Studies* 18(4): 131–142.
- PRODNIK, JERNEJ (2011): Prispevek h konceptualizaciji skupnega v biolingvističnem kapitalizmu. *Časopis za kritiko znanosti* 244: 23–47.
- RAFORD, NOAH (2014): Online Foresight Platforms: Evidence for their Impact on Scenario Planning & Strategic Foresight. *Technological Forecasting & Social Change* (97): 65–76.
- RAMIREZ, RAFAEL, MALOBI MUKHERJEE, SIMONA VEZZOLI IN ARNOLDO MATUS KRAMER (2015): Scenarios as a Scholarly Methodology to Produce "Interesting Research". *Futures* 71: 70–87.
- RAMOS, JOSE M., TIM MANSFIELD IN GARETH PRIDAY (2012): Foresight in a Network Era: Peer-producing Alternative Futures. *Journal of Futures Studies* 17(1): 71–90.
- RAMOS, JOSE M. (2016): Cosmo-localism and the Futures of Material Production. *Action Foresight*, 27. maj. Dostopno na: <http://actionforesight.net/cosmo-localism-and-the-futures-of-material-production/> (15. april 2018).

- RAWORTH, KATE (2017): *Doughnut Economics: Seven Ways to Think Like a 21st Century Economist*. London: Random House Business Books.
- RIFKIN, JEREMY (2015): *The Zero Marginal Cost Society*. New York: Palgrave MacMillan.
- SCHOLZ, TREBOR (2016): *Platform Cooperativism. Challenging the Corporate Sharing Economy*. New York: Rosa Luxemburg Stiftung.
- SANTOS, BOAVENTURA DE SOUSA (2004): The World Social Forum: Toward a Counter-Hegemonic Globalisation. V *The World Social Forum: Challenging Empires*, A. Anand, A. Escobar, J. Sen in P. Waterman (ur.), 235–245/336–343. New Delhi: Viveka Foundation.
- SHARP, DARREN IN JOSE M. RAMOS (2018): Design Experiments and Co-governance for City Transitions: Vision Mapping. *Journal of Peer Production* 11. Dostopno na: <http://peerproduction.net/issues/issue-11-city/peer-reviewed-papers/design-experiments-and-co-governance-for-city-transitions/> (15. april 2018).
- SPLICHAL, SLAVKO (UR.) (2015): *Meje razumevanja trajnostnega razvoja v slovenski politiki, ekonomiji, civilni družbi in medijih*. Ljubljana: Založba FDV.
- SPRINGER, SIMON, KEAN BIRCH IN JULIE MACLEAVY (UR.) (2016): *The Handbook of Neoliberalism*. London: Routledge.
- SRNICEK, NICK (2016): *Platform Capitalism*. Cambridge: Polity.
- STEFFEN, WILL IN DR. (2015): Planetary Boundaries: Guiding Human Development on a Changing Planet. *Science* 347(6223). Dostopno na: <http://www.ramanathan.ucsd.edu/files/pr210.pdf> (21. junij 2018).
- SWYNGEDOUW, ERIK (2009): The Antinomies of the Postpolitical: In Search of a Democratic Politics of Environmental Protection. *International Journal of Urban and Regional Research* 33(3): 601–609.
- SWYNGEDOUW, ERIK (2014): Depoliticization ("the political"). V *Degrowth: A Vocabulary for a New Era*, G. D'Alisa, F. Demaria in G. Kallis (ur.), 90–93. London: Routledge.
- ŠMID HRIBAR, MATEJA, JANI KOZINA, DAVID BOLE IN MIMI URBANC (2018): Javno dobro, skupni viri in skupno: vpliv zgodovinske zapuščine na sodobno dožemanje v Sloveniji kot tranzicijski družbi. *Urbani izziv* 29(1): 43–55. Dostopno na DOI: 10.5379/urbani-izziv-2018-29-01-004.
- VERGRAGT, PHILIP J. IN JACO QUIST (2011): Backcasting for Sustainability (introduction to the special issue). *Technological Forecasting and Social Change* 78(5): 747–755.
- VODOVNIK, ŽIGA (2011): »Novi« anarhizem? – O bifurkaciji in transformaciji sodobne anarhistične misli in prakse. *Teorija in praksa* 45(1): 87–107.
- WEISS, MARTIN IN CLAUDIO CATTANEO (2017): Degrowth – Taking Stock and Reviewing an Emerging Academic Paradigm. *Ecological Economics* (137): 220–230.
- WRIGHT, ERIK O. (2009): *Envisioning Real Utopias*. New York: Verso.
- ŽIŽEK, SLAVOJ (2013): Preface: Bloch's Ontology of Not-Yet-Being. V *The Privatization of Hope: Ernst Bloch and the Future of Utopia*, P. Thompson in S. Žižek (ur.), xv–xx. Durham in London: Duke University Press.

“No Magic Bullets”: The Lawn-Smith Debate, or Why Degrowth Cannot Be Understood without a Value-Theory of Imperialism

Povzetek

»Brez bližnjic«: O razpravi med Lawnom in Smithom ali o tem, zakaj odrasti ne moremo razumeti brez vrednostne teorije imperializma

Članek temelji na tezi, da moramo v diskurz o odrasti vključiti vrednostno teorijo imperializma. Avtor se osredini na razpravo o kapitalizmu stabilnega gospodarstva, ki je potekala med Philipom Lawnom in Richardom Smithom, in jo na novo ovrednoti. Pokaže, zakaj moramo v ta razmislek vključiti koncepte akumulacije, dela in organske kompozicije kapitala, ki jih obe strani v razpravi izključujeta. Meni, da moramo te koncepte upoštevati pri razmislekih o stabilnem gospodarstvu, pri čemer se navezuje na delo ekološkega ekonomista Hermana Dalyja.

Ključne besede: kapital, odrast, Philip Lawn, Richard Smith, kapitalizem stabilnega gospodarstva, stabilno gospodarstvo, vrednostna forma

Aleksandar Matković je filozof in politični aktivist iz Srbije. Trenutno končuje doktorsko delo na ZRC SAZU, pred tem pa je bil raziskovalec na Inštitutu za filozofijo in družbeno teorijo Univerze v Beogradu in koordinator Regionalnega znanstvenega centra v Novem Sadu. V letu 2018 je bil gostujoči raziskovalec na Filozofskem inštitutu berlinske Humboldtске univerze. Aktiven je bil v različnih srbskih in balkanskih levičarskih študentskih in delavskih organizacijah. Ukvarja se s sodobnim marksizmom in politično ekonomijo. (salematkovic@gmail.com)

Abstract

The article emphasizes the importance of a value-form theory of imperialism to the discourse on degrowth. To strengthen this point, the author revisits and re-evaluates the debate between Philip Lawn and Richard Smith on the concept of “steady-state” capitalism. The article argues why this topic necessitates the inclusion of both the concept of accumulation based on the centrality of the role of labour and the analysis of the organic composition of capital, which are excluded on both sides of the debate. By drawing on the work of the ecological economist Herman Daly, the author argues that these two factors must be taken into account when considering steady-state economies.

Keywords: capital, degrowth, Philip Lawn, Richard Smith, steady-state capitalism, steady-state economy, value-form

Aleksandar Matković is a philosopher and political activist from Serbia, currently finishing his PhD at the Research Centre of the Slovenian Academy of Sciences and Arts in Ljubljana. He worked as a researcher at the Institute for Philosophy and Social Theory at the University of Belgrade and as a coordinator at the Regional Science Centre in Novi Sad. In 2018, Matković was a guest scholar in residence at the Institute for Philosophy at the Humboldt University in Berlin. He has been actively involved in several left-wing student and workers' organizations in Serbia and the Balkans. His main interests are contemporary Marxism and political economy. (salematkovic@gmail.com)

The Lawn-Smith debate started following a BBC report from January 28, 2010 regarding a report by the New Economic Foundation on the limits to contemporary economic growth. In the report, the case was made that global growth could not continue without further damaging the environment, and that there were “no magic bullets to save us” (Smith, 2010a: 28). Others (Simms and Victoria Johnson, Tim Jackson) proposed such “magic bullets” in the institutional possibility of a “steady-state” economy as advocated by Herman Daly, the grandfather of ecological economics and the former senior economist in the World Bank’s Environment Department. These “magic bullets” were precisely what Smith went on to criticize as that which fails on account of the issue of accumulation. In reply to Smith’s paper, Richard Lawn, who wished to defend Daly’s notion of the “steady-state” economy within existing capital relations, wrote a lengthy overview of how Daly’s institutions could both save capitalism and lead to degrowth and prosperity. While the debate centred around Daly’s “thermodynamicist” view of the economy and its consequences for institutionalizing degrowth, we will revisit the debate by outlining what we argue is a point missed in the entire debate. While disregarding Smith’s other critiques of both anti- and pro-growth commentators on the issue (for instance, the director of the Adam Smith Institute Tom Clougherty), we shall see how both he and Lawn overlooked a key element that cuts across the entire debate—namely, the very conceptualization of accumulation.

The “steady-state” economy and Lawn’s notion of growth

For the sake of definitions, let us first outline what a “steady-state” economy is.¹ According to its own author, it can be defined as

¹ Note that Daly uses the term “steady-state economy”, as opposed to “steady-state *capitalism*”, which is a term used by his defender, Philip Lawn. In his dismissive one-page reply to Richard Smith, Daly simply reveals his own frame of reference: “Remember that during the cold war both capitalists and socialists claimed that their system would grow faster—would be least like a steady state. The steady state was an idea hated by both.” (Daly, 2010: 103) This is why he finds it strange for his system to be equated with the “capitalism” existence he once sought to overcome. As if by a magic wand, in the next sentence, Daly differentiates it from his own conception, and reprimands Smith for allegedly thinking that “ecologically and socially constrained markets are bound to be destructive and lead directly to all the evils of capitalism as it exists today” (ibid.: 103). In his reply, Smith rightly asks: “If it’s not capitalism and it’s not socialism, what exactly is it?” (Smith, 2010b: 121) This reveals all the misfired arguments of the debate: it is Daly himself who speaks of the markets and not of production, and Smith’s Marxist background reveals itself when he talks of capitalism as a mode production. The rest of this section follows neither Daly nor Smith, but Lawn, who tried to conceptualize the institutions of, precisely, steady-state capitalism, as is already clear in the title of his work *Is Steady-State Capitalism Viable? A Review of the Issues and an Answer in the Affirmative* (cf. Lawn: 2011).

an economy with constant stocks of people and artefacts, maintained at some desired, sufficient levels, by low rates of maintenance throughput, that is, by the lowest feasible flows of matter and energy from the first stage of production to the last stage of consumption. (Daly, 1991: 17)

What Daly proposes here is nothing less than a “constructed” equilibrium, so conceived as to fit the ecological context in which it operates. According to Daly’s own description of his project, a steady-state *economy* is thus not a flow, but a stock. Namely, because the physical sphere is considered to be autonomous, what Daly calls the “non-physical” traits of economy—such as technology and the distribution of wealth—must do the accommodating (Daly, 1974: 158). Unlike the circular flow model, Daly’s system speaks of a throughput of physical material, which is not circular because it flows from natural resources to either consumption or waste (ibid.: 196). While exchange value ought to be *equal* and circulate equally between national product (production; goes from firms to households) and national income (consumption; goes from households to firms), the physical material is not. It can still be measured (or rather, was, at the time Daly was writing) by GNP (GDP’s predecessor), but only to the extent that GNP itself measures the economy of physical material. As should be clear from these considerations, Daly is not at all interested in rejecting the circular flow model in its entirety, but rather in demonstrating that it is simply a sub-system of a broader ecological system, and that, as such, it should enter into policy calculations. Similar considerations have led writers such as Robert Constanza to develop work on an “energy theory of value” of embodied-energy costs (cf. Constanza, 2004). In consequence of this, inasmuch as Daly accepts the flow of exchange-value, he is not at all interested in speaking of *accumulation* in the Marxian sense, since it would have to entail some notion of a *surplus value*. In further consequence, this is why Daly and Lawn believe that “steady-state” capitalism could be a *form* of capitalism without accumulation—one in which any “excess” of value would have to be consumed, while material throughput would be constrained so as not to lead to growth. This is what Lawn inherits from Daly, and it is in this light that we may speak of his defence of the concept of “steady-state” capitalism.

So, to kick-off the question, we may ask: How is such a capitalism possible? For Lawn, like his mentor Herman Daly, the thrust for growth comes not from accumulation but from competition in the market. This is why both of them must prefer market and institutional reform, while rejecting the reform of relations in either property or production. Lawn believes that people are accustomed to think in only one “form” of capitalism, namely, the “growing” one. However: “This link is not a natural one—it exists because of the institutional framework that shapes and connects labour markets with product markets and because currency-issuing central governments fail to act as an employer-of-last-resort.” (Lawn, 2011: 4) Thus, according to Lawn, there are other “forms” of capitalism, such as the one without growth.

What Lawn means by "growth", however, is very specific. He contrasts it to "development", for, according to him, "development is a process of 'betterment' or 'qualitative improvement' that occurs when economic activity increases benefits more than costs" (ibid.: 3). This small conceptual move means that development (such as that of the GDP) can produce "uneconomic" growth. This, in fact, occurs when costs rise faster than the benefits. Hence, when Lawn speaks of "economic growth" he has in mind a particular situation, where GDP growth costs more and is less beneficial (presumably) to the whole of society.

Hence, for Lawn, neither corporations nor capitalism in general need to "grow" in order to survive. There is no "grow or die" imperative, as was implied by Richard Smith. For Lawn, only increasing profits by a physical increase of production amounts to true growth, while increase in technical efficiency (as opposed to the allocative efficiency of the market) and increase in the quality of the products do not constitute growth. The difference, for Lawn, is that, in the first case, profits entail a physical increase in output (and more importantly, overall throughput), while in the other two cases, profits are possible by simple tweaks in technical efficiency and product quality. By producing more products at a steady rate of throughput, a corporation *can* sell more products to a wider range of consumers at lower prices and, hence, raise its profits to an extent. Inversely, it can also raise its prices by increasing the quality of its products, and hence, again make profits from a wider range of consumers. This means that there could be such a thing as a "degrowth" –a structured corporation utilizing economies of scale. Corporations can profit without growing, and thus remain "in the game", so to speak.

On Lawn's efficiencies

So, if corporations can profit in a steady-state setting, how do they do so? First and foremost, in Lawn's "steady-state" capitalism, the economy is ruled by the allocative efficiency of the markets resting on the technical efficiency of resource utilization by corporations. These "efficiencies" are two quite different things: one relates to energy expenditure in the process of production, while the other refers to the allocative (distributional) power of markets.

As for allocative efficiency, while Lawn (2011: 22) acknowledges that, for better welfare, "some cases" would entail sacrificing a corporation's technical efficiency via a central government, he nonetheless believes in the allocative efficiency of the market for enabling and providing for the general welfare. This is no exception to the general policy preoccupation with allocative efficiency in contemporary ecological economics (Jollands, 2006: 362), wherein Daly's own work represents the best and most fully developed example (Daly, 2006: 365, 368).

As for technical efficiency, according to Lawn (2011: 3):

As a means of illustration, consider the technical efficiency of production (E), which constitutes the ratio of energy-matter embodied in physical goods (Q) to the energy-matter embodied in the resources (R) used to produce them (i.e., $E = \frac{Q}{R}$). Although the value of E can be increased via technological progress (i.e., by reducing the quantity of R that immediately becomes production waste), E must always remain less than a value of one. Hence, there are inevitable limits to advances in technical efficiency. In addition, 100% recycling of matter is impossible, while energy cannot be recycled at all.

So, for Lawn, technical efficiency equals useful energy output divided by the energy input available from resources.

Now, given that a steady rate of throughput must depend on the allocative efficiency of the market, in Daly's system there are three ways for a corporation to raise its profits. According to Lawn (2011: 10):

They are (1) increase output and sell more; (2) produce better quality goods and sell the same quantity of output at a higher price (revenue rises and costs remain unchanged); and (3) produce the same quantity of output more efficiently (revenue remains unchanged and costs decline). Of these three main categories of profit making, *only the first involves growth*. (emphasis mine)

So, as long as the possibility for reaching increased efficiency or producing better quality products remains, profitability will remain, and with it the market system as well.

Institutional solutions

To operate in a “steady-state” form, however, these corporations must be institutionally backed. Although it is not presented in this order, Lawn's argument logically rests on decoupling the question of institutional development from the question of what drives the profit-system as such. If market competition happens to grow, it is not because markets imply accumulation and exploitation, but because “politically influential capitalists” (ibid.: 6) turn to the “abuse of market power” (ibid.: 7), the “exploitation of market power” (ibid.: 8), presumably out of their own “greed and lack of concern for future generations” (ibid.: 14). For, ultimately, the market is “not unlike a butcher's knife, which is only as effective as the person holding it” (ibid.: 17). In concordance with his separation of institutions from profit-drives, Lawn wishes to reduce the dependence on what he and Daly consider the source of all growth—the market. Thus, for Lawn (2011: 8), “competition today does not imply competition tomorrow”: consequently, there *can* be profit without competition, and ultimately, without growth.

The institutional changes (“Daly-institutions”) he wishes to present and defend, all follow from these premises. In Daly, there are three basic types of such institutions: depletion quotas, minimum income and a cap on population. Lawn goes on to talk at length about the second and first. Of these, he emphasizes a so-called “Job Guarantee”, where workers fired from the presumably better-paid private sector will have a guaranteed minimum living wage that should, in the long run, balance out unemployment and institutionalize full employment bent on producing public goods and services, while setting a minimum wage floor would circumvent inter-labour competition and provide training and work flexibility. Demand-pull inflation could be kept in check if the government would simply allow the inflationary pressure from the mass of newly employed “Guarantee”-workers to cut-off (aka: even out) excess spending from the private sector until a steady-state price system has been reached (ibid.: 5). This would eliminate the now (in neoliberalism) normalized “residual” unemployment. Rents could be taxed and used for redistributive purposes by the central governments so as to make both capital and labour *less* dependent on markets, while the money supply would be handed over to a central government rather than to a central bank (ibid.: 12). The end point of all this should be a logical proof that there can be both ecological sustainability with profits and without growth or market competition. By this, we do not mean to exhaust all the institutions Herman Daly himself may have developed, but to simply outline some possibilities that follow from his premises (for an expanded list, cf. Daly, 2015).

Degrowth in one country?

However, it is precisely these premises that we wish to attack. First, note that both Daly and Lawn presume the “old” model of national economies and generally speak of the world market only by extrapolation. They lack any idea of how the process of market integration has resulted from accumulation rather than from institutions such as the WTO (Daly, 2015: 12). Likewise, Lawn’s defense omits any notion or idea that corporate profits lead to, or rest upon, the *process of accumulation*. The point has been thoroughly gone over in the context of the debate (Smith, 2010a: 42; Blauwhof, 2012: 261). We may add that this, inversely, must lead Lawn to neglect any link between accumulation and the world market, which, as we shall see, will become important later.

Second, of the two “degrowth” ways of profit-making, one can see that only one of them entails labour-sensitive changes in the process of production, namely, increasing the overall technical efficiency.² While this may be so, however, in a small footnote, Lawn makes a startling claim: namely, that since natural

² That is, increasing the rate of output while input remains the same, or, which is the same, decreasing the waste of resources (decreasing the Q over R in Lawn’s formula).

resources are simply *converted* by both labour and capital (technology and exchange), “[n]atural resources, alone, constitute the true input of the economic process” (Lawn, 2011: 18, footnote *gg*). Not only is labour simply just another “input factor” like any other (such as, say, global value chains analyses), but labour is not an input at all! The only input Lawn is willing to admit are natural resources alone. Although the rise in technical efficiency overwhelmingly concerns the organization of labour vested in the making of a product, for Lawn, given his emphasis on natural resources, it is merely of secondary importance, to say the least. This is in line with Daly, who, while having developed several interacting concepts of efficiency—*service* efficiency, *maintenance* efficiency, *growth* efficiency and *ecosystem* efficiency—his efficiency ratios in general “do not explicitly account for labour inputs” (Jollands, 2006: 367). The “thermodynamicist” view of technical efficiency is thus warranted. As we shall see, Lawn and Daly’s “steady-state” must fall apart when confronted with the origin of its own “efficiencies”.

Theories of imperialism

Interestingly enough, apart from simply reiterating that a presumably clear Marxian concept of accumulation is important, the debate does not engage in reflecting on the very concept itself, and thus remains an open one. To play the devil’s advocate then, we must ask what the concept of accumulation is, and in *what sense* is it so important, if at all. This calls for a bit of reflection on the side of Lawn’s critique.

Firstly, the above-noted problem of “degrowth *or* deaccumulation” could only have appeared when the two were separated long after Gorz’s concept of *décroissance* had been uttered. Of course, while neither Gorz nor his background in the Frankfurt School’s critique of progressivity from Benjamin to Adorno feature in the debate, we should always keep in mind that degrowth/deaccumulation would be inconceivable were it not for the analyses of the extension of the commodity form to the cultural sphere that was developed during the advance of the welfare state by the Frankfurt School, most notably Adorno and Benjamin.

Yet if degrowth did at least implicitly have its origins in early eco-socialist perspectives, one might ask why then hasn’t a similarly anti-imperialist perspective, known to its originators, been integrated into it from the start? Some today certainly plead for anti-imperialism to be incorporated into deaccumulation (cf. Foster, 2011) or speak of a “dual strategy” of promoting movements like *Buen Vivir* in the South while advocating for degrowth in the North (Conde and Walter, 2015: 183), and there is at least an awareness of the problem (some, like Ulrich Brandt, attempt to envelop the problem on their own, while most degrowth theorists do

rely on some sort of theory of imperialism, such as David Harvey's³). However, the problem goes beyond degrowth: namely, there is one particularity in the Marxist tradition of imperialism theories, beginning with Lenin, Trotsky, Rosa Luxemburg and continuing through Samir Amin, Poulantzas, Ellen Meiksins Wood, and now the degrowth's favourite, David Harvey. Namely, ever since its conception in Lenin's *Imperialism as the Highest Stage of Capitalism* after the First World War, the emergence of capitalist monopolies outside of the free market was explained as something *per definitionem breaking* with the rules of free competition.⁴ Because of this, the imperialist development of capitalism through the formation of monopolies has, in the view of these authors, always been seen as something resting outside of the regular functioning of capitalism. Thus, a theory which would establish the link between exploitation and the world market hasn't been developed in the Marxism of the 20th century, and this lack has been passed on into the degrowth perspective. Moreover, its theorization is simply needed if one wishes to adequately challenge Lawn or Daly on grounds of economic imperialism. For, while the term is interestingly present in Daly (who sadly ascribes it to institutional actors such as the WTO; see Daly, 2015: 12), it is simply absent from both sides of the debate over his work. As we shall see, while Lawn is conscious of the problem, Richard Smith is not: and this was not Smith's "intentional mistake", but stems from a more fundamental problem: that one has yet to see a fully developed value-theory of imperialism—which we shall now address.

Imperialism and accumulation

We criticized Daly and Lawn generally for three things: for sticking to institutions as the ultimate creator of capitalism's "form", and then for consequently sticking to the nation-state, and for not counting labour as an input. The end point is that they cannot even begin to see most of contemporary transnational production processes or their markets as a consequence of the development of capitalist accumulation, and, as we saw, Richard Smith did not address the question himself either. Hence, the way in which these factors are connected has not been addressed on either side of the debate, and it was not done by any of its reviewers either. Thus, different forms of exploitation and wage differences across the world market must take the form of "distortions".

³ David Harvey otherwise argues that it is now the "South" that exploits the "North" (for this question, see the recent debate between him and John Smith on *Roape.net*, available at: <http://roape.net/2018/01/10/david-harvey-denies-imperialism/> and <http://roape.net/2018/02/05/realities-ground-david-harvey-replies-john-smith/>, last accessed 04/07/2018.). Nevertheless, he is incidentally mentioned positively in *Vocabulary* by all of the above quoted authors (Foster, 2011; Conde and Walter, 2015, but also Andreucci and McDonough, 2015; Gómez-Baggethun, 2015; and Kallis, Demaria and D'Alisa in their editorial introduction to *Vocabulary*), but they do not reflect further on the issue.

⁴ With the notable exceptions of Paul Mattick, Sr., and Ruy Mauro Marini.

To offer an alternative, we will address the question of the *rising organic composition of capital*. This concept provides the connection between labour inputs and the ways in which corporations realize profit *in any form* of capitalism, precisely because any institutional form of capitalism presupposes that labour must be regulated quite specifically, unlike other resources. Yet, remarkably, it is precisely this question that has not received a single mention in any of the quoted books and articles. This is why we must introduce it. First, the term “composition of capital” is a concept developed by Karl Marx to designate the interdependence of the value side and the material side of capital employed in production. 1) The composition of capital, viewed from its material side, is the *technical composition of capital* (means of production per unit of working force). 2) This term is linked to the term “organic composition of capital”, from which it differs, and this difference requires a short description: namely, since capitalism is a system of commodity-*production*, it is not only a physical system: in addition to their unique use values, commodities simultaneously have an exchange value on the market expressed through their *prices*: a *relation*, and not a physical trait. When commodities are produced, the process of production plays out on both of these planes: the products produced are material goods that are exchanged and valued on the market. However, by increasing the productivity of labour, say, through the use of novel technologies, the amount of commodities produced will increase: for example, instead of 100 iPhones, I can now produce 1,000 iPhones per day. However, even though the physical quantity of iPhones has increased, *their value hasn't*: for, machines and new technology add no *new* value to the commodities produced, but only transfer their values through the process of labour. This is because it is only labour—and labour alone—which adds new value to the commodities that it helps produce. In this sense, it is unlike all other commodities: for the labourer, unlike for machines or technology, the time spent producing outlasts the time required for the reproduction of her or his labour power.⁵ It is this difference that Marx denotes when he speaks of labour as *variable capital*, versus machines, buildings, etc., as *constant capital*—note that this difference exists *only in terms of value*. Apart from that, both the means of production and the living labour power required to operate them have their material existences that are related to, *but are not unique to*, capitalism: tools and machines existed before capitalism and will exist even when it ends. Yet it is only within capitalism, viewed from its value-side, that they appear in terms of *prices* as *constant capital* (that is, the value invested in the means of production, which consists in the value of circulating inputs [raw materials and components entering into finished products, nowadays known as “intermediate products”] and fixed capital proper [the costs of running machines, renting factory buildings, etc.]) + *variable capital* (labour costs). With the advent of

⁵ The minimum cost required for her or his labour power's reproduction is determined through the cost of foodstuffs and the price of the basic consumer basket, rent, etc.

technology, according to the value-side of capital, there should be fewer labourers working because their productivity would raise, increasing the value of any given capital. Due to profits and re-investments, a wool-producing factory, for example, certainly had more capital in it in the 19th century than it did in the 18th century, when it was established. However, because of the advent of accumulation, such productive gains will increase the absolute size and scope of both industry and goods produced, leading to a discrepancy between the technical composition and the value-composition of capital. As we've said, the interdependence of the value side and the material side of capital during its course is what Marx called the "composition of capital". However: "To express this, I call the value-composition of capital, in so far as it is determined by its technical composition and mirrors the changes in the latter, the organic composition of capital." (Marx, 1976: 762) Marx explained this logic in terms of prices: the physical existence of the means of production and of workers does not directly express their value composition, because their price may be lowered regardless of their physical existence. The first systematic account of this was provided by the Frankfurt School's early economist Henryk Grossman. During the process of accumulation, the labour-side of capitals' value-composition (variable capital, v) diminishes with regards to constant capital (c), and a higher organic composition of capital ($\bar{\omega}$) emerges, while the personal profit for capitalists (k) rises with it up to a certain extent, namely, as long as it does not interfere with the process of extended accumulation (Av and Ac). The rate of profit ($\frac{k+Ac+Av}{c+v}$) will thus lower itself as the mass of profit rises in absolute terms. Thus, there will come a point when the "tendential" fall in the rate of profit, to use Marxist terminology, will occur. This is because, as Grossman pointed out, *it is not only the rate of profit as an index number of individual profits wherein lies the problem, but the real mass of profit in relation to the social mass of capital* (Grossman, 2017: 130). This is something most Marxists, including both Daly and Richard Smith, gloss over, because they do not link the rising organic composition of capital and the inherent difference between the physical and value-sides of capital with the notion of accumulation. On the other hand, what Grossman, following Marx, has shown, is that even in a "perfectly" abstract economy,⁶ the need for a perpetual re-investment of profits in production for competition would ultimately reach a point where the current stock of labour inputs (to use Daly's terms) cannot not be exploited enough to cover the weight of the simple reproduction of the corporation (again, to use Daly's terms). By using the head of the "Austrian Marxist" Otto Bauer's reproduction schemes,⁷ he showed that in the course of

⁶ Meaning a closed, national and abstract economy with no credit, where goods are sold at their values and no price distortions occur, where growth and population increase are assumed to be stable.

⁷ Basing himself in the tradition of the Ukrainian economist and social democrat Mikhail Tugan-Baranovsky, Otto Bauer used Marx's reproduction schemes from the second book of *Capital*

accumulation, the rise in the organic composition of capital ($\tilde{\omega} = \frac{c}{v}$), a point must be reached where the mass of surplus value needed for extended accumulation could *necessarily* no longer be reaped from the existing workforce: hence, a “relatively ever-larger part of surplus value must be deducted for the purposes of additional accumulation” (2017: 130). Because the constant capital is continuously growing, the additional *accumulation* of surplus value *would burst beyond the limits of what the physically existent workforce under normal conditions is able to produce, meaning that even capitalist consumption would begin to fall*. As Grossman put it: “A point must be reached at which the part of surplus value destined for the consumption of the workers and the capitalists [...] declines absolutely.” (Grossman, 2017: 129) This is at the heart of Grossman’s theory of breakdown: extended accumulation cannot continue indefinitely. At that moment, there are only a few choices that can be made for any given firm: one concerns the so-called “value transfers” inside transnational corporations that operate between different countries; the other concerns the intensification of labour exploitation beyond the level value of its normal reproduction and pushing its wages to below the value of its labour power. Both of these choices constitute a phenomenon that has come to be called “super-exploitation” within contemporary theories of imperialism (cf. Smith, 2018). As we shall see, super-exploitation, in the sense outlined above, could furthermore be explained through Marx’s theory of value better than through its adversaries. Namely, the British economist John Smith recently published a much-needed and refreshing book on the value-theory of contemporary imperialism that argues that accumulation *can and does* proceed through the so-called “third form” of surplus value exploitation (see Smith, 2016). This goes against the grain of most mainstream and Marxist theories of imperialism on a topic central to us: the link between accumulation and the world market.

According to John Smith, not only does Marx’s value-formal analysis *not* fail to explain contemporary capitalist imperialism, it is in fact the only such option we have. Consider global value chains or GVC analysis,⁸ which, similarly to Daly and Constanza, treats labour like any other input (or “task”): it is precisely such treatment which gives rise to the so-called “paradox” of the infamous discrepancy between wages and productivity that fails to account for the simple fact that some workers are more exploited (“productive”) than their counterparts in more developed countries who receive higher wages.

Although we do not intend to trace the entire history of this problem, we wish

to show that capital can perpetually accumulate without disturbances and continue to do so with simple regulation. This reading has since become the basic conception of capitalism enshrined in the German SPD through Rudolf Hilferding. Running at five years, SPD showed no tendency towards decline. Grossman, however, let them run for 34 years up until the break-up of the model was imminent, as explained above. The schemes can be found in Grossman (1929).

⁸ For a critique of prominent global value chains analysts (John Humphrey, Timothy Sturgeon, Gary Gereffi), cf. Smith, 2016: 266–272.

to offer at least an alternative point of view. To avoid misunderstandings, one should keep in mind that by Marx's theory of value, one means Marx's *monetary* theory of value (contrary to the usual associations of Marx with a *labour* theory of value): this implies that a commodity is both *produced for* and *valued on* the market, meaning that its value is quantitatively *expressed* in its monetary form through the notion of *price* (for a history, cf. Elbe, 2013).

With this in mind, we will re-address Lawn's "degrowth" ways of making profits by outlining the possibility of *continuing accumulation even under his regime*. Now, according to the first volume of Marx's *Capital*, there are usually only two ways to raise productivity: one either invests in new technologies and increases the *rate* of the exploitation of labour, or increases the duration-*time* in which the exploitation of labour takes place, otherwise known as the working day. However, of the two, only the second adds *new* value to the product: introducing new technologies adds nothing to the product's value, but rather raises profits by raising productivity instead: thus lower prices per unit sold are circumvented by an increase in output. This is important to keep in mind, for it contrasts to the mentioned John Smith, who drew attention to a so-called "third form" of surplus-value increase: that, by cutting the costs of labour *below* the cost of its reproduction (or the cost of the food basket and basic housing), the labourer is conditioned to super-exploit herself beyond the normal limits of the working day (meaning, beyond the portion of the working day that is devoted to her reproduction—that is, by paying her less—a higher level of surplus-value is acquired). The consequences of this are precisely those that are happening on today's labour markets everywhere: precarious jobs and the outsourcing of production. We will now explain how this adds up and why it wasn't present in previously mentioned theories.

The first is that this was usually excluded in the theories of imperialism mentioned earlier, and was done so on a good basis: Marx explicitly excluded it because of the level of analytical abstraction he was operating on (Marx, 1976: 430). Because Marx presumed a closed, "perfect" national economy with commodities sold at their value, he had to exclude the phenomenon of wages in some countries being paid below the costs of reproducing labour power, which, along with unequal exchange and colonial exploitation were thus all excluded from the first stages of Marx's analysis—what got excluded, in other words, was precisely the "third" form of increasing surplus value (Smith, 2016: 237).⁹ This was subsequently excluded from the later Marxist theories we have mentioned as well, and likewise by Lawn's critic, Richard Smith. However, according to Smith, along with this, the *wage differentials* across not only different sectors but also different nation-states remained invisible to the usual Marxist analyses. This is where

⁹ This is why Marx devotes two sub-chapters in the chapter on "The General Law of Capitalist Accumulation" in *Capital I* to how the rising higher organic composition of capital would, under these circumstances, result in an increase in unemployment and surplus population, rather than in super-exploitation.

value-transfers within one transnational corporation (in-house transfers) and between mother and daughter corporations (arm's-length transfers, where one corporation does not "own", but nevertheless operates, another) happen.¹⁰ By developing a higher organic composition of their capitals (investing in high-technologies and complex labour at home), such a transnational corporation then yearns for surplus-value-transfers from branches with a lower organic composition of capital. Since, as we've said, technology and machinery add nothing to a product's value, such transnational value-transfers become necessary if profit rates are to be kept up. Moreover, if profit rates are not kept up, overproduction occurs *regardless of its physical output*, and a tendency towards breakdown occurs. This is why, "[u]nder these circumstances an injection of surplus value by means of foreign trade would raise the rate of profit and reduce the severity of the breakdown tendency," and why "[a]t advanced stages of accumulation, when it becomes more and more difficult to valorise the enormously accumulated capital, such transfers become a matter of life and death for capitalism" (Grossman, 1929).

Namely, there is one point where Lawn rightly criticizes Smith: "Although Smith is right about the ultimate limits to cost-cutting, corporations in the industrialized world can push these limits to extremes, thanks to the recent rise of globalization." (Lawn, 2011: 15) Yet, as we have seen, Smith hasn't "deliberately omitted this", as Lawn alleges, but has committed a rather routine "Marxist" mistake. As a result, from the debate perspective, both discussants failed to acknowledge the extent of the problem.

The reason why we need to be aware of such a problem, however, is not simply to reveal a mechanism behind what is a fact of life for many Southern labourers—where its true importance lies is that it shows how *both* participants of the Lawn-Smith debate are omitting what connects *different forms* of labour exploitation in the process of accumulation, and that is the eventual rise in the *organic composition of capital*. Moreover, it can happen within Lawn's conditions: in their perpetual chase for ever-increasing efficiencies, Lawn's corporations will, within his own parameters, eventually have to increase their organic composition of capital and hence *create the need for super-exploited labour*. For, in any new product cycle, a re-investment *has to occur*. If the profits were raised *only* through investing in new technologies and increasing the *rate* of exploitation, their price would be cheaper, of course; however, under a constant workforce, *so would be the profit as well*. For, once technologies become widely available, a product based 90% on constant and high-tech labour would, in time, diminish in both price and profit. The only other options then would be to either extend the working day or to underpay labour. This explains why production processes with a higher "organic composition of capital" (variable capital to constant capital ratio) *must*

¹⁰ An example would be Benetton, which is a franchise, or Coca-Cola's subsidiaries, or Walmart and the like-modeled U.S. retailers.

have a *downward* pressure in order to incorporate more raw labour as opposed to higher technologies (cf. Smith, 2016: 236). This is what is producing wage differences even while productivity seems to be going up in the poorer countries of the world. However, unlike Daly and Lawn, neither of whom see “labour as an input”, labour here plays a crucial role since it is the *only* originator of *surplus value* required for the re-investment of profit for its maintenance and expansion. This goes to the heart of Daly’s argument: what if there is something in technologies that limits their adjustment to our environment? What if there is a need for labour that stems from their “non-physical” side, what Marx called the “value-side” of capital’s composition? To the extent that Daly rejects the theory of value, he cannot see it. To the extent that Lawn follows him, he follows his blindness as well. What is further striking is that they’re not alone: both Harvey and Piketty explicitly reject or ignore the term, which limits them to explaining the conundrum of profits and growth in purely distributional terms—which is all the worse given that Piketty’s findings could actually be used to empirically substantiate Marx’s own remarks.¹¹ Notwithstanding, insofar as they are driven by capital-investments, bent on their own reproduction, technological and labour increases in efficiency will never be neutral and will necessarily have to exceed the strict limits set in Daly’s world. For, with the development of *any* capital, the technological part of its organic composition will eventually lead to the rise in its need to utilize labour more brutally. This is why there can be accumulation even under Lawn’s parameters of both steady throughput and consumption of resources. This is why the concept of the organic composition of capital is crucial for any accounting of accumulation; for it explains the intricacies of the interplay between the physical and “non-physical” factors, which Daly missed and which Marx developed in his description of the accumulation of capital. This is also why we now have sufficient reason, rather than merely *pro et contra* guesswork, for the existence of accumulation: for it is the only thing that can actually keep “steady-state” capitalism steady, and it’s not the institutions: it’s the production.

Global inequality

Thus, instead of market fluctuations, as Daly and Lawn believe, we now have sufficient reason for all further explanations of phenomena such as transnational monopolies and wage differentials and productivity discrepancies between indivi-

¹¹ A review of the matter in Piketty and, to a lesser extent, in David Harvey, can be found in Ross (2015). Namely, given that Piketty cannot successfully explain his own formula of the historically rising average annual rate of return on capital with respect to an annual rate of growth of an economy ($r > g$) on the basis of pure empirical studies, he considers it simply a matter of distribution. In short: “Piketty, however, by posing the issue in terms of distribution rather than production, fails to adequately account for why the process he describes occurs.” (Ross, 2015: 256).

dual nation-states. This is precisely what both of the aforementioned economists lack, due to their belief that growth—and the resulting inequalities—arise from market competition. Thus, when faced with a similar question in an interview, the only solution Daly could propose was equalizing tariffs (Daly, 2018: 94), not going into further details over problems such as purchasing-power parity and the “level” of equality this would grant, at what periods, etc. Coupling this with his advocacy of closed borders for both capital and labour, it is clear that Daly wishes to go back to the age of Ricardian “comparative advantage” trading, as if national economies could superficially be made autarkical. Even more, when asked directly as to whether the money from these tariffs “would end up in national accounts?”, again Daly responds with one further institution, this time, a “world government” (ibid: 95).

Yet even in such a hypothetical “world-government” system, one in which a hypothetically perfect equality exists, it would not be one on the level of a living wage. For, once accumulation is turned inwards, it can ultimately go only one way to extract the ever-expanding mass of surplus value, and that is through the costs of labour, it being the only commodity which can produce more than is required for its reproduction (technology and resources being the other two, which cannot). Such a “steady-state” capitalism thus ends in a one-way street. For, it remains unclear, even with the Job-Guarantees at national levels, what exactly would stabilize the entire system—as a *system*, which is inherently transnational—enough to remain on the level of a living wage required for the reproduction of labour, without relapsing into the “third form” of surplus labour extraction. This is precisely the problem that Lawn himself *tries* to—but *cannot*—avoid. For, as Lawn himself says (2011: 10):

Overall, improvement in firm performance would be largely confined to efficiency gains and the production of better quality goods. It would certainly not be the result of growth brought about by the obligatory need to take advantage of cheap, overexploited resources.

The efficiency gains would, rightly, be a primary source of profit. When these are utilized, only one commodity will remain, and that is, indeed, labour. The only transition in Daly’s so-called steady-state economy will not be one towards perpetual stability, but one towards the tendency of increased labour exploitation. It will do so, not only because labour is not an input just like any other, but because a *steady* rate of throughput *must* rest on a certain mode of labour exploitation and thus on the aforementioned three modes of surplus-value increases and nothing else. This is why Lawn is right to admit that it is a “steady-state capitalism”, but wrong to stand it its defence: the rate of labour’s exploitation would either increase as firms compete for the remaining profits, or private property as such would have to become meaningless in the absence of these profits.

How and why degrowth must confront imperialism?

In the beginning, we outlined how Daly and Lawn's rejection of the notion of surplus value entails their rejection of any possibility of accumulation in their view of capitalism as a sub-system within the broader environmental system of our eco-sphere, even under their own monetized terms. This draws them to further and further institutional reforms. Yet, as we have shown, simply re-stating that accumulation is a crucial concept, such as Richard Smith has done, likewise gets us nowhere closer to a solution. We have, therefore, opted instead for reflecting on the value-theory-informed basis of economic imperialism with the concept of the rising organic composition of capital. We have done this because no institutional reforms or consumer-oriented policies (neither depletion quotas nor maximum income) could solve the problem of the rising organic composition of capital. It is this that has been lacking in the Lawn-Smith debate, and it is not for trivial reasons. Because of their adherence to an "old" view of Marxism as resting on a *labour* rather than a *monetary* theory of value, neither ecological economists, such as Daly, Constanza and Lawn, nor Lawn's critic Richard Smith could have considered the full implications of this crucial point in their discussion, and the on object of their contention—the world market. Since we have outlined why this is a conceptual advantage over the entirety of the previous debaters, we can draw a few simple conclusions. Unlike Daly and Lawn's insistence on isolated, national economies, the assumption that the economy is not made up of states but of transnational chains of production easily flows from our model: while nation-states regulate labour conditions and pay-out wages through budgets nominally filled by taxes from their citizens, production processes are inherently bound to and generally follow not their institutional structures, but the rising organic composition of capital. If a firm's technological composition grows, so does its need to accumulate through increasing exploitation of labour, which can either be national or international—it need not be superficially confined to one or the other. Thus, what degrowth could do instead is to follow this perspective. Instead of a simplistic conclusion that "some countries need to re-grow" while others don't, degrowth could reverse this intuitive approach and instead trace the production processes back up the international value-chains, all the way up to the general result of the rising composition of capital, and those are (often transnational) monopolies. What should be "degrowing" are their value-chains, rather than the populations of entire countries. Because capital, resource and labour organization, along with the resulting inequality, all stem from their accumulative processes, it is their conjunction in the concept of the rising organic composition of capital that one must follow. This is why, before it can develop its own "magic bullet", the degrowth movement cannot do without a value-theoretical explanation of imperialism.

Bibliography

- ANDREUCCI, DIEGO AND TERRENCE MCDONOUGH (2015): Capitalism. In *Degrowth: A Vocabulary for a New Era*, G. D'Alisa, F. Demaria and G. Kallis (eds.), 59–63. London: Routledge.
- BLAUWHOF, FREDERIK BEREND (2012): Overcoming Accumulation: Is a Capitalist Steady-State Economy Possible? *Ecological Economics* (84): 254–261.
- CONDE, MARTA AND MARIANA WALTER (2015): Commodity frontiers. In *Degrowth: A Vocabulary for a New Era*, G. D'Alisa, F. Demaria and G. Kallis (eds.), 71–75. London: Routledge.
- CONSTANZA, ROBERT (2004): Value Theory and Energy. *Encyclopaedia of Energy* (6): 337–346.
- DALY, HERMAN E (1974): Steady-State Economics versus Growthmania: A Critique of the Orthodox Conceptions of Growth, Wants, Scarcity, and Efficiency. *Policy Sciences* 5(2): 149–167.
- DALY, HERMAN E. (1991): *Steady-State Economics*. Washington: Island Press.
- DALY, HERMAN E. (2010): The Operative Word Here is “Somehow”. *Real-world Economics Review* (54): 103.
- DALY, HERMAN E. (2015): Economics for a Full World. *Great Transition Initiative. Toward a Transformative Vision and Praxis*, June. Available at: <http://www.greattransition.org/images/Daly-Economics-for-a-Full-World.pdf> (13 May 2018).
- DALY, HERMAN E. (2018): Ecologies of Scale: Interview with Benjamin Kunkel. *New Left Review* (109): 81–104.
- ELBE, INGO (2013): Between Marx, Marxism, and Marxisms – Ways of Reading Marx's Theory. *Viewpoint Magazine*, 21 October. Available at: <https://www.viewpointmag.com/2013/10/21/between-marx-marxism-and-marxisms-ways-of-reading-marxs-theory/> (27 April 2018).
- FOSTER, JOHN BELLAMY (2011): Capitalism and Degrowth: An Impossibility Theorem. *Monthly Review: An Independent Socialist Magazine* 62(8): 26–33.
- GÓMEZ-BAGGETHUN, ERIK (2015): Commodification. In *Degrowth: A Vocabulary for a New Era*, G. D'Alisa, F. Demaria, and G. Kallis (eds.), 67–71. London: Routledge.
- GROSSMAN, HENRYK (1929): *The Law of Accumulation and Breakdown*. Available at: <https://www.marxists.org/archive/grossman/1929/breakdown/ch03.htm> (12 September 2018).
- GROSSMAN, HENRYK (2017): *Capitalism's Contradictions: Studies in Economic Theory Before and After Marx*. Illinois, Chicago: Haymarket Books.
- JOLLANDS, NIGEL (2006): Concepts of Efficiency in Ecological Economics: Sisyphus and the Decision Maker. *Ecological Economics* 56: 359–372.
- LAWN, PHILIP (2011): Is Steady-State Capitalism Viable? A Review of the Issues and an Answer in the Affirmative. *Annals of The New York Academy of Sciences* (1219): 1–25.
- MARX, KARL (1976): *Capital, Vol. 1*. London: Penguin.
- MEIKSINS WOOD, ELLEN (2002): *The Origin of Capitalism: A Longer View*. London: Verso.
- SMITH, JOHN (2016): *Imperialism in the Twenty-First Century*. New York: Monthly Review Press.

- SMITH, JOHN (2018): Exploitation and Super-exploitation. *Monthly Review Online*, 14 April.
Available at: <https://mronline.org/2018/04/14/exploitation-and-super-exploitation/> (12 September 2018).
- SMITH, RICHARD (2010a): Beyond Growth or beyond Capitalism? *Real-world Economics Review* (53): 28–42.
- SMITH, RICHARD (2010b): If Herman Daly has a Better Plan, Let's Hear It. *Real-world Economics Review* (54): 121–124.

Odrast kot obnova utopijskih energij¹

Abstract

Degrowth as a Reconstruction of Utopian Energies

The translation of the Preface from the Croatian edition of *Degrowth: A Vocabulary for a New Era* is one of the milestone texts in this thematic section; it shows the relevance of the concept and the degrowth movement for the region, bringing it closer to our specific context. The authors accurately and concretely outline their understanding of degrowth by slowly revealing layers of this school of thought and the conceptual framework of the paradigm, showing that there is a potential to develop a regional school of thought. The authors emphasize the necessity of intellectual curiosity and point out that thought on degrowth is not static or inflexible, but is rather evolving over time. They also explain the considerations that were made when translating the term "degrowth" into Croatian, and they are similar to our thoughts when we were translating the term into Slovenian. The text confronts the reader with the key civilizational questions connected to degrowth, covering issues such as our way of life, restrictions on growth, social metabolism, economism, and depoliticization. The ongoing debates on the Anthropocene are touched upon as well, and the authors also advocate the position that the theory and movement of degrowth demand the creation of new institutions. The most thought-provoking part of the text is perhaps its conclusion, where the authors concentrate on the Croatian context and discuss the relation between the center and periphery and the advantages of a semi-peripheral country in the process of transforming into a degrowth society.

Keywords: degrowth, social metabolism, terminological apparatus, limits of growth, well-being, the reinterpretation of reality, Croatia

Mladen Domazet is the head of research at the Institute for Political Ecology in Zagreb. He is currently conducting research on the sustainability and degrowth characteristics of small semi-peripheral societies and the ecological aspects of social stratification in Croatia.

Danijela Dolenc is an assistant professor at the Faculty of Political Science, University of Zagreb. She teaches topics such as comparative politics, protest movements and social science methodology. Her primary research interest is the crisis of representative democracy in Europe, which she explores from the perspective of mass politics and challenges to conventional political institutions.

Povzetek

Prevod hrvaškega predgovora k hrvaški izdaji dela *Odrast: Besednjak za novo dobo* je eno temeljnih besedil tega vsebinskega bloka, saj pokaže na relevantnost koncepta in gibanja odrasti za našo regijo ter ga tako približa ter umesti v naš prostor in čas. Avtorja natančno in konkretno oriše-ta svoje razumevanje odrasti, pri čemer počasi razkrivata plasti miselne šole, ki ima potencial za razvoj v regionalno politično in miselno šolo, ter pojmovnega okvira paradigme odrasti. Poudarjata, da sedanjost zahteva »intelektualno radovednost« in da razmisleki o odrasti niso niti ustaljeni niti togo oblikovani, temveč se še razvijajo. Pojasnita tudi, kako je nastal prevod termina *degrowth* v hrvaščino, pri čemer je bil razmislek podoben temu, ki smo ga imeli tudi pri slovenskem prevajanju.

¹ Besedilo je prevod predgovora k hrvaški izdaji dela *Odrast: Besednjak za novo dobo* (ur. Giacomo D'Alisa, Federico Demaria in Giorgos Kallis). Avtorjema se zahvaljujemo za dovoljenje za prevod.

Besedilo bralcu zastavlja ključna civilizacijska vprašanja, povezana z odrastjo: o načinu življenja, omejevanju rasti, družbenem metabolizmu, ekonomizmu in depolitizaciji. Dotakneta se tudi aktualne razprave o antropocenu in zagovarjata, da je del teorije in gibanja odrasti tudi oblikovanje novih institucij. Predvsem pa je pronicljiv zadnji del besedila, v katerem govorita o hrvaškem kontekstu: o odnosu med centrom in periferijo ter o prednostih, ki jih ima semiperiferna država v primerjavi s centralnejšimi pri prehodu v družbo odrasti.

Ključne besede: odrast, družbeni metabolizem, pojmovni aparat, omejitve rasti, blagor življenja, reinterpretacija realnosti, Hrvaška

Mladen Domazet je vodja raziskav na Inštitutu za politično ekologijo v Zagrebu, trenutno je vključen v raziskave o trajnostnih in odrastnih karakteristikah majhnih polperifernih družb in ekoloških vidikih družbene stratifikacije na Hrvaškem.

Danijela Dolenc je docentka na Fakulteti za politične vede na Univerzi v Zagrebu, kjer poučuje primerjalne politike, protestna gibanja in metodologijo družboslovnega raziskovanja. Njen ključni raziskovalni interes je kriza predstavniške demokracije v Evropi, proučuje jo iz perspektive politike množic in izzivov konvencionalnih političnih institucij.

Pred vami je poskus orisa temeljnega pojmovnega aparata za zagovor družbe, drugačne od te, v kateri živimo danes. Ne glede na to, s katerim vidikom družbene, politične in ekološke krize se ukvarjate, vam knjiga *Odrast: Besednjak za novo dobo* ponuja pojme, ki omogočajo, da si krizo in njene vzroke ogledate v novi luči. Enako pomembno je, da ta knjiga ponuja pomoč pri prepraševanju pogleda na Hrvaško kot na zapeček na evropski polperiferiji (glej Chase-Dunn in Hall, 1997), ki nenehno lovi razviti svet. Njene strani nam odpirajo možnost, da ravno zaradi perifernih vidikov svojega globalnega statusa edinstveno pripomoremo h globalnemu pogovoru o tem, kaj izboljšanje v 21. stoletju sploh pomeni in kako ga doseči.

Pojem odrast se trenutno uporablja tako za družbeno gibanje (ironično, ob neki priložnosti označeno kot najhitreje *rastoče* globalno družbeno gibanje) kot za pojmovni okvir, s katerim na drugačen način prikazujemo pretvorbo ter uporabo energije in materialov na planetu Zemlja, družbene strukture, ki uporabljajo del te energije in upravljalne mehanizme, ki to uporabo usmerjajo (Domazet in dr., 2014). Pojem se včasih nanaša tudi na miselno šolo, v kateri nastajajo znanstvena in polemična besedila ter se organizirajo konference, pa tudi na svetovnonazorsko prepričanje – razumevanje integrirane naravno-družbene realnosti, drugačne od dominantnega ekonomističnega, produktivističnega obrazca.

Zato je minimalni skupni imenovalec bralcev te knjige intelektualna radovednost, ki vas sili, da raziskujete, ne glede na to, kam vas bo to odneslo. Odrast je namreč – zunaj ozkega intelektualnega kroga na francoskem govornem območju – nova teorija in gibanje, ki prinaša tudi nov besednjak. Ta razvijajoča se paradigma je nemajhen izziv za ustaljene načine razmišljanja. Če ste se do zdaj že srečali s pojmom odrasti, je bilo to verjetno v povezavi z vprašanjem o mejah ekonomske rasti. Ravno imperativ ekonomske rasti je zanesljiva dogma naše dobe, postulat, ki se ga enako močno oklepajo tako strokovnjaki kot laiki, levica in desnica, konservativne in progresivne sile. Zato ga ima Castoriadis (1984/85) za sekularni ekvivalent religijskih dogem: v trenutku, ko si drznete postaviti vprašanje o morebitnem odstopu od ekonomske rasti, ste avtomatično diskvalificirani iz vsake razprave, akademske ali

politične. V tej analogiji so ekonomisti ključno umeščeni strokovnjaki, ki naj bi edini zares razumeli ekonomske procese, nedvomno najpomembnejše procese v medsebojnem vplivanju družbe in narave; interpretirajo in dešifrirajo nam ekonomska sporočila, kakor to počnejo svečeniki s svetimi besedili.

S hrvaško besedo »odrast«² si prizadevamo čim bolj ohraniti uporabni potencial angleške besede *degrowth*, od učinka šoka do oblikovanja različnih izpeljank. Združuje predpono od-, ki kot del glagola med drugim izraža ločevanje, oddaljevanje, odstranjevanje (oditi, odvreči), ali izvršitev dejanja oziroma konec nekega stanja (odpeti, odigrati); in rasti, kot pri »ekonomski rasti«, »rasti BDP« ali »siloviti rasti«. Odrast je torej najprej oddaljevanje od imperativa rasti. Prav tako pa ima izraz v hrvaščini dodatno konotacijo: konotacijo odraščanja kot zorenja in zaustavljanja posameznikove fizične rasti. Verjamemo, da beseda »odrast« posamezniku sugerira, naj lastno vlogo v naravnem in družbenem okolju razume kot zrel posameznik.

Odrastniki – zanimiva beseda, saj se je boste navadili – pravijo, da potrebujemo nov pojmovni aparat, če z vsakdanjim jezikom ne moremo več izraziti tega, kar želimo. Nekdo se bo morda vprašal: »Ali bomo z besedilom in knjigo spremenili stvarnost?« Toda, če začnemo pri spreminjanju pojmovnega aparata, je primeren začetek prav besednjak. »Ali ni napisanih že dovolj besednjakov; ali nimamo prepolnih učbenikov teorij?« Vendar se premišljevanje in delovanje ne končata z branjem knjige *Odrast: Besednjak za novo dobo*. V njej navedene reference so poziv k nadaljevanju branja in oblikovanju lastnih sklopov iz ponujenih pojmov, ali pa k zamenjavi pojmov v skladu z lastnimi cilji in izkušnjami. Ta knjiga nazorno kaže, da odrast ni togo oblikovana miselna disciplina in še manj zadana strategija, ki bi iz kompleksnega nabora izkušenj skupin in posameznikov, ki sestavljajo globalno prebivalstvo, izločila jasno določen problem in orodja, kako ta problem premagati (rešiti, zaobiti, preobrniti, prikazati, kot da ne bi bil problem). Brez začetne spremembe perspektive, brez novih pojmov, s katerimi je mogoče zgraditi alternativno paradigmo, ne moremo izstopiti iz hegemonskega programa, s katerim *boljše* lahko dobimo le skozi več, ne glede na posledice. »Toda, ali se moramo mi tu, na robu globalnih tokov, mi, ki proizvedemo 0,1 odstotka globalnih izpustov toplogrednih plinov, pogovarjati o spremembi perspektive?« Lepota civilizacije, intelektualne izmenjave in medsebojnega razumevanja v sodobni globalni družbi je tudi v tem, da se z eno samo besedo med skorajda nešteto sočasno izgovorjenih lahko spreminjajo perspektive.

² Termina »odrast« nisva skovala sama, je pa najboljši od izrazov, ki smo jih našli v letih raziskovanja *degrowth* in z njim povezanih tem. Prevajalsko rešitev »odrast« je Mladen (Domazet, op. ur.) prvič slišal na velikem srečanju v sklopu Zelene akcije (hrvaške nevladne, nestransinarske, nepridobitne in prostovoljne organizacije, ki združuje meščane v skrbi za okolje, op. ur.) pred nekaj leti, a se ne more spomniti, kdo jo je ponudil. Nepoznanemu sogovorniku se zahvaljujemo za predlog, ki je bil sprejet, se ustalil in postal preprosto nezamenljiv. Kot primernega so ga privzeli tudi slovenski kolegi.

Omejevanje rasti

Družbe v krizi ustvarjajo okoliščine, v katerih se na novo vprašamo, kako želimo urediti skupno življenje ter kdo vse mora biti vključen v odločanje o tem. Ali bomo izkoristili priložnost načete hegemonije obstoječega družbenega reda, da bi z novim besednjakom, ki naj nam služi kot smernica pri graditvi drugačne perspektive, na novo oblikovali imaginarij, s katerim določamo, kaj želimo od sebe in drugih, je seveda odvisno le od nas samih. Verjetneje je sicer, da bomo še naprej sprejemali okoliščine, v katerih živimo, da jih bomo imeli za neizogibne »sile globalizacije« ter s tem svojim pasivnim pristankom pravzaprav sodelovali v reprodukciji *statusa quo*. Da pa bi se vendarle premaknili v neko smer, najprej potrebujemo reinterpretacijo realnosti, ki nas obdaja.

Gibanje in teorija odrasti sta poskus reinterpretacije naše realnosti kot bistveno netrajnostne; sočasno sta tudi poskus graditve imaginarija in besednjaka za radikalni preobrat k trajnosti. Trajnosti v fizičnem in družbenem pomenu; ne samo takšni, ki daje dovolj energije in hrane za vse ljudi na planetu, temveč tudi takšni, ki tem istim ljudem omogoča življenje, vredno življenja. Pojem odrast je že spodbudil raziskovanje in nastala so pomembna znanstvena in aktivistična dela, ki se ukvarjajo s temami, kot so omejevanje ekonomske rasti, alternative modernizacijski teoriji razvoja, poglobljanje demokracije, družbena vloga znanosti in tehnologije, nujnost opustitve kapitalizma in oblikovanje institucionalnih inovacij, denimo univerzalnega temeljnega dohodka, solidarnostne ekonomije in alternativnih valut.

Teorija odrasti postavlja tri vprašanja v povezavi z omejevanjem rasti. Prvič, ali si upamo – nanašajoč se na tisto trapasto izjavo Kennetha Bouldinga, da zgolj norci in ekonomisti verjamejo v neomejeno rast na fizično omejenem planetu – idejo o človeški blaginji ločiti od imperativa gospodarske rasti? Ali si lahko predstavljamo trajnosten in kakovosten obstoj skupnosti brez kontinuiranega povečevanja izkupička blag in storitev, proizvedenih v tej skupnosti v danem časovnem obdobju? Oziroma, še preprosteje, ali si ga lahko predstavljamo brez povečevanja količine proizvedenih blag in storitev? Še več, ali si ga lahko predstavljamo skupaj s strateškim zmanjševanjem količine proizvedenih blag in storitev, zato da ne bi načeli naravne osnove, na katero se ta skupnost zanaša?

Drugič, če si morda ne moremo predstavljati družbe z manj razvejenim družbenim metabolizmom – glede na to, da obseg obstoječega metabolizma določa tudi pomanjkanje, s katerim se soočajo člani družbe –, ali si lahko predstavljamo družbeni metabolizem, ki je drugače ustrojen in ki služi drugačnim namenom kot ta, ki ga imamo? Ali morajo blagor življenja, ohranjanje skupnosti in globalnega prebivalstva, pa tudi užitki res temeljiti na čedalje večji količini blag in storitev, ki jih te skupnosti, družbe in globalno prebivalstvo proizvedejo iz leta v leto? Če si lahko le zamislimo, da to ni nujno, odrastniki vabijo na odprt pogovor o tem, na čem pravzaprav želimo od jutri naprej graditi blaginjo in trajnost, ter k raziskovanju strategij, kako to doseči. Pomembno je znova poudariti, kar ves čas ponavljajo

raziskovalci: odrast ne poziva k temu, da naj delamo vse tako kot do zdaj, samo manjše, tanjše in tišje. Kot pravijo Kallis, Demaria in D'Alisa (glej prevod njihovega Uvoda v *Odrast: Besednjak za novo dobo* v tem ČKZ), cilj ni vitkejši slon, temveč njegova transformacija v polža.

In tretjič, četudi nismo pripravljeni o vsem na novo razmišljati, ali nas kaj skrbi dejstvo, da smo uresničevanje nevprašljivega družbenega cilja ekonomske rasti prepustili strokovnjakom, ki jim ni treba demokratično odgovarjati za svoja priporočila? Če je ekonomska rast primarni cilj družbe in so vsi drugi cilji temu podrejeni, je rezultat ekonomizem, širjenje ekonomske logike na čedalje širšo pahljačo družbenih domen (glej Sandel, 2013; Skidelsky in Skidelsky, 2013; Gorz, 1989). Druga stran tega kovanca pa je depolitizacija: čedalje več vprašanj, odločitev in institucij ni več v domeni demokratičnega odločanja. V takšni postdemokraciji (glej Crouch, 2005) so demokratične institucije še naprej prisotne, mi volimo, parlamenti sprejemajo zakone, ministri upravljajo, vendar pa se je moč odločanja preselila drugam, v skupnost neizvoljenih »strokovnjakov«, ki vladajo v mednarodnih finančnih institucijah, centralnih bankah in za različnimi drugimi vrati, kamor nimamo vstopa.

Teorija in gibanje odrasti se opisanemu trendu silovito upirata in zagovarjata sposobnost ter pravico človeške skupnosti, da odloča o skupni prihodnosti; ki je svobodna, da preprašuje samoumevne dogme s ciljem blaginje za vse svoje člane in ekosisteme, katerih del so. Vse institucije so nastale zaradi človekovega delovanja, zato so tako njihove dobre kot slabe plati nekaj, za kar moramo kolektivno prevzeti odgovornost. Zavest o tem, da so družbene institucije lahko drugačne, boljše, je eden temeljnih postulatov teorije in gibanja odrasti. V tem smislu odrast označuje opuščanje ekonomizma oziroma ponovno zasidranje ekonomskih odnosov v družbeno in politično sfero, kar pa naprej implicira repolitizacijo številnih tem in s tem tudi demokratizacijo.

Odrast kot družbeni izziv

Odrast ne zanika empiričnega razumevanja vseobsežnega fizičnega vpliva, ki ga imajo človeške dejavnosti na ekosisteme, na katerih temeljijo. Ravno razumevanje fizičnih meja samozadostnosti in fetišiziranje ekonomske rasti potrjujeta, da so premisleki o alternativah, ki jih tu in zdaj ponuja odrast, nujni in univerzalni. Naglo zmanjševanje biotske raznovrstnosti, ki je eden ključnih elementov odpornosti ekosistema proti eksogenim spremembam, naglim globalnim podnebnim spremembam in izčrpanju globalnih materialnih virov hkrati z nezmožnostjo primerne absorpcije nastalih odpadkov, so stvarna osnova nujnosti poziva k restrukturiranju utopičnega horizonta razvoja skozi pojmovni okvir odrasti. Globalni doseg in tesna medsebojna povezanost teh sprememb pa so eden od temeljev univerzalne perspektive odrasti, ki presega izolirane, eksperimentalne, strukturno omejene utopije.

Čedalje glasneje odzvanja označitev sedanje dobe za »antropocen«, tj. novo geološko epoho na planetu Zemlja, ki jo je povzročilo človeško delovanje (glej Zalasiewicz, Crutzen in Steffen, 2012). Ime antropocen sugerira, da živimo v spremenjenih geoloških razmerah, v katerih človeška vrsta, njene družbe in kulture delujejo z močjo geofizične sile; sile, s kakršnimi ponavadi opisujemo fizične procese, kot so premikanje tektonskih plošč, močni vulkanski izbruhi ali trčenja asteroidov. Tako pojmovni okvir odrasti vključuje tudi resno zaskrbljenost nad nepovratnimi materialnimi spremembami, kakršnim se ekosistemi in človeška populacija niso zmožni prilagoditi v kratkem času, ki pa bodo nastale ob morebitnem zvišanju povprečne površinske temperature za več kot 4 °C nad povprečno temperaturo v predindustrijski dobi (glej IPCC, 2013). Zdaj je povprečna temperatura že za stopinjo Celzija višja od večstoletnega povprečja predindustrijske dobe. Sprememba perspektive, ki jo omogoča nov besednjak odrasti, temelji ravno na tem, da alarmantnih opažanj, kot so podnebne spremembe, ne obravnava kot ločen tehnični problem v posebni domeni meteorologije in hidrologije, temveč kot sestavni del zapletenega medsebojnega delovanja nakopičenih človeških ambicij in živega naravnega okolja, v katerem se te uresničujejo.

Da je cesar gol, bomo spregledali, ko bomo dojeli, da je to, kar povezuje naš fizični vpliv na planet z družbenimi omejitvami, kapitalizem, družbeni red, ki je neločljivo povezan z načelom neomejene ekonomske rasti. Ker je imperativ rasti strukturno znamenje kapitalizma, ni načelne možnosti, da se kapitalistični način proizvodnje pobota z zahtevami odrasti (glej Harvey, 2007). Zato nas, če želimo ustvariti ekonomijo, ki je ne bo več mogoče označiti za kapitalizem, čaka niz globokih sprememb v načinu rabe naravnih virov in upravljanja človeškega dela in denarja (Kallis, 2011). Glede na trenutno konstelacijo moči pridobivanje širše podpore za preobrat takšnih razsežnosti zahteva obsežen in negotov boj. Tako se pomemben del teorije in gibanja odrasti usmerja k oblikovanju novih institucij s potencialno transformativnimi učinki, kot so univerzalni temeljni dohodek, ki trenutno doživlja čedalje širši sprejem in prve implementacije v praksi, ali ekonomska demokracija, temelječa na načelih skupnega upravljanja sredstev proizvodnje, v hrvaški³ zgodovini znana tudi kot eksperimentiranje s samoupravljanjem.

V teoriji in gibanju odrasti družbeni preobrat, ki bo zagotovil trajnost človeških skupnosti, zato ni primarno tehnični, temveč družbeni izziv, ki zahteva spremembe institucij in upravljalških mehanizmov z uveljavitvijo načel demokratizacije, egalitarizma in opuščanja imperativa ekonomske rasti. Z drugimi besedami, naloga je absurdno ambiciozna: zahteva nič manj (in nič več) kot ponovno osmislitev razvojnega projekta, ki naj uskladi blaginjo človeštva s praksami, ki zagotavljajo našo materialno trajnost na planetu. Obenem ta naloga eksplicitno vsebuje tudi globalno egalitarno komponento, saj se ne nanaša na blaginjo nekega abstraktnega prihodnjega človeštva, ampak na obstoječe milijarde, med katerimi večina

³ Oziroma jugoslovanski, torej tudi slovenski (op. ur.).

še vedno nima zadovoljujočega dostopa do hrane, varovanja zdravja, izobrazbe in samouresničenja.

Kritiki na eni strani pravijo, da je odrast kot pojem že sama po sebi preveč zastrašujoča, saj po nepotrebem plaši ljudi, ki so dovolj prestali že zaradi posledic dolgotrajne ekonomske recesije ali ki sploh še niso uživali v prednostih hitre rasti. Trdijo, da je v nasprotju z odrastjo, ki predlaga skupno zmanjševanje in vseobsežno spremembo smeri, zaželena socioekološka tranzicija tista, v kateri pravzaprav le zmanjšujemo škodljive prakse, razvijamo in širimo pa dobre, denimo izrabo obnovljivih virov energije, izobraževanje ali organsko poljedelstvo. Druga skrajnost so tisti, ki pravijo, da odrast romantizira predindustrijske družbe in po nepotrebem sprejema maltuzijanske omejitve rasti, namesto da bi se osredinila na omejitev moči kapitala in na njegovo uničujočo in odtujujočo zgodovinsko vlogo (glej Kallis in March, 2015). Vse to so teme, s katerimi se teoretični razmisleki odrasti tudi ukvarjajo in številna poglavja v knjigi *Odrast: Besednjak za novo dobo* ilustrirajo začetne premise ter nakazujejo smeri, v katere se lahko razvijejo tovrstne razprave.

Če vse to upoštevamo, je nujno poudariti, da pri zagovarjanju spremembe pojmovnega okvira, s katerim tolmačimo realnost in v okviru katerega gradimo vizijo prihodnosti, ne obstaja vnaprej določena in nespremenljiva utopija, postavljena v bližnjo ali oddaljeno prihodnost, kot to velja za ideje »solarnega komunizma« ali »zelenega kapitalizma«. Te ideje navajajo, katere od obstoječih sestavin tolmačenja realnosti morajo rasti in katere odpasti, nato pa izumljajo strategije, kako zeleno stanje tudi uresničiti. Ob tem so sestavine tolmačenja realnosti in konstrukcije, ki so zgrajene iz njih, že široko znane. So del obstoječega dominantnega imaginarija z vsemi njegovimi že opisanimi omejitvami in pomanjkljivostmi. Nasprotno temu je odrast subverzivna utopija, ki ne izhaja iz definiranja vnaprej določenega cilja, temveč iz postopnega orisovanja poti sprememb hegemonskega svetovnega nazora skozi nov pojmovni okvir.

Na primer, ko dominantni družbeni red prikaže revščino kot univerzalni proizvodno-tehnični problem, pridobiva legitimnost kot optimalen sistem za hitro razširitev proizvodnih sredstev in blažitev trenutnega pomanjkanja. S predstavljanjem utopičnega cilja kot dobro definirane fatamorgane, ki je nenehno na dosegu roke, a se izmika, legitimira vključevanje vedno novih sfer življenja v ekonomistični imperativ rasti. Resnično subverzivna in zastrašujoča ideja – in subverzivno je zastrašujoče, kakor je tudi prvi skok v vodo sočasno mamljiv in strašen – v temelju odrasti je, da nam ni treba zrasti do določene točke, kjer bi imeli dovolj, temveč da moramo razumeti tisto, kar imamo, kot zadostno za to, kar želimo. Odrast je pojmovni okvir, s katerim lahko dojamemo omejitve brez ekološkega determinizma, a tudi pokažemo zrelost v sprejemanju prihodnosti kot trajnega prilagajanja in intelektualnega boja, ne pa kot popolnega vrhunca, v katerem je vsako pomanjkanje čarobno odpravljen, ne da bi se moral kdorkoli čemurkoli odpovedati.

Podobno deluje tudi zagovarjanje opuščanja BDP kot merila napredka. Čeprav

naj bi sprva bil merilo tržne aktivnosti (glej Kubiszewski in dr., 2013), je BDP sčasoma postal merilo družbene blaginje. Poleg tega, da ne meri človeškega blagra, je problem BDP v tem, da vsak strošek prikazuje v pozitivni luči (glej Talberth, Cobb in Slattery, 2007), zaradi česar stroški čiščenja po naftnem izlivu pripomorejo k povečevanju BDP neke države, medtem ko pridelovanje zelenjave za lastno porabo vanj ni všteto. V zadnjih letih smo priča razvoju niza alternativnih merskih aparatov, katerih cilj je bolje zajeti dimenzije človeške blaginje, varnosti in dostojanstva.⁴ To raziskovanje denimo kaže, da, čeprav so družbe na evropski polperiferiji revnejše, sta v njih skrb za okolje in globalna empatija na višji ravni, kot daje slutiti njihova raven razvoja (glej Domazet in Marinović Jerolimov (ur.), 2014).

Odrast na Hrvaškem

Zadana naloga se lahko zdi nemogoča v naši družbi, ki je globoko ponotranjila zahodni pogled na lastno kulturo, v skladu s poenostavljeno dihotomijo, kjer Evropa pomeni civilizacijo, racionalnost in napredek, Balkan pa zaostalost, nasilje in odpor do modernizacije (glej Todorova, 2001). Takšno samopercepcijo afirmirajo domače družboslovne znanosti, v katerih je utrjena teza, da našo družbo glede na pričakovanja teorije modernizacije odlikuje svojevrstna deviantna pot. Po eni od formulacij te teze je Hrvaška v socializmu dosegla materialno modernizacijo: urbanizacijo, višjo izobraženost, industrijsko stratifikacijo, rast življenjskega standarda. Vendar pa je »politična kultura bila in ostala mešanica kmečkega egalitarizma in plemenskega avtoritarizma« (Županov, 1995: 57). V tej smeri so znanstveniki v prejšnjem stoletju razvijali tezo o deviantni modernizaciji, ki v vseh svojih različicah izhaja iz ocene, da se zamišljena pot modernizacije ne odvija po načrtu, ker se sooča s kulturološkimi obrazci, ki ji kljubujejo (glej Dolenc, 2015).

Če sprejmemo takšno percepcijo lastne družbe, potem nam v soočenju s sodobnimi ekološkimi in družbenimi izzivi ne ostaja nič drugega, kot sedeti in čakati ter videti, kakšni vetrovi bodo zapihali iz Evrope in iz t. i. razvitega sveta. Pojemovni okvir in perspektiva, ki nam jo daje odrast, pa sugerira, da je današnji način življenja, ki ne omogoča trajnosti, posledica ravno te zahodne modernizacije, ki si jo tako predano prizadevamo oponašati. Teorija in gibanje odrasti zahtevata prepraševanje dosedanjih teorij razvoja, vključno z dosežki modernizacije, s čimer se odpira prostor pojmovanja in delovanja za vprašanje, ali obstajajo tudi v našem načinu življenja dobre prakse, ki jih moramo uvrstiti v program odrasti.

Lep primer tega je na Hrvaškem in v vzhodni Evropi zelo razširjena praksa

⁴ Med njimi so planetarni indeks sreče (*Happy Planet Index*), kazalnik resničnega napredka (*Genuine Progress Indicator*) in indeks boljšega življenja (*Better Life Initiative*) Organizacije za gospodarsko sodelovanje in razvoj (OECD).

pridelave hrane za lastne potrebe. Razširjenost in obseg teh praks sta tako pomembna, da neposredno vplivata na varnost hrane, zdravje oseb in ekološko trajnost, posredno pa spodbujata družbeno kohezijo in odpornost. Te prakse obstajajo še od časa socializma, vendar so najpogosteje bodisi zanemarjene bodisi stigmatizirane kot izraz revščine in zaostalosti. Sočasno se je v zahodni Evropi uveljavila praksa urbanega vrtnarjenja, ki jo mnogi interpretirajo kot inovativno, progresivno in »zeleno«, kar priča ravno o opisani stigmatizaciji periferije v odnosu do evropskega jedra. Nove raziskave (glej Jehlička, 2015) neposredno nasprotujejo takšnemu orientalizmu in zavračajo dominantno konceptualizacijo vzhodnoevropskih držav kot zaostalih. Namesto tega predlagajo, da se široko razširjena praksa lastne pridelave hrane označi kot relevantna in družbeno zasidrana praksa, ki je sestavni del prehoda na novo družbeno paradigmo.

Ne nazadnje, ne le, da nam teorija in gibanje odrasti omogočata reinterpretacijo lastne razvojne smeri s poudarjanjem pozitivnih praks našega načina življenja, temveč raziskave kažejo tudi, da ima Hrvaška, ki v globalnih razmerah pripada skupini materialno najbolj razvitih družb na svetu, edinstveno ugoden položaj za prehod na bolj trajnostne razvojne smeri za relativno nižjo družbeno ceno (v smislu zmanjševanja materialnih ugodnosti). Obenem razpoložljivi podatki kažejo, da je kljub visoki povprečni ravni razvitosti neenakost v dostopu do dobrin, ki jih prinaša ta razvoj, resen problem za neposredno razvojno smer Hrvaške, dokler jo koncipiramo znotraj dominantnega imaginarija (glej Domazet, Dolenc in Ančič, 2014). Če je povprečna raven razvitosti dosežena za določeno ceno, ki jo plačujejo lokalni in globalni ekosistemi ter njihov potencial vzdrževanja te in prihodnjih generacij, je ta cena relativno *nižja* od tiste v »najbolj razvitih« družbah.

Zato je Hrvaška – in večina evropske polperiferije – edinstveno umeščena za prepraševanje razvojne paradigme s stališča prednosti visoke materialne razvitosti in nižjega ekološkega odtisa. Vendar se v času, ko se ekonomska kriza 21. stoletja pogloblja, povezava med trajnostjo globalnih ekosistemov in lastno samoohranitvijo znotraj obstoječe paradigme ter pojmovnega okvira prekinja in spreminja v antagonizem, v katerem percipirano pomanjkanje zamegljuje drugače visoko raven zaskrbljenosti za globalni trend podnebnih sprememb in propadanje ekosistemov (glej Domazet in Ančič, 2013). Pomanjkanje v perspektivi vse-isto-ampak-manj pomembno oži utopični horizont in prostor za spremembo ter še naprej ohranja cilj neposredno nedostopen.

Tudi novejšje raziskave o stališčih prebivalcev in izpostavljenih družbenih akterjev kažejo, da zaostrovanje pomanjkanja za vse širše sloje prebivalstva, hkrati z izostankom skupne rasti ekonomije, pogloblja prepad med prebivalci, ki so izrazito zaskrbljeni za stabilnost obstoječega sistema, in tistimi, ki pričakujejo, da se bo gospodarska rast prelila v zelena delovna mesta in večjo zaščito naravnega okolja. Tako tudi družbe evropske polperiferije, izvorno edinstveno umeščene za prepraševanje dominantne razvojne paradigme, izgublajo skupno platformo za oblikovanje materialno nujne strategije odrasti s postavljanjem jamstva zaposlitve in

varstva okolja nasproti blaženju podnebnih sprememb in oblikovanju bolj pravične in trajnostne ekonomije. Ravno v tem svetovnonazorskem protislovju je treba razdelati sporočilo odrasti kot skupno zmanjšanje vpliva družbene aktivnosti na okolje skupaj s prerazporeditvijo ustvarjenega družbenega presežka in konvivalnimi preobrazbami družbenih odnosov (glej Cosme, Santos in O'Neill, 2017). Globalne okoljske spremembe nam prinašajo razumevanje in sprejemanje globalne okoljske pravičnosti tudi na evropski polperiferiji, kjer aktivisti prepoznavajo skupne korenine odrasti in podnebne pravičnosti v materializmu, ne pa v postmaterialistični spiritualnosti, ki nastopi po dovoljšnji količini rasti in razvoja. V materializmu, ki razume nujnost opustitve netrajnostnih praks uporabe energije in virov, lastnim dominantni kapitalistični razvojni paradigmi. Zato je ravno iz teorije odrasti mogoče pretakanje političnih artikulacij politično-metabolične rekonfiguracije v družbeno spremembo, ki jo poganja aktivizem in ki se morda že danes dogaja v mestih evropskega jugovzhoda.⁵

Skozi sodelovanje raziskovalcev in aktivistov ter izobraževalno in zagovorniško delo, ki iz njih izhaja, iščemo sogovornike za številna vprašanja, ki se nam porajajo pri raziskovalnem delu kot pomembna za pojasnjevanje sedanosti in za projekcije mogočega prihodnjega razvoja. Pred pol desetletja smo na Hrvaškem, spodbujeni tudi s sodelovanjem s slovenskimi kolegicami iz kampanje *Dovolj!*,⁶ v sklopu izobraževalno-raziskovalnega dela *Grupe 22* (za več informacij glej povezavo www.grupa22.hr) razpravljali o definiranju lokalno prilagojene odrasti. Pozneje smo podobno prek Instituta za politično ekologijo (za več informacij glej povezavo www.ipe.hr) razvili sodelovanje z uredniki in avtorji zbornika *Odrast: Besednjak za novo dobo* ter vključili pojem odrasti v izobraževalne programe, kot je Zelena akademija na Visu, in raziskovalno sodelovanje na Hrvaškem in v Evropi. Peta mednarodna konferenca o odrasti je bila organizirana na evropski polperiferiji, v Budimpešti, leta 2016, ravno prek omenjenih in drugih podobnih oblik sodelovanja. Zaradi nove Zelene akademije in konferenc o odrasti v letu 2018 (Malmö, Mexico City, Bruselj) odrast iz perspektive evropskega postsocialističnega vzhoda in jugovzhoda ni več presenetljiv pojem. Če se lotimo prepraševanja idej, ki so hkrati provokativne in inspirativne, se bomo z izzivi neposredne prihodnosti sprijeli okrepljeni z izkušnjami primerljive prednosti neposredne preteklosti.⁷

Prevod: Sara Pistotnik

⁵ Primeri iz naše neposredne izkušnje vključujejo gibanja *Pravo na Grad* in *Srđ je naš* na Hrvaškem in *Ne davimo Beograd* v Srbiji. Za več informacij glej Dolenc, Doolan in Tomašević, 2017.

⁶ O kampanji *Dovolj!* sta za *Blog Postwachstum* pisali Ajda Pistotnik in Lidija Živičič. Glej *Lessons from the Enough Campaign in Slovenia*, dostopno na: <https://www.postwachstum.de/lessons-of-the-enough-campaign-in-slovenia-20141218> (9. september 2018).

⁷ Prevedeni predgovor je bil napisan marca 2016. Zadnja dva odstavka sta bila ob upoštevanju nedavnih raziskovalnih spoznanj in dogovorov o nadaljnjem sodelovanju in srečanjih posodobljena na začetku leta 2018.

Literatura

- CASTORIADIS, CORNELIUS (1984/85): Reflections on "Rationality" and "Development". *Thesis Eleven* 10-11: 18–36. Dostopno na DOI: 10.1177/072551368501000103.
- CHASE-DUNN, CHRISTOPHER IN THOMAS D. HALL (1997): *Rise and Demise: Comparing World Systems*. Boulder: Westview Press.
- COSME, INÊS, RUI SANTOS IN DANIEL W. O'NEILL (2017): Assessing the Degrowth Discourse: A Review and Analysis of Academic Degrowth Policy Proposals. *Journal of Cleaner Production* 149: 321–334. Dostopno na DOI:10.1016/j.jclepro.2017.02.016.
- CROUCH, COLIN (2005): *Post-Democracy*. Cambridge: Polity.
- DOLENEC, DANIJELA (2015): Preispitivanje »egalitarnog sindroma« Josipa Županova. *Politička misao* 51(4): 41–64.
- DOLENEC, DANIJELA, KARIN DOOLAN IN TOMISLAV TOMAŠEVIĆ (2017): Contesting Neoliberal Urbanism on the European Semi-periphery: The Right to the City Movement in Croatia. *Europe Asia Studies* 69(9): 1401–1429.
- DOMAZET, MLADEN IN BRANKO ANČIĆ (2013): *Trenutne cijene i radna mjesta ili zajednička budućnost? Nemogući izbor u Hrvatskoj 2013. godine*. Zagreb: Društvo za oblikovanje održivog razvoja (DOOR). Dostopno na: <http://www.door.hr/wp-content/uploads/2016/06/Trenutne-cijene-i-radna-mjesta-ili-zajedni%C4%8Dka-budu%C4%87nost.pdf> (27. julij 2018).
- DOMAZET, MLADEN, DANIJELA DOLENEC IN BRANKO ANČIĆ (2014): *We Need to Change. Mapping Croatia's Potential for Sustainable Development*. Zagreb: Heinrich Boll Stiftung-Hrvatska. Dostopno na: http://ipe.hr/wp-content/uploads/2017/04/HBS_We_Need_to_Change-Web.pdf (27. julij 2018).
- DOMAZET, MLADEN, DANIJELA DOLENEC, VLADIMIR CVIJANOVIĆ, TOMISLAV TOMAŠEVIĆ, JEREMY F. WALTON, KARIN DOOLAN IN MISLAV ŽITKO (2014): Treba nam promjena. Ideje rasta i razvoja u doba krize fosilne energije i kapitalizma. *Etnološka tribina* 44(37): 3–36. Dostopno na DOI: 10.15378/1848-9540.2014.37.01.
- DOMAZET, MLADEN, DANIJELA DOLENEC, VLADIMIR CVIJANOVIĆ, TOMISLAV TOMAŠEVIĆ, JEREMY F. WALTON, KARIN DOOLAN IN MISLAV ŽITKO (2014): We Need To Change. Ideas of Growth and Development in a Time of Crisis of Fossil Energy and Capitalism. *Etnološka Tribina* 44(37): 37–71.
- DOMAZET, MLADEN IN DINKA MARINOVIĆ JEROLIMOV (UR.) (2014): *Sustainability Perspectives from the European Semi-periphery*. Zagreb: Institut za društvena istraživanja Zagreb, Heinrich Boll Stiftung-Hrvatska. Dostopno na: <http://idiprints.knjiznica.idi.hr/7/1/Sustainability%20perspectives%20from%20the%20European%20semi-periphery.pdf> (27. julij 2018).
- GORZ, ANDRÉ (1989): *Critique of Economic Reason*. London: Verso.
- HARVEY, DAVID (2007): *A Brief History of Neoliberalism*. Oxford: Oxford University Press.
- IPCC (INTERGOVERNMENTAL PANEL ON CLIMATE CHANGE) (2013): *Climate Change 2013: The Physical Science Basis. Working Group I Contribution to the Fifth Assessment Report of the Intergovernmental Panel on Climate Change*. Cambridge: Cambridge University Press. Dostopno na: <http://www.ipcc.ch/report/ar5/wg1/> (26. julij 2018).

- JEHLIČKA, PETR (2015): *The Invisible Gardener: Why Key Sustainability Lessons from the East are Being Ignored?* Predavanje na 12. konferenci Evropskega sociološkega združenja, Praga, 25.–28. avgust 2015.
- KALLIS, GIORGOS (2011): In Defence of Degrowth. *Ecological Economics* 70: 873–880.
- KALLIS, GIORGOS IN HUG MARCH (2015): Imaginaries of Hope: The Utopianism of Degrowth. *Annals of the Association of American Geographers* 105(2): 360–368. Dostopno na DOI: 10.1080/00045608.2014.973803.
- KUBISZEWSKI, IDA, ROBERT COSTANZA, CAROL FRANCO, PHILIP LAWN, JOHN TALBERTH, TIM JACKSON IN CAMILLE AYLMER (2013): Beyond GDP: Measuring and Achieving Global Genuine Index. *Ecological Economics* 93(C): 57–68.
- SANDEL, MICHAEL J. (2013): *What Money Can't Buy: The Moral Limits of Markets*. New York: Farrar, Straus and Giroux.
- SKIDELSKY, ROBERT IN EDWARD SKIDELSKY (2013): *How Much Is Enough? Money and the Good Life*. New York: Other Press.
- TALBERTH, JOHN, CLIFFORD COBB IN NOAH SLATTERY (2007): *The Genuine Progress Indicator 2006. A Tool for Sustainable Development*. Oakland: Redefining Progress. Dostopno na: <https://www.environmental-expert.com/Files/24200/articles/12128/GPI202006.pdf> (27. julij 2018).
- TODOROVA, MARIA (2001): *Imaginarij Balkana*. Ljubljana: Inštitut za civilizacijo in kulturo.
- ZALASIEWICZ, JAN, PAUL CRUTZEN IN WILL STEFFEN (2012): The Anthropocene. V *Geologic Time Scale*, F. M. Gradstein, J. G. Ogg, M. Shmitz in G. Ogg (ur.), 1033–1040. London: Elsevier.
- ŽUPANOV, JOSIP (1995): *Poslije potopa*. Zagreb: Nakladni zavod Globus.

Ekonomija dolga – živeti v vrtincu financ

Abstract

The Debt Economy: Living in a Vortex of Finance

The essay argues that economic growth is not necessary for paying off debts and holds that debts are created mainly for the purpose of maintaining unsustainable growth. Debt sustains our economic system by demanding continuous growth, but we remain indebted regardless of how much we grow. One of the mechanisms that could be used to oppose public debt is a debt audit that advocates for a fair distribution of debt and the cancellation of illegitimate debt. There are various examples of practices of public debt audits. Moreover, some countries have already established mechanisms of debt control that also include their citizens to a certain extent. Debt audits should thus help us understand the consequences of the financial crisis and suggest policies that follow the paradigm of degrowth.

Keywords: debt, economic growth, debt audit, debt cancellation, degrowth

Ajda Pistotnik is a policy researcher and project manager at EnaBanda, an association dedicated to cultural and research activities. She was granted a Master of Science degree from the University of Ljubljana for her thesis on the human rights to water and business. Her current research interests are new politics and social justice. (ajda@enabanda.si)

Povzetek

V eseju izhajamo iz teze, da rast ni nujna za odplačevanje dolgov, temveč da dolgovi nastajajo predvsem zato, da se ohranja netrajnostna rast. Dolg vzdržuje naš ekonomski sistem, saj zahteva nenehno rast, kljub njej pa smo še vedno zadolženi. Eden od načinov nasprotovanja dolgu je mehanizem revizije javnega dolga, ki predlaga pravično razporeditev in odpis nelegitimnih dolgov. Obstajajo različni primeri praks in mehanizmov pregleda javnega dolga, nekatere države pa so tudi že vzpostavile mehanizme nadzora nad stanjem dolga, v katere do določene mere vključujejo tudi prebivalce. Revizija naj bi nam tako pomagala razumeti posledice finančne krize in podala predloge za bolj odrasniške usmeritve.

Ključne besede: dolg, gospodarska rast, revizija dolga, odpis dolga, odrast

Ajda Pistotnik je samostojna raziskovalka in vodja projektov v kolektivu EnaBanda – društvo za kulturne in raziskovalne dejavnosti. Magisterij znanosti ji je podelila Univerza v Ljubljani, naslov njene naloge pa je bil Človekova pravica do vode in gospodarstvo. Njeni osrednji raziskovalni interesi so nove politike in teme družbene pravičnosti. (ajda@enabanda.si)

Dvomljiva rast, naraščajoči dolgovi in predlog odrasti

“The feminization of politics, beyond its concern for increasing presence of women in decision-making spaces and implementing public policies to promote gender equality, is about changing the way politics is done. (...) Feminizing politics also means introducing horizontal decision-making and new forms of leadership.”
(Roth in Baird, 2017)

Spoprijemanje posameznih držav z zadnjo sistemsko krizo je pokazalo, da se države ukvarjajo le s posledicami kriz, namesto da bi se neposredno soočile z vzroki politične nestabilnosti, dolžniške krize, recesije, ekoloških katastrof, čezmernega izkoriščanja naravnih in človeških virov ter z vzponom populizma, militarizacijo družbe in energetske krizo. Namesto da bi sprejele ukrepe proti veliki neenakosti bogastva in koncentraciji moči, se čedalje bolj zatekajo k policijskemu nadzoru in nadzoru nad prebivalstvom. Namesto da bi odpravljale revščino in se borile proti vojnām, gradijo nove zidove in ograje. Očitno je, da je postala s finančno krizo naveza med zasebnimi interesi (korporativno močjo) in javno oblastjo močnejša. Na primer, podatkovno rudarjenje in algoritmični nadzor, ki ga izvajajo zasebna podjetja, sta bliskovito postala del varnostnih in obveščevalnih aparatov; interesi izdelovalcev orožja še naprej močno vplivajo na vladne politične odločitve; zahteve finančne industrije so postale politične prioritete (Roos, 2016).

Vpliv financ na politiko in družbo je posledica njihovega položaja v gospodarstvu. Manko demokratičnega okvira za odločanje o gospodarski politiki, pomanjkljiva preglednost postopkov in izogibanje odgovornosti politikov in tehnokratov do prebivalcev so temeljne slabosti sedanje politične (evropske) ureditve (Fazi, 2016). Trenutna dolžniška kriza je odraz pomanjkljive finančne ureditve in makroekonomskih neravnovesij, ki jih ustroj EU še dodatno pogloblja (Papadopoulou in Sakellaridis, 2012).

Zadolžili smo se, da rastemo, in zdaj smo prisiljeni rasti, da bomo lahko odplačevali dolgove. Če je rast jedro, sidrišče finančnega in gospodarskega sistema, se potem premalo ali celo nič ne sprašujemo, zakaj rast za vsako ceno in kaj je onstran rasti – rasti, ki pogojuje in kroji naše življenje. Rast sicer lahko razumemo različno: kot pojmovno predstavo, matematični indeks (BDP) in sestavni del kapitalističnega sistema. V teoriji je rast potrebna za poplačilo dolgov, za ustvarjanje novih delovnih mest ali za (nominalno) povečanje prihodkov revnih, s čimer naj bi se zmanjševala družbena neenakost. V praksi pa smo še vedno zadolženi, kakovost zaposlitev je skokovito upadla, stopnja revščine je visoka, kot že dolgo ne (D’Alisa, Demaria in Kallis, 2015).

S političnega stališča je ekonomija dolga izraz moči in vpliva financ: dolg vzdržuje naš ekonomski sistem, saj moramo za njegovo odplačevanje rasti. A ljudje se

dolgu tudi upiramo: proti njemu demonstriramo na ulicah, borimo se proti dolgu, ki upravičuje pokojninsko reformo, reze v proračun za izobraževanje, socialne storitve, kulturo, podporo za brezposelnost in socialne minimume (Lazzarato, 2012: 27–28). Eden od načinov nasprotovanja dolgu je tudi mehanizem revizije javnega dolga, prek katerega lahko prikažemo, kaj je poganjalo dogodke med finančno krizo 2008 in po njej ter kako in zakaj smo se zadolževali. Pri revizijah dolga odrast zagovarja, da »državljeni odločijo, kateri dolgovi so legitimni, kdo je zanje odgovoren in katere dolgove bi bilo treba odpisati« (Cutillas, Llistar in Tarafa, 2015: 156).

Revizija oz. pregled javnega dolga je eden bistvenih predlogov odrasti, ki ne zagovarja le prestrukturiranja dolga, temveč tudi njegov delni odpis, prek katerega bi lahko znova vzpostavili pravično in nepristransko ravnovesje (Kallis, 2015). Med posledicami mehanizma pregleda so tudi krepitev demokratične kulture, demokratizacija znanja in mobilizacija družbe ter krepitev družbene participacije za pravičnejši in okolju prijaznejši gospodarski model; razprava naj bi namreč potekala v čim širšem krogu deležnikov – skladno s tem odrast spodbuja in zagovarja tudi prosti čas, ki naj ga posamezniki namenijo za zelo potrebne razprave o vsebini javnih storitev s ponovnim definiranjem skupnostnega.

Po večletnem upadanju konkurenčnosti v primerjavi z najmočnejšimi državami evrskega območja so imele države na njegovem obrobju, vključno s Slovenijo, zaradi fiskalnih primanjkljajev omejen dostop do mednarodnih trgov obveznic. Zato je državam na obrobju grozila plačilna nesposobnost, ta pa je ogrožala evropske banke, ki so bile med večjimi posojilodajalci in so se bale, da ne bodo dobile povrnjenih velikih vsot denarja, ki so ga pred krizo posojale pod ugodnimi pogoji. Reševanje bank so spremljali varčevalni ukrepi, ki so posledično povzročili globoko recesijo (Lapavitsas, 2012). Poleg teh so bile posledice finančne krize in spremljajočih varčevalnih ukrepov tudi izguba varnosti zaposlitev, vrnitev deflacijskih pritiskov, visoka brezposelnost, upadanje realnih plač, nizka produktivnost in naraščajoča neenakost (Pettifor, 2017). V takšnem okolju so prakse, kot je »odpis dolga, postale tabu, neplačevanje dolgov pa je povezano s ponižanjem in izgubo socialnih pravic« (Cutillas, Llistar in Tarafa, 2015: 156).

Prihodnost, ki smo je vredni – pobude za revizijo dolga

Ekonomija dolga se je (v obliki kreditov) razmahnila, ko so nastale mednarodne ustanove, na primer Mednarodni denarni sklad (IMF), ki so namenjene zaščiti upnikov, ne pa dolžnikov. Maurizio Lazzarato v delu *Proizvajanju zadolženega človeka* argumentira, da dolg nikakor ni grožnja za kapitalistično ekonomijo, temveč del njenega jedra, zato je treba radikalno preverjati temeljno družbeno razmerje, ki strukturira sam sistem. Zmanjševanje dolga na podlagi varčevalnih politik znova vzpostavlja nadzor nad izdatki socialne države, nad dohodki, časom in socialnimi

storitvami, hkrati pa se tako nadaljuje in pogloblja privatizacija storitev socialne države, iz česar kujejo dobiček zasebna podjetja, ki te storitve prevzamejo (Lazzarato, 2012: 31). Dolgove, ki jih poskušamo odplačati trenutno, smo nakoščili za vzdrževanje fiktivne rasti: problem je, da ni mogoče pričakovati, da bodo gospodarstva sploh še kdaj rastle dovolj hitro, da bi nam jih res uspelo odplačati. Odrastniki trdimo, da bi se s tem dejstvom morali soočiti in z odpisom določenega dela dolgov sprostiti dolžniški krč, v katerem smo se znašli prav zaradi usmerjenosti k nemogočemu odplačilu in neskončni rasti.

Zgodovina je polna primerov družb, ki so odpisale dolgove in začele znova; pogosto se je to zgodilo tudi zaradi strahu vladarjev, ki so želeli pomiriti množice. Namesto da bi razmišljali o tem, danes najpogosteje prek vzdrževanja prepričanja, da je dolgove v nedoločeni prihodnosti mogoče odplačati, prelagamo breme na ramena prihodnjih generacij (D'Alisa, Demaria in Kallis, 2015; Graeber, 2014). Je pa kljub splošni nenaklonjenosti revizijam zaznati nekatere pozitivne premike, saj so nekatere države že vzpostavile mehanizme nadzora nad stanjem dolga, v katere do določene mere vključujejo tudi prebivalce.

Najbolj znana primera revizije dolga sta Norveška (kot upnica) in Ekvador (kot dolžnik). Leta 2006 je norveška vlada enostransko odpisala dolgove v vrednosti 62 milijonov evrov petim državam (Ekvadorju, Egiptu, Jamajki, Peruju, Sierr Leone), s čimer je odprla razpravo o prevzemanju odgovornosti upnikov. Leta 2007 pa je ekvadorska komisija za revizijo javnega dolga (CAIC) izvedla revizijo dolga in ga razglasila za nezakonitega. Posledično je vlada za 900 milijonov dolarjev odkupila papirje v vrednosti 3,2 milijarde dolarjev (Millet in Toussaint, 2014: 122–123).

Med druge znane primere poskusov revizije dolga, ki so nam tudi geografsko in politično blizu, spadajo Grčija, Francija in Španija. Grški parlament je leta 2015 oblikoval Odbor za resnico o javnem dolgu, ki je imel pooblastilo za ozaveščanje o vprašanih, povezanih z grškim dolgom, ter za oblikovanje argumentov in možnosti v zvezi z odpisom dolga; o svojih ugotovitvah je izdal poročilo. Enak je bil izkupiček francoskega Odbora za državljanski nadzor nad javnim dolgom, ki je nastal leta 2014. V Španiji se je Državljska platforma za revizijo dolga (PACD) oblikovala že konec leta 2011, ukvarjala pa se je predvsem z občinskimi javnimi sredstvi. PACD je bila dejavna pri vzpostavitvi samoupravnih občinskih točk nadzora (OCM) javnega denarja lokalnih oblasti po vsej Španiji, ki so delovale prek spletne platforme, organizirala pa je tudi delavnice ozaveščanja javnosti. Pobudniki platforme in aktivisti so prebivalcem pomagali, da so prek spleta oddali poizvedbe in tako omogočili dostopnost in preglednost oz. prepričali, da bi poizvedbe ostale v predalih. Razvito spletno orodje je omogočilo tudi spremljanje objavljenih uradnih odgovorov na poslano poizvedbo. Takšna vrsta revizije ni omejena zgolj na strokovno analizo, temveč omogoča vsem stranem, da zahtevajo informacije in pojasnila, delijo relevantne informacije, analizirajo podatke iz lastnih zornih kotov ter predlagajo alternative (NoLOBOs, 2016).

Nastanek sodobnih gibanj za revizijo dolga je mogoče povezati z globalnimi koalicijami civilnodružbenih pobud, kot so Jubilee 2000, Odbor za odpis dolga državam tretjega sveta (CADTM) in Jubilee South, ki so nastale v začetku 90. let 20. stoletja, z namenom zagovarjanja in lobiranja za odpis dela dolga, ki so si ga nakopičile najrevnejše države z globalnega juga (Jubilee Debt Campaign, 2018). V ozadju vseh teh primerov je enak motiv: želja ugotoviti, kako so dolgovi nastali, kateri posamezniki so odgovorni zanje in kakšne so njihove posledice. Po navadi vključujejo naslednje faze: dostop do informacij, analiza podatkov, zagovorništvo, mreženje, diseminacija, izobraževanje javnosti in kazenski pregon odgovornih (D'Alisa, Demaria in Kallis, 2015).

Zanimivo je opazovati razvoj dogodkov na tem področju tudi pri nas, kjer je Računsko sodišče do zdaj dvakrat revidiralo javni dolg, prvič leta 2008, ko je pregledovalo smotrnost zadolževanja, načrtovanja, upravljanja in poročanja o javnem dolgu v obdobju od leta 2003 do 2006; drugič pa je institucionalna revizija ocenjevala uspešnost načrtovanja zadolževanja v letih 2013 in 2014. Po pojasnilu predsednika računskega sodišča Tomaža Vesela je Banka Slovenije eden od organov, ki se najbolj upirajo njihovem nadzoru, čeprav ima pomembno vlogo pri velikosti javnega dolga. Izračun Banke Slovenije o velikosti »bančne luknje« je tako določil raven državnega zadolževanja oz. javnega dolga in tako neposredno vplival na obseg socialne države in razvoj. Vesel meni, da se država boji, kakšne nepravilnosti lahko revizija računskega sodišča še razkrije in kakšne negativne vplive ima to lahko za celoten finančni sistem (Voh Boštic, 2016). Danes sta Banka Slovenije in njen guverner sicer pod drobnogledom kriminalistov, ki preiskujejo, ali smo prebivalci za kar 1,5 milijarde evrov preplačali reševanje NLB.¹ Dosedanje ugotovitve kažejo, da je metodologija Banke Slovenije za določanje višine sredstev za dokapitalizacijo nastajala sproti, na sestankih usmerjevalnega odbora, kjer je imel glavno besedo guverner, ki je zdaj obtožen zlorabe položaja (Mekina, 2017). Ekonomist Velimir Bole z Ekonomskega inštituta EIPF je leta 2017 znova izračunal velikost bančne luknje in ugotovil, da sta umetno ustvarjena panika in pretiravanje glede krize državo stala vsaj dodatnih 1,5 milijarde evrov ali več samo za reševanje NLB in NKBM leta 2013 (Repovž, 2017). Z drugimi besedami, presežek denarja, ki je bil med krizo po nepotrebnem vložen v ti dve banki, je zdaj tako rekoč izgubljen.

Tudi civilna družba pri nas prek nekaterih raziskovalcev in medijev počasi krepi spremljanje javnega dolga. Civilnodružbeni nadzor nad javnimi financami bi lahko utiral pot ali dopolnjeval tudi bolj institucionalizirane revizije dolga. Avtorji prve civilnodružbene revizije, Franček Drenovec, Maja Breznik in Sašo Furlan, so leta 2015 svojo analizo in zaključke o slovenskem javnem dolgu predstavili v zborniku *Javni dolg: Kdo komu dolguje?* Ugotovili so, da niso vse države v evrskem območju

¹ Zanimivo je, da je bil guverner v Bruslju kljub preiskavi nedavno imenovan za člana Enotnega odbora za reševanje bank (Single Resolution Board – SRB), katerega naloga je zagotoviti reševanje propadajočih bank z minimalnih učinkom na realno gospodarstvo in javne finance.

imele enakega začetnega položaja pri monetarni in fiskalni politiki. Ko se je kriza razširila na obrobje EU, so se začela izvajati drugačna pravila o državni pomoči. Tako so bile države na obrobju prisiljene dokapitalizirati svoje banke pod precej strožjimi pogoji Evropske komisije, kot so pred tem veljali za stare članice, države centra (Breznik in Furlan, 2015). Franček Drenovec (2015) je izračunal, da je treba 30 odstotkov rasti dolga pripisati davčnim ukrepom za najbogatejše. Hkrati pa dodajamo, da je dolg naraščal tudi zaradi rasti socialnih izdatkov med krizo, torej od leta 2008 naprej. Nenadna rast javnega primanjkljaja in kopičenje manjših primanjkljajev iz prejšnjih let pa sta bila najpomembnejša vzroka za trenutno stanje javnega dolga (Pistotnik, 2018), pri čemer so bili poglavitni vzroki za čezmerno rast pribitkov na slovenske državne obveznice in posledično rast stroškov servisiranja dolgov politične narave (politična nestabilnost, poteze v medijih in podobno). K postopni umiritvi razmer so pripomogle šele poznejše vlade in njihovi ukrepi (Verbič in dr., 2016). Letos je javna televizija predvajala dokumentarni film Bančna luknja, v oddaji Ekstravisor pa so raziskovalni novinarji razkrili nacionalne koruptivne bančne elite, njihovo poslovanje, mreže v tujini, pomanjkljivosti pri njihovem nadzoru in neučinkovitost pravosodnega sistema v teh primerih. Zaradi nezakonitih transakcij, koruptivnih poslov v davčnih oazah in poneverb naj bi na bilancah bank tako nastalo za več kot pet milijard evrov izgub. S tem bi bile lahko podane prve osnove za državljansko revizijo javnega dolga in civilna družba bi jih morala uporabiti pri mobilizaciji prebivalcev zanjo.

Pri reviziji bi se tako ovrednotile politične, gospodarske in družbene posledice naraščajoče zadolženosti, tudi v povezavi z vprašanji privatizacije, pravne podlage za reforme – npr. odločitev Ustavnega sodišča RS za omejitev referendumске pravice na račun ekonomskega razvoja, sprejetje Zakona za uravnoteženje javnih financ (ZUJF) in vpis fiskalnega pravila v ustavo – in dinamiko moči, povezano s prestrukturiranjem (slovenskega) bančnega sektorja in spremljajočimi stresnimi testi. Le tako bi lahko pripomogli k novim spoznanjem o nerešenih razpravah o zadolženosti države in s tem povezani finančni krizi, v kateri je javni dolg v nekaj letih bliskovito narastel. Revizija naj bi povzela posledice finančne krize in podala predloge za nove, bolj odrastniške usmeritve.

Sklep

Rast se poskuša ohranjati z dodatnim zadolževanjem, nižanjem okoljskih standardov, podaljševanjem delovnega časa in zmanjševanjem sredstev za socialno varnost. Takšno agresivno prizadevanje za rast za vsako ceno ustvarja družbene vrzeli in gospodarsko nestabilnost ter ogroža demokracijo (Conte in dr., 2018). Iz zornega kota odrasti je bila zadnja finančna kriza posledica sistemskih omejitev rasti in ne ciklična kriza ali pomanjkljivost kreditnega sistema. Giacomo D'Alisa in drugi trdijo, da je krizo sprožil dvig cen nafte; to je prizadelo trgovino, zato si

delavci niso več mogli privoščiti mobilnosti iz predmestij, kar je povzročilo zasege hipotek na nepremičnine, to pa je posledično pospešilo krizo drugorazrednih hipotekarnih kreditov (D'Alisa, Demaria in Kallis, 2015).

Stroške reševanja bank, ki jih je bilo treba rešiti, da bi v obstoječem sistemu preprečili še hujše scenarije, je v glavnem financiral javni dolg. Čeprav se je skozi privatizacijo javni dolg kratkoročno zmanjšal, so vlade s prodajo javnega premoženja praviloma iztržile manj, kot so vanj investirale (The Privatizations Barometer Report, 2015/2016). Kot trdi Fanny Malinen, ko zmanjka sredstev za osnovne potrebe prebivalstva, ker se ta stekajo v banke, je treba podvomiti tudi o ustreznosti širšega finančnega sistema, v okviru katerega so nastali dolgovi, in o legitimitnosti teh dolgov (Malinen, 2016). Odgovor odrasti je tu orisani mehanizem revizije javnega dolga.

Literatura in drugi viri

- BREZNIK, MAJA IN SAŠO FURLAN (2015): Kje je Slovenija v mednarodni dolžniški krizi? V *Javni dolg: Kdo komu dolguje?*, R. Močnik in M. Breznik (ur.), 169–215. Ljubljana: Založba /*cf.
- CONTE, MARTA, FEDERICO DEMARIA, JASON HICKEL, TIM JACKSON, GIORGOS KALLIS, DAN O'NEILL IN KATE RAWORTH (2018): The EU Needs a Stability and Wellbeing Pact, not More Growth. *Guardian*, 16. september. Dostopno na: <https://www.theguardian.com/politics/2018/sep/16/the-eu-needs-a-stability-and-wellbeing-pact-not-more-growth> (17. september 2018).
- CUTILLAS, SERGI, DAVID LLISTAR IN GEMMA TARAFI (2015): Debt Audit. V *Degrowth: a Vocabulary for a New Era*, G. D'Alisa, F. Demaria in G. Kallis (ur.), 156–158. Oxon in New York: Routledge.
- DRENOVEC, FRANČEK (2015): Nastanek slovenskega javnega dolga. V *Javni dolg: Kdo komu dolguje?*, R. Močnik in M. Breznik (ur.), 149–169. Ljubljana: Založba /*cf.
- D'ALISA, GIACOMO, FEDERICO DEMARIA IN GIORGOS KALLIS (2015): Introduction: Degrowth. V *Degrowth: A Vocabulary for a New Era*, G. D'Alisa, F. Demaria in G. Kallis (ur.), 1–18. Oxon in New York: Routledge.
- FAZI, TOMAS (2016): How Can Europe Change? Civil Society Proposals for Policy Alternatives on Socially Inclusive and Sustainable Growth. *ISI Growth Project, Lunaria WP8 Report on Civic Action Network Activities*. Dostopno na: http://www.isigrowth.eu/wp-content/uploads/2016/10/working_paper_2016_33_def-def.pdf (24. september 2018).
- GRAEBER, DAVID (2014): *Dolg: Prvih 5.000 let dolžništva*. Ljubljana: Založba /*cf.
- JUBILEE DEBT CAMPAIGN (2018). We Still Need a Debt Jubilee: 20 years on from the Birmingham Human Chain. *Jubilee Debt Campaign*, 16. maj. Dostopno na: www.jubileedebt.org.uk/blog/we-still-need-a-debt-jubilee-20-years-on-from-the-birmingham-human-chain (24. september 2018).
- KALLIS, GIORGOS (2015): Yes, We Can Prosper Without Growth: 10 Policy Proposals for the New Left. *CommonDreams*, 28. januar. Dostopno na: www.commondreams.org/views/2015/01/28/yes-we-can-prosper-without-growth-10-policy-proposals-new-left (10. september 2018).
- LAPAVITSAS, COSTAS (2012): *Crisis in the Eurozone*. London: Verso Books.

- LAZZARATO, MAURIZIO (2012): *Proizvajanje zadolženega človeka: Esej o neoliberalnem stanju*. Ljubljana: Maska.
- MALINEN, FANNY (2016): The 'Golden Noose' of Global Finance. *ROAR Magazine* 3. Dostopno na: roarmag.org/magazine/golden-noose-global-finance/ (14. september 2018).
- MEKINA, BORUT (2017): Banksterji. *Mladina*, 7. april. Dostopno na: www.mladina.si/179489/banksterji/ (16. september 2018).
- MILLET, DAMIEN IN ERIC TOUSSAINT (2014): *AAA: Revizija, odpis, drugačna politika*. Ljubljana: Sophia.
- #NOLOBOS (2016): Towards European Public Debt Audits. *#NoLOBOS*, 16. februar. Dostopno na: lada.debtresistance.uk/towards-european-public-debt-audits/ (23. september 2018).
- PAPADOULOU, ELENA IN GABRIEL SAKELLARIDIS (2012): Introduction. V *The Political Economy of Public Debt and Austerity in the EU*, E. Papadoulou in G. Sakellaris (ur.), 11–29. Atene: Nissos Publications. Dostopno na: www.transform-network.net/fileadmin/_migrated/news_uploads/public_debt.pdf (16. september 2018).
- PETTIFOR, ANN (2017): The Neoliberal Road to Autocracy. *IPS – International Politics and Society*, 17. maj. Dostopno na: www.ips-journal.eu/topics/democracy/article/show/the-neoliberal-road-to-autocracy-2046/ (16. september 2018).
- PISTOTNIK, AJDA (2018): *Poročilo: slovenski javni dolg*. Ljubljana: EnaBanda. Dostopno na: <http://enabanda.si/raziskave/porocilo/> (16. september 2018).
- REPOVŽ, MIJA (2017): Slovenske banke boljše od nemških. *Delo*, 24. februar. Dostopno na: www.delo.si/sobotna/slovenske-banke-boljse-od-nemskih.html (16. september 2018).
- ROTH, LAURA IN KATE SHEA BAIRD (2017): Municipalism and the Feminization of Politics. *ROAR Magazine* 6. Dostopno na: <https://roarmag.org/magazine/municipalism-feminization-urban-politics/> (9. oktober 2018).
- ROOS, JEROME (2016): Managing Disorder. *ROAR Magazine* 4. Dostopno na: <https://roarmag.org/magazine/managing-disorder/> (17. september 2018).
- THE PRIVATIZATION BAROMETER REPORT 2015/2016*. Dostopno na: <http://www.privatizationbarometer.com/newsletter.php> (18. september 2018).
- VERBIČ, MIROSLAV, ANDREJ SRAKAR, BORIS MAJCEN IN MITJA ČOK (2016): Slovenian Public Finances through the Financial Crisis. *Teorija in praksa* 53(1): 203–227. Dostopno na: http://dk.fdv.uni-lj.si/db/pdfs/TiP2016_1_Verbic_etal.pdf (20. september 2018).
- VOH BOŠTIC, ANŽE (2016): Računsko sodišče: zakaj ga pravzaprav imamo in kako učinkovito je. *Pod črto – medij za neodvisno novinarstvo*, 19. avgust. Dostopno na: podcrto.si/racunsko-sodisce-zakaj-ga-pravzaprav-imamo-in-kako-ucinkovito-je/ (22. september 2018).

O kulturalizaciji mišljenja in vprašanju odrasti

Abstract

The Culturalization of Thinking and the Question of Degrowth

Today, the concept of growth is usually reduced to the realm of economics, and discussed in terms of economic impact, progress and development. Such a conceptual conflation, however, makes it difficult to meaningfully discuss not only the economy and development, but also science and the future of humankind. The authors therefore pose the question: What are the implications of growth for science and the production of knowledge? By setting the economic aspects of growth aside and investigating growth in a more "humanist" sense, another question is raised: What does the concept of growth/development mean for humans and the environment that they live in? More precisely, what does it mean for societal systems as producers and consumers of knowledge? The conceptual conflation doesn't only limit the field of debate, but also peripheralizes any alternative, enveloping such debates in a false conflict.

The authors problematize the concepts of growth and degrowth as they relate to science and the production of knowledge. They also problematize the dominant concepts of impact and innovation, which are analyzed as tools for the political and economic subordination of knowledge production to instrumentalization and financialization. This has the effect of limiting the qualitative development of science and research to a quantitative paradigm.

Keywords: growth, degrowth, technology, science, research, innovation, impact, sourdough starter, fermentation

Ahac Meden is a senior expert at the Institute of Cultural History, ZRC SAZU. His research interests include trans-disciplinary practices in knowledge sharing, digital dimensions of humankind, food culture, future narratives and storytelling. (ahac.meden@zrc-sazu.si)

Martin Pogačar is a research fellow at the Institute of Culture and Memory Studies, ZRC SAZU. His research interests include memory in digital media environments, the questions of insecurity, uncertainty, future and anticipation, the problematic of the culture of the past and the intertwinement of technology, memory and post-socialism. (martin.pogacar@zrc-sazu.si)

Povzetek

Koncept rasti se danes praviloma omeji na ekonomijo, ekonomski učinek, na razvoj. Tovrstna konceptualna konflicija pa otežuje resno razpravo ne samo o ekonomiji in razvoju, ampak tudi širše o znanosti in ne nazadnje o prihodnosti človeštva. V prispevku se avtorja osredineta prav na vprašanje: Kakšen pomen ima v znanosti rast pri ustvarjanju znanja? Če pustimo ekonomistični vidik rasti ob strani in na rast pogledamo v bolj »humanističnem« pomenu, se lahko vprašamo, kaj celoten koncept rasti/razvoja pomeni za človeka/človeštvo in okolje, v katerem biva. Natančneje, kaj pomeni za družbene sisteme, ki znanje in védenje ustvarjajo in uporabljajo? Konflicija namreč ne samo omejuje razpravo, temveč hkrati vsakršno alternativo potiska na obrobje in s tem v lažni konflikt.

Avtorja problematizirata koncepte rasti, odrasti, razrasti in obrasti v odnosu do razmerij znanosti in produkcije znanja. Problematizirata dominantna koncepta inovacije (*innovation*) in vpliva (*impact*), ki danes temeljito definirata in strukturirata področje raziskovanja. V tem pogledu problematizirata diskurz »vpliva in inovacij« kot orodja političnega in ekonomskega podrejanja ustvarjanja znanja instrumentalizaciji in financializaciji, ki kvalitativni razvoj znanosti (in raziskovanja) omejujejo na kvantifikacijo.

Ključne besede: rast, odrast, tehnologija, znanost, raziskovanje, inovacija, vpliv, droži, fermentacija
Ahac Meden je višji strokovni sodelavec na Inštitutu za kulturno zgodovino ZRC SAZU. V svojem raziskovalnem delu se posveča transdisciplinarnim praksam prenosa znanja, digitalnim dimenzijam človeštva, narativom zamišljanja in upovedovanja prihodnosti ter prehranskim kulturam. (ahac.meden@zrc-sazu.si)

Martin Pogačar je raziskovalec in znanstveni sodelavec na Inštitutu za kulturne in spominske študije ZRC SAZU. Ukvarja se s spominom v digitalnih medijskih okoljih, prepletom tehnologije, spomina in (post-)socializma, z vprašanji negotovosti, prihodnosti in anticipacije ter problematiko kulture preteklosti. (martin.pogacar@zrc-sazu.si)

Uvod

Droži, pravi SSKJ, so »nadomestek kvasa, usedlina v pivu ali vinu po končanem vrenju«. *Praktično:* v zmesi, po navadi vode in moke, se ustvarijo razmere, v katerih se divje kvasovke, ki jih najdemo v moki in zraku, začnejo prehranjevati in razmnoževati; pri tem sodeluje vrsta bakterij in encimov, razgrajujejo se ogljikovi hidrati (proteaza, amilaza), nastaja ogljikov dioksid. Skratka, pri pripravi droži in potem testa gre za multivarianten proces, na katerega vplivajo temperatura, hidracija, tip moke, voda, prisotnost kvasovk in bakterij v moki/zraku. Ključna elementa sta fermentacija in čas. *Metaforično:* življenje droži zaznamujeta rast in fermentacija, kar je prav v kontekstu tega pisanja odlično konceptualno izhodišče za premislek o »naravi« rasti in o čedalje očitnejši potrebi po ponovnem ovrednotenju človekovega delovanja v naravnem in pospešujočem družbeno-tehnološkem okolju, sploh v povezavi z vprašanjem časa (in fermentacije misli, ideje) v raziskovanju in »predelovanju« raziskovalnih spoznanj v védenje.

Dokler ni Pasteur pod mikroskopom odkril kvasovk, je delovanje droži ostajalo biološko in kemijsko nerazumljeno, ne samo zaradi izjemno kompleksnega prepletanja različnih dejavnikov, ampak, poleg omenjenih, tudi zaradi značilnosti podnebja in okolja. To pomeni, da v različnih delih sveta rastejo biotsko in kulturno specifične droži.

Zaradi industrializacije, ki je zahtevala stabilno in konsistentno periferno podporno industrijo proizvodnje in dobave hrane in tudi kruha kot prehranskega goriva ustvarjanja presežne vrednosti, se je v zadnjih dvesto letih način peke kruha spremenil. Spremembo je omogočila uporaba industrijskega pivskega kvasa, ki daje pri peki hitrejše, predvidljivejše in merljivejše rezultate. Posledično so šle droži v industrializiranih družbah v pozabo (do mere, ko jih SSKJ opredeljuje kot nadomestek kvasa), a vendarle odnos med pivskim in divjim kvasom, kot tudi odnos ljudi do priprave hrane v širšem pomenu, odseva spremembe v delovanju sodobnih družb, ko se nam (morda samo) zdi, da nenehno zmanjkuje časa, ki

ga naširajo vedno nove naprave in aplikacije, čedalje hitrejši tempo inovacij in »vedno-že« zastarelosti. To je povezano tudi s spremembami v načinih in vrednotenjih mišljenja, spoznavanja in navsezadnje razumevanja, odseva pa v »industrializaciji znanosti«. V širši perspektivi pa je nadomeščanje droži z industrijskim kvasom lep primer proletarianizacije (Stiegler, 2010), ki predvideva izgubo

znanja in védenja (*savoir-faire*) pri posameznikih in skupnostih. Medtem ko so bili delavci v kapitalizmu 19. stoletja proletarianizirani prek delegiranja njihovega znanja in védenja strojem, kar jih je omejilo na delovno silo, je kapitalizem 20. stoletja proletarianiziral potrošnike tako, da jim je odvzel način življenja in ga nadomestil s predoločeni in standardiziranimi »življenjskimi slogi«. (Lemmens, 2011: 34)

In kako je proletarianizacija pomembna za vprašanje znanja? »Konservativna revolucija,« pravi Stiegler, »je spremenila /.../ socializacijo tehnike. V preteklosti socializacija tehnike ni bila domena trženja, ampak vrste različnih, praviloma javnih organizacij.« (Stiegler v Lemmens, 2011: 39) Z drugimi besedami, država je apropriacijo tehnologije kot osnovnega gradnika človeka kot človeka, prepustila trgu, kar ni prizaneslo znanosti in raziskovanju. Če karikirava, predindustrijsko mišljenjsko »droženje« je zamenjala industrializacija znanosti, kjer so refleksijo in temeljit premislek (proces mišljenja) povozili »uporabnost«, »vidnost« (proces porabe), ne nazadnje »učinek« in »inovacija« (*impact, innovation*); na širši ravni pa je skozi proletarianizacijo nastopila tudi odvisnost od oziroma intoksikacija z zunanjimi referenti. Če parafraziramo Stieglerja parafrazirajoč Kanta: poraba brez refleksije in kritičnega angažmaja ne vodi v zrelost, ampak v nedoraslost (Lemmens, 2011: 38).

Neposredni odraz proletarianizacije raziskovanja je skoraj fanatično obešanje na vpliv in inovacijo, ki je, ideal merljivosti, tesno prežeta z idejo nenehne rasti in finančnega učinka (prim. Ravetz, 2011; D'Alisa in Kallis, 2015: 186). S predajo apropriacije tehnologije in ustvarjanja znanja trgu (kar lepo ponazarja privatizacija izobraževanja, raziskovanja in korporatizacija dostopa do znanstvenih rezultatov; glej spodaj), se odpira vprašanje, kako spopad z družbeno-tehničnimi vprašanji, ki ga je v preteklosti vodila država, preoblikovati v izobraževalno prakso, ki se bo zavedala problematike poglobljenja in proletarianizacije ter znala razmejiti vrednost od uporabnosti, razvoj od progresizma.

V tem prispevku droži, njihovo življenje in uporabo ter odstiranje skrivnosti njihovega delovanja razumeva kot primer odprte znanosti, prostor ustvarjalnosti, naključja in preizkušanja, prostor druženja in izmenjave, ne nazadnje kot metaforično antitezo proletarianizaciji mišljenja ter podrejanju diktatu učinka in inovacije ter kot upor proti nenehnemu hitrenju sveta.

Paradoks mere

Morda je naključje, a do večjega zanimanja za peko z drožmi je prišlo v času krize prihodnosti in politične brezidejnosti oziroma izpraznjenosti (negotovosti), ko smo ujeti, pravi Helga Nowotny, v »razpotegnjeni zdaj« (Nowotny, 2016) oziroma, ko živimo v »kulturi preteklosti« (glej Buden, 2012; tudi Pogačar, 2017). To je stranski proizvod družbenega pospeševanja (*accelerationism*), ki ga poganjata tehnološki razvoj in progresizem (Feenberg, 1999; Rosa, 2016) in pestuje idejo nebrzdanega tehnološkega napredka in ekonomske rasti. Za ilustracijo: kiberlibertarizem promovira »inovacije brez meja« (*permissionless innovation*) (Thierer, 2016), kar Mark Zuckerberg zapakira v vodilo: »Bodi hiter in kvari stvari.« (Glej Taplin, 2015.) Tako lahko na eni strani opazimo pomanjkanje širše, inkluzivne vizije družbene prihodnosti, ki opozarja na razmislek o odnosih med človekom, naravo, predmeti in tehniko, kar po ontološkem obratu teoretizira vrsta filozofov in antropologov (glej Descola, 2013; Morton, 2017; Harman, 2011), in na drugi mitizacijo ekonomske perspektive v povezavi s tehnološkim napredkom in histerično produkcijo vedno-novega, kar naj bi vodilo k neomejenemu napredku in dolgoročni blaginji: Ali se bodo morali inovatorji pri razvoju in uporabi novih naprav in storitev podrežati oblasti, ali pa bodo lahko v miru preizkušali nove tehnologije in poslovne modele, se sprašuje Thierer (2016). Odgovor, pravijo kiberlibertarci, je odločna podpora zadnjemu, ob predpostavki, da tržnih fundamentalistov in dvoma osvobojenih tehnološko-ekonomskih vernikov ne ovira »regulacija« oziroma »demokratska oblast«. Problematičnost tega diskurza se razkriva v očitni razliki med družbenim in tehnološkim razvojem, in skozi premislek o regulaciji oziroma meri.

Družbeno-ideološka in tehnološko-ekonomska razlika, ki jo izraža tudi odrast, v sebi nosi osrednji paradoks sodobnega sveta: »paradoks mere« oziroma vprašanje regulacije. Harold Innis je že zdavnaj opažal: V nasprotju s civilizacijami pod vplivom grške kulture z maksimo »ničesar preveč« se moderna civilizacija, ki jo pomembno definira industrija (ali postindustrija), ukvarja s specializacijo, ki bi jo lahko opisali kot »vedno vsega preveč« (Innis, 2013[1951]: 139). Z drugimi besedami, vprašanje odnosa med tem, kaj zmoremo in kaj smemo, kaj moremo in kaj moramo, je civilizacijsko in etično vprašanje, ki postane toliko relevantnejše v dobi digitalnih medijev in platformnega kapitalizma ter zlasti v luči predstavljanja prihodnosti, ki bo prej ali slej zrastle iz današnjega negotovega položaja. Vprašanje mere in regulacije in s tem odgovornosti je ključno za razmislek o odnosih med tehnologijo, kulturo in naravo, umetnostjo in politiko, gospodarstvom in tudi znanostjo, in s tem tudi za razpravo o odrasti.

Ta odnos lahko povzamemo v temeljni etični razliki divjega zahoda: »Najprej streljaj, potem vprašaj« proti »Najprej vprašaj, potem streljaj«. Ta dialektika povzema nelagodje med impulzom in premislekom oziroma med takojšnjostjo in samoomejitvijo kot izrazom naravnosti do drugega. Zoprno je, da se vsakršna razprava o samoomejitvi hitro sprevrže v konservativnost oziroma v izpostavljanje politične korektnosti kot težave, ki ovira razpravo in razvoj. Na ravni uvajanja novih

tehnologij pa ta dialektika kaže razliko med temeljitimi preizkusi pred uvajanjem (recimo zdravil) v družbo (varnost, uporabnost itd.) in med prepričanjem, da se bo varnost oziroma ustreznost izdelka pokazala skozi rabo, ki bo tudi narekovala rešitve za morebitne zdrse (sploh v dobi postresničnosti in viralnih vsebin je ta pristop vsaj dvomljiv). Z drugimi besedami, če nekaj zmorem, ali tudi moram?

Ali še bolje: zdi se, da smo zelo hitro prišli od Obamovega volilnega gesla: »Yes, we can!« do cinične izpeljanke »Because we can!« Ta transformacija odnosa od ambiciozne, proaktivne, celo znanstveno-odrešiteljske države v izrazito ciničen odnos do sveta, ki se med nekje na križišču *laissez faire, anything goes* in zlointerpretacije postulatov postmodernizma – strukturira osrednje področje ideološkega boja med zagovorniki in nasprotniki (tehno-ekonomske) regulacije (sploh glede vprašanja prihodnosti in doseganja družbene blaginje). Poleg tega utilitarizem temeljito posega v širše družbeno delovanje ter v razmislek o prihodnosti, zlasti v smislu neskladja med »željo po nakupovanju, proizvodnjanju, izdelavi, zaposlovanju in posojilih ter omejenimi naravnimi viri in tudi v razpoložljivosti časa, denarja ali infrastrukture« (Sekulova in dr., 2012: 2). V smislu vprašanja meja rasti, mogočih odzivov in pasti (renaturalizacija, »nazaj v jame«, zanikanje in spregledanje potencialov tehnološkega razvoja), vprašanje regulacije pomembno obravnava tudi ideja/koncept/gibanje odrasti (prim. Ramos-Martín, 2016). Na materialni in simbolni ravni se obrisi tega paradoksa kažejo tudi v podrejanju vsega (človeka, tehnologije, živali, zemeljskega in čedalje tudi nezemeljskega okolja) izrazito kratkoročnim finančnim ciljem ter s tem povezanimi politikami kvantifikacije v službi datafikacije (npr. razbiranje in napovedovanje trendov iz analiz obsežnih podatkov).

V tako temeljno zamajanem okolju se vzpostavljajo novi monopoli znanja, ki obvladujejo tako produkcijo kot interpretacije ter načine uporabe znanja (kapitalistična ekonomija znanja). Iz prepletanja nove monopolizacije in ekonomizacije znanja ter digitalnega tehno-komunikacijskega substrata raste razlika med možnostjo in realnostjo. Poenostavljeno, a ilustrativno: področje delovanja znanosti je restrukturirano v boju z alternativnimi dejstvi, teorijami zarot in zanikanjem znanstvenih teorij in rezultatov. V imenu svobode govora in (navideznega) uravnoveženega poročanja o temah v razponu od dvoma o evolucijski teoriji in ideje o ploščati Zemlji do podnebnih sprememb so mnenja in občutki zastopani kot enakovredni sogovorniki, argumentirani razpravi ter utemeljevanju, preverjanju in presojanju znanstvenih spoznanj. Ironija: v kratkem videu o podnebnih spremembah britanska komičarka Diane Morgan *a.k.a.* Philomena Cunk pripomni: »Podnebne spremembe so znanstveno skupnost razdelile na pol, 90:10.« (Morgan, 2015) Ta izjava se giblje v območju vprašanja mere, pri čemer ne kaže zgolj na problematiko »možnosti izrekanja vsega«, ampak tudi na težavo, kako iz izdatne ponudbe »teorij« in »znanja« izluščiti relevantno.

Mera, rast in znanost

Ob enormni produkciji predmetov, storitev in potreb znanost ne zaostaja. V želji »proizvajati več« namreč teži k produkciji neobvladljive množice člankov in monografij, ki jih ne bo mogoče nikoli prebrati; še huje, nihče ne ve, koliko morebitnih rešitev bo ostalo skritih za plačljivimi zidovi založniških hiš in trgovcev z znanjem (npr. Elsevier). Korporativno podrejanje in ekonomsko prisvajanje znanstvenih rezultatov pa je v resnem sporu z načelom javnega financiranja znanosti. Poleg tega je s tem povezana korporatizacija univerze, ki vodi v standardizacijo učenja in občutek nujnosti, ki se izraža v diskurzu krize (Berg in Seeber, 2016: 8, 11; prim. Innis, 2013). Ideologija nenehne rasti v povezavi z »inoviranjem brez meja« tako na problematičen način sili raziskovalce in raziskovalke, da se v iskanju sredstev znajdejo v progresističnem, na takojšnje rezultate omejenem imperativu »inovacije in družbenega vpliva«. Hkratna birokratizacija znanosti in neproporcionalna dominacija administrativnih kriterijev v postopkih izbire in vse bolj tudi izvajanja, znanstveno radovednost/inovativnost podrejajo zunanjim ocenam in diktatom o vrednosti in uporabnosti raziskovanja/znanja. Temu je pogosto podrejena tudi zakonodaja, ki ob tovrstnem »planskem raziskovanju« večkrat pomeni oviro. Tako na primer branje osnutka Zakona o raziskovalno-razvojni dejavnosti v Sloveniji razkriva razliko med ideali na eni strani ter nezmožnostjo zagotoviti vzdržne delovne razmere na drugi.¹

A zatakne se pri škrtanju med deklarativnim razumevanjem nujnosti kritičnega razmisleka, ustvarjalnosti in družbeni vključenosti in uresničevanjem trajne privrženosti znanosti. To se kaže v načinu in izvedbi financiranja raziskovanja, kar razkriva problematičnost tako z vidika spregledovanja pomena temeljne znanosti, kakor tudi pri siljenju v iskanje zasebnega financiranja (= povezovanje z gospodarstvom). Podhranjenost raziskovalne sfere v tem smislu definira tudi razmerje med znanostjo in javnostjo, ki znanost pogosto razume kot nepotreben proračunski strošek, ter tudi v razmerju do ekonomije, kjer je opazno podrejanje znanosti uporabnosti in profitabilnosti.

Raziskovalni proces pa ob temeljitem načrtovanju vendarle potrebuje tudi čas in fermentacijo, čas za razmislek, zorjenje ideje, ali celo radikalno reformulacijo

¹ V ilustracijo in razmislek podajava nekaj fraz iz Uvoda v osnutek Zakona o raziskovalno-razvojni dejavnosti: »izpostavlja potrebo po ustvarjalnosti in znanju kot dobrinah, ki izpolnjujeta posameznika, omogoča družbeno vključenost, trajnosten način življenja in trajnostno gospodarstvo, kar vse vodi do visoke kakovosti življenja in pravičnejše družbe«; »država Slovenija je trajno privržena znanosti in razvoju ter ugotavlja njuno pomembno vlogo pri družbenemu napredku in ustvarjanju blaginje«; »podpira celovitost, nedeljivost, krepitev avtonomije znanosti in podpira soodvisnosti znanosti, razvoja in inovacij, kar edino zagotavlja splošni družbeni napredek in blaginjo«; »želi si odziven raziskovalni in inovacijski sistem, ki ga bodo sooblikovali vsi deležniki in bo odprt svetu, ki se bo odzival na potrebe in hotenja državljanov ter omogočal reševanje velikih družbenih izzivov prihodnosti, kakršni so podnebne spremembe, energija, pomanjkanje virov, zdravje in staranje« (Zakon o raziskovalno-razvojni dejavnosti, predlog).

izhodiščne hipoteze. Rabe rezultatov (ki naj bodo, tako kot raziskovalni proces, kreativni, inovativni) ne moremo predvideti, še manj načrtovati (kot npr. pri peki s pivskim kvasom). Zahteve po vsesplošni načrtljivosti in predvidljivosti, po ekonomski opravičljivosti, učinkovitosti, pa tudi zgolj na videz organska predpostavka o nujnosti tekmovalnosti in neizogibna zahteva po prebojnosti, zanikajo ključni komponenti raziskovanja – intuitivni preskok in igrivost – in s tem odpirajo vrata proletarianizaciji raziskovalnega procesa.

Medtem ko je iskanje stabilnosti in gotovosti skozi formalizacijo, birokratizacijo in industrializacijo vsaj do neke mere pomembno za reprodukcijo družbe (ali kakršnegakoli človeškega sistema), je v smislu preslikavanja te težnje v formalizacijo raziskovalnega postopka, sploh na ravni temeljnih raziskav, vsaj problematično. Idejna in postopkovna odprtost in prostor za družbeno kritiko ter prostor neformalnosti (kar ne pomeni odsotnosti metode in odgovornosti) je predpogoj, da raziskovanje obstaja (prim. Berg in Seeber, 2016: 14). Prav raziskovanje zaradi raziskovanja samega je pot do novih odkritij (prim. Patek, 2016), ki se (praviloma) rojevajo iz prepletanj ali preskokov med navidezno nekompatibilnimi, celo neuporabnimi elementi.

Pomembno: ideologija napredka/razvoja in ekonomski eksponentizem – skupaj z zahtevo po »kompetitivnosti, prelomnosti, vrhunskosti, komunikabilnosti, uporabnosti, učinkovitosti, prenosljivosti, na razpisih zmagovitih, ustvarjajoč dobiček, zlahka prevedljiv za medijsko diseminacijo (Fotko, prosim!)« (Berg in Seeber, 2016: 14) – spoznavni proces krotita tudi skozi zahtevo po ustrezni časovnosti: »rezultati takoj, uporabnost zdaj«. Podobno opozarja Readings (1996: 128): »Čas do dokončanja' je predstavljen kot univerzalni kriterij kakovosti in učinkovitosti.« Raziskovalec je tako prisiljen v nategovanje in fabriciranje inovativnosti ter prilagajanje raziskovalnega procesa vnaprej postavljenim, a vedno že neustreznim kriterijem »družbenega učinka«.

To opozarja na še en zanimiv vidik, povezan s časom/časovnostjo in s hitrim proizvajanjem vedno novega: pozabljenje/spregledanje. Lahko bi rekli, da je bilo v bistveno manjšem obsegu ustvarjanja znanja (oziroma rezultatov) v preteklosti pozabljanje časovno oziroma generacijsko (diahrona perspektiva). V »kulturi preteklosti« oziroma v času raztegnjenega zdaj, ki je pomembno zaznamovan prav z »infobiljem« (ki predvideva neprebavljivo količino vsebin, podatkov; *infoglut*; glej Andrejevič, 2013), pa je pozabljenje znanja tudi prostorsko (sinhrona dimenzija): ker je nemogoče slediti produkciji rezultatov oziroma objav, se produkcija novega znanja lahko ujame v paradoks sočasnega disciplinarnega fragmentiranja (mehurčkanje) in nepotrebne ponavljanja. Posledično takšna »rast« znanstvene produkcije zastira obstoječe znanje; to vodi do pod-premišlj(ev)anja učinkov, uporabnosti in relevantnosti znanstvenih spoznanj; in hkrati do ustvarjanja relativno zaprtih sistemov medsebojnega citiranja in reprodukcije »akademske moči«. Kar komaj lahko razumemo kot tvorni prispevek k iskanju odgovorov na politična, ekonomska, kulturna, tehnološka in okoljska vprašanja. V času kontraproduktivne

negotovosti (ni vsaka negotovost nujno negativna) je bistveno konsistentnejši planetaren pristop k iskanju rešitev, oziroma bolje, planetarna retikulacija partikularnih premislekov/izvedb makrodružbenih scenarijev in odločitev (prim. Karlsson, 2013). Kompleksen svet brez negotovosti je iluzija, iskanje gotovosti je civilizacijska misija. Preveč gotovosti v politični izpeljavi pelje v totalitarizem in grožnjo svobodi; premalo k anarhiji in grožnji sistemu. Vprašanje mere, spet smo tu.

Rekonstitucija mere

Trenutne razmere v kontekstu (post-)industrializacije in besne tehnologizacije so, kot rečeno, radikalno sodefinirane s čedalje večjo kvantifikacijo, datafikacijo in avtomatizacijo proizvodnih procesov in hkratno prevlado utilitarističnega ekonomizma, oplajanega s politično impotentnostjo. V kontekstu pobežljanja sveta (čedalje daljši delovniki, visoka brezposelnost in prekarizirana zaposlenost, popotrošenje vsakdanjosti itd.) med različnimi odzivi (neonacionalizem, retradicionalizacija, politična radikalizacija itd.) posebej poudarjava variacije »počasnega gibanja« (*slow movement*). Počasno gibanje je bilo vezano predvsem na prehrano (*slow food*), pozneje pa se je razširilo tudi na druga časovno-deficitarna področja. Opozarja na nevzdržnost eksponentnega razvoja, ideologije napredka in maksime dobička za vsako ceno in predvsem na fiziološke in fizične omejitve človeka in okolja, podrejenih hitrosti, ekstrakciji in plenjenju materialnih in simbolnih virov. Počasno gibanje ne zagovarja zgolj upočasnjevanja, temveč postavlja vprašanje delovanja (*agency*) (Parkins in Craig, 2006: 85): spodbuja nas, da si vzamemo čas za premislek, refleksijo in dialog, ohranja čustveno in intelektualno odpornost (*resilience*) (Parkins in Craig v Berg in Seeber, 2016: 11); in ne, ne zagovarja nedela, tako kot *slow food* ne zagovarja stradanja.

V tem smislu ga lahko povežemo tudi z idejo odrasti v smislu iskanja »skupnostnega in načrtovanega procesa, ki želi pravično zmanjšati splošno sposobnost proizvodnje in porabe ter vloge trgov in tržne izmenjave kot osrednjega organizacijskega načela človekovega življenja« (Schneider in dr. v Sekulova in dr., 2012). Odrast – Ernest Garcia (2012) pravi, da predvideva percepcijo, da smo naravne meje rasti že presegle, da smo planetarne zmogljivosti dosegli ali jih bomo ravnokar – in tudi celotna agenda počasnega gibanja, težita k premisleku o eksponentizmu in utilitarizmu, ki je v svetu z omejenimi potenciali nevzdržna ideologija in praksa. Hkrati se odrast lahko povezuje z ontološkim obratom, saj prav skozi vključevanje okolja poziva k opustitvi antropocentrizma.

Sekulova in dr. svarijo pred omejevanjem razprave o odrasti na razumevanje gibanja/koncepta odrasti skozi ekonomsko perspektivo oziroma kot zmanjševanje BDP in udejanjanje odrasti skozi strogo fiskalno varčevanje in brezposelnost, kar se zdi prisotno zlasti v JV Evropi. Hkrati opozarjajo, da je to multidimenzionalen koncept, ki ima temelje v antiutilitarizmu in antropologiji, ob tem pa je uokvirjen

kot izraz krčenja gospodarstva in odraz notranjega poraza ekspanzivnih politik gospodarske rasti (Sekulova in dr., 2012: 2).

Tako koncept odrasti postavijo v območje regulacije in mere ter izpostavijo pomembno notranjo značilnost družbenega posvajanja koncepta in njegove rabe, ki celo razpravo zlahka pahne v neproduktivno konflacijo ekonomije in rasti. Če rast omejimo na ekonomsko, smo privolili v zakrivanje problematike in reprodukcijo ekonomističnega razumevanja sveta in s tem v omejevanje razprave. V taki atmosferi pa je vsakršna alternativa hitro potisnjena na obrobje. Ob periferizaciji pa se kot osrednji mehanizem izpostavlja *infantilizacija* = *depolitizacija* človeka (prim. Buden, 2012), npr. skozi omalovažujoča poimenovanja (npr. *treehuggers*) in tudi (osebne) grožnje. Konceptualna in praktična konflacija ter infantilizacija (ta je neredko posledica neustrezno komuniciranih idej) pa udeležence sili v lažni konflikt in videnje na razmejevanju majhnih razlik.

Zato Sekulova in dr. predlagajo iskanje poti med, na eni strani, deceleracijo (»odspešek« namesto pospeška) oziroma zmanjševanjem družbene in ekonomske kompleksnosti (ničesar ne rečejo o tehnološki) in upravljanjem kompleksnosti ter vplivanjem na družbeni kontekst na drugi (Sekulova in dr., 2012: 5). Podobno, a bolj detajlirano, Rasmus Karlsson teoretizira dve ideal-tipski poti: *modernizacijska* predvideva razvoj naprednih tehnologij, ki bi človeštvu omogočile preseganje planetarnih omejitev; radikalne družbene investicije, ki bi spodbujale ekonomsko rast; spodbujanje globalne trgovine, ki bi pripomogla k blažitvi vpliva pomanjkanja virov, in ki bi iskale prelomne inovacije, da bi dodobra ločili človeka od narave; *ekologizirajoča* pot pa predvideva zaviranje oziroma obračanje teh procesov prek odrasti, vseobsežno zmanjšanje stopenj porabe in povezovanje ljudi z njihovim naravnim, lokalnim okoljem. Prvo pot zlahka kooptira »inoviranje brez meja«, medtem ko druga, ki poudarja politično in ekonomsko uveljavljanje človeških in okoljskih omejitev, spregleda realnost in potencial razvijajočih se tehnologij (prim. Karlsson, 2013: 1, 2). V tem se pokaže temeljna dilema glede regulacije in mere ter nakaže, da ne radikalno okoljevarstvo (*environmentalizem*) ne radikalni inovatizem ne moreta dati zadovoljivega odgovora (Karlsson, 2013: 2).

Jasno je, da se ne moremo vrniti v preteklost; prvič, ker nimamo časovnega stroja, drugič, ker idealizirana, romantizirana, čista, naravna, neokrnjena in neoskrunjena preteklost nikoli ni obstajala. Kot pravi Bernard Stiegler, je civilizacija oziroma človek kot človek konstituiran šele skozi tehnologijo oziroma z eksosomatizacijo organskega v anorganskem (2018). S tem je človek zmeraj-že kompromitiran z odmikom od narave in poseganjem v naravo, kar je morda boleče očitno skozi perspektivo metabolične razpoke (*metabolic rift*) (Foster, 2010; Wark, 2016), ki pokaže, kako gre pri poseganju v naravo – npr. pri manipulaciji vodnih virov in ekstrakciji mineralov v kmetijstvu, kar je postalo toliko bolj očitno v povezavi z urbanizacijo, globalizacijo trgovanja, vnosom sintetičnih gnojil (Foster, 2010: 124) – za ekstrakcijo, ki prekine cikel vračanja organskih hranil v zemljo.

Poleg tega, opozarja tudi Karlsson, je kakršnakoli planetarna omejitev proizvodnje, svobode ali človeške bestialnosti (kakor pač pogledamo) praktično težko izvedljiva: če sprememba ni radikalna, ne bo prinesla dolgoročne trajnosti, in če je radikalna, to hkrati pomeni oster prelom z obstoječimi liberalno-demokracijskimi praksami (Karlsson, 2013: 2).

Znanost in odrast

Kakšna je torej vloga znanosti v teh procesih? Kakšen položaj (lahko) zavzema? Najprej, o znanosti lahko govorimo v ednini, ko gre za doseganje razumevanja »resničnega«, v množini pa, ko govorimo o posameznih vedah in podvedah z lastnimi metodološkimi aparati, ki si prizadevajo razložiti delovanje naravnega in s tem tudi človeškega sveta. Ravno v zadnjem se morebiti nahaja tudi zagata (vsaj ena od njih) današnje znanosti in hkrati stična točka z idejami odrasti. Gre za preseganje radikalnega »odraščanja« človeka od narave in spoznanje, da smo kljub zmožnosti tehnoloških izumov in inovacij, ki določajo možnost eksosomatizacije kulture, hkrati del sistema naravnih zakonov. In naloga znanosti naj bi predvsem bila, da te zakone identificira in jih poskuša razumeti v njihovi celostnosti, šele nato pa, da na podlagi teh ugotovitev pripravi konkretna izhodišča za delovanje znotraj njih. S tem odpremo eno primarnih vprašanj, s katerimi se znanstvena skupnost (v prevladujoči meri) danes ne ukvarja, to je potreba po transdisciplinarnosti in prehajanju »neznanstvenih« znanj in védenj.

K temu napotuje postnormalna znanost (Funtowitz in Ravetz, 1993), ki zbuja dvom o evropski znanosti in njenih strukturnih protislovjih s kontekstualiziranjem zgodovinskega razvoja znanosti in industrializacije produkcije znanja (Ravetz, 2011). Podobno kot Douglass C. North, ki je skozi institucionalno teorijo (1998) kontekstualiziral različne razvoje Amerik, temelječih na redefiniranju prisvajanja ali transplantacije institucionalnih okvirov takratnih imperialnih sistemov, bi lahko ponazorili problematiko formalizacije znanosti skozi globalno institucionaliziranje (podrejeno kapitalu): ta konkretne lokalne raziskovalne skupnosti sili k redefiniranju oz. prilagajanju orodij vrednotenja in s tem relevantnosti od zgoraj, brez upoštevanja specifik okolja, kjer znanje nastaja. Ta strukturna protislovja nastajajo sporadično in razpršeno po času in prostoru, in so zdaj fermentirala do te mere, da so trenja v različnostih in neskladjih začela odkrivati mnogotere *podrasti* za nove oblike raziskovanj in ustvarjanja znanj. Po tej institucionalni razlagi se je znanost formalizirala do te mere, da se ni zmožna prilagajati kompleksnim spremembam. Delni odgovor je mogoče najti v »revizijski kulturi« (Strathern, 2000; 2004; Shore, 2008) kot generaliziranem modelu upravljanja in odgovornosti porabe javnega denarja. Ta potrebuje mehanizme vrednotenja na nacionalni in mednarodni ravni, ki kvantificirajo raziskovalno delo s točkovanjem citiranja in objavljanja, kar naj bi kazalo na doseg in relevantnost raziskovalnih del. To servisirajo, kot je bilo

rečeno zgoraj, založniške platforme oz. podjetja, ki za plačilo umestijo članke v svoje revije (*article processing costs*), te pa potem za visoke naročnine prodajajo javnim izobraževalnim ustanovam in knjižnicam. Priča smo neoliberalni logiki ravnanja in definiranja znanja skozi založništvo, ki hkrati definira/vrednoti tudi relevantnost kompetenc raziskovalcev in raziskovalnih tematik ob prijavi na javne razpise. Ne nazadnje se v to zdaj vrinjajo še raziskovalna družabna omrežja, kot je ResearchGate, ki uporabnikom ponujajo statistiko (*Stat Tab*) in rezultate (*Scores Tab*) citiranj, zadnjega s h-indeksom vpliva raziskav glede na citate. Drugo najbolj razširjeno raziskovalno družabno omrežje Academia.edu, ki omogoča dostop največjemu številu raziskovalnih člankov na, na prvi pogled, »odprt način«, a je v osnovi profitabilna platforma, ki ne samo zavaja s končnico (.edu, ki namiguje na povezavo z ameriški izobraževalnimi ustanovami), ampak hkrati odpira številna druga vprašanja o uporabnosti in relevantnosti znanja v luči prej omenjenega infobilja ter iz tega izhajajočih mehanizmov posredovanja znanja. Pri obeh se lahko spet dotaknemo vprašanja mere, časovnosti (fermentacije) in pozabljenja/redundance, tokrat skozi digitalno posredovanost, kjer nam-pravšnje-ustreznost-in-mero določajo algoritmi.

V vseh navedenih primerih gre za pretakanje primarno javnega denarja (raziskovalne agencije, knjižnice, raziskovalne ustanove) k zasebnim založniškim hišam, ne pa nazaj k raziskovalni dejavnosti. (Ha! Metabolična razpoka?) Temu nasproti ali kot odgovor na tovrstne oblike upravljanja znanja se postavljajo pobude, ki jih zaznamo pod besednimi zvezami »odprta znanost« (*Open Science*), »odprt dostop« (*Open Access*), »odprti podatki« (*Open Data*), »odprte knjižnice« (*Open Libraries*), »odprto znanje« (*Open Knowledge*), ki si prizadevajo redefinirati raziskovalni prostor z novimi načini uravnoveženega prehajanja znanja in s tem redistribucije moči, kar bi bil lahko element deproletarianizacije oziroma konzumeristične detoksikacije. Vprašanje mere se tu pojavi v več dimenzijah družbenega, saj gre pri tem za vprašanje javnega interesa in delovanja državnih institucij. Komu je »produkcija« znanja namenjena in v kakšen namen? Ali potemtakem obstoječi mehanizmi le maskirajo interese kapitala, ki usmerja tudi fokus relevantnosti raziskovalnih vprašanj, vezanih na tehnološki razvoj in gospodarsko rast? Ali sta zadnja res v javnem interesu in namenjena blaginji državljanov?

Mogoče se moramo dotakniti še termina »ekonomija znanja«, ki se je vrnil v besednjak razpisovalcev razpisov in, med drugim, oblikuje Strategijo razvoja Slovenije 2030. Ta naj bi ponudil izhodišče za prestrukturiranje obstoječih, za sodoben čas nezadostnih delovnih mest, ki so zaradi tehnološkega razvoja ali odvečna ali nefleksibilna, in hkrati ponudil orodja za reševanje okoljskih problematik ravno s poudarkom na znanju. Med te ekonomije spada med drugim »krožno gospodarstvo« (*circular economy*), danes popularen koncept, ki je nadomestil oz. poizumil koncepte »trajnostnega razvoja« (*sustainable development*) in za tem še »zelene ekonomije« (*green economy*) (nuja kapitalizma ob utemeljevanju nenehne ekonomske rasti v končnem svetu; Ramos-Martín, 2016). Povezujoča mantra je »pametna

specializacija« (*smart specialization*), ki poleg omenjenega krožnega gospodarstva vključuje še digitalno in industrijo 4.0. Tovrstna izpraznjena terminologija določa območje birokratskega in tehnokratskega diskurza ter nepreglednih spletnih strani javnih institucij in navidezno olepšuje formalno zahtevne razpise raznih ministrstev. Ekonomija znanja znova poudarja potrebo po razmisleku o meri, saj osredinjanje na znanje še ne prinaša rešitve. Zato je nujno razmislek usmeriti v razsežnosti znanj v množini, *razraščeni*h prek družbenih *podrasti* in k iskanju ravnovesja v realnih biofizičnih okvirih (kot je bilo omenjeno zgoraj, retikulaciji partikularnih premislekov, ne pa ekonomiji (bio-)znanj, ki izhaja iz strategije ločevanja ekonomske rasti od porabe naravnih virov; Ramos-Martín, 2016).

Kaže, da protislovja v znanosti odražajo tudi protislovja v družbi, upoštevajoč, da znanost skozi tehnološke inovacije preoblikuje in usmerja ekonomsko ter s tem politično, družbeno in kulturno. Prevladujoči objektivizirajoči diskurz naravoslovno-tehničnih znanosti, ki osmišljajo tehnološki razvoj in se dobro podajajo ekonomističnemu ustroju, je tako mogoče zaznati tudi v procesih revizije znanstvenega raziskovanja, umanjka pa usmerjenost k človeškemu, k razumevanju prepletenosti z družboslovjem in temeljno potrebo po humanističnem razmisleku ne samo o neodtujljivi poziciji znanosti v sodobni družbi, temveč tudi mestu človeka in drugih, nečloveških, organskih in anorganskih bitij (prim. Stiegler, 1998: 91). In tudi zato je nujno razmisliti o in preizkusiti raziskovalne modele, kjer »inovacija« in »družbeni vpliv« nista podrejena kratkoročnim, neposredno uporabnim rezultatom, ampak osrednji pomen dobi ne-izključno utilitaren pristop, ki daje prostor in čas ekonomskim učinkom nepodrejenim intervencijam. Mera, fermentacija, *razrast*.

Med razraščanjem in obraščanjem znanosti

Če torej znanost od svojega začetka vseskozi sooblikuje družbeno, kako je mogoče meriti »družbeni vpliv« znanosti v javnosti, izvzemajoč »uporabnost«? V slovenskem prostoru lahko najdemo nekaj pobud (najdlje trajajoča Kvardakabra, številčno zelo obiskovana in študentsko angažirana Znanost na cesti, izraziteje družbeno-politično orientirana Metina lista, v mlade usmerjeni Znanstival itn.), ki si prizadevajo znanost približati javnosti in jo z različnimi prijemi popularizirati. Pišejo bloge, objavljajo podkaste z intervjuji z mladimi raziskovalci, o biološkem svetu in posnetki dogodkov, se mrežijo po družabnih omrežjih, prirejajo dogodke (»znanstvene kavarne«, posvete, okrogle mize, znanstvene »slame«). Pri zadnjih gre večinoma za naravoslovno-tehnične vsebine, ki so tudi dobro obiskane, razen ko gre za dogodke, kjer je tematika znanost kot taka, torej njena družbena pojavnost in obstoj.

Zmožnost temeljnega razmisleka pa manjka v političnem diskurzu, kar je razvidno iz vrste javnih razprav, kjer se soočajo predstavniki političnih strank, in

celo v razpravah med predstavniki raziskovalne skupnosti.² Diskurz se vselej giblje okoli financiranja in konkuriranja z drugimi državami, ne pa tudi okoli tega, kaj znanost v vseh svojih (povezovalnih) dimenzijah je. Kako npr. v teh aktualnih retorikah utemeljiti poskus popisa vseh obstoječih vrst žuželk zaradi védenja samega, ne pa tudi morebitne poznejše aplikacije ugotovljenega v sfero družbenega? Kako zagotoviti ustrezno infrastrukturo za dokumentiranje in arhiviranje kulturne dediščine, ki omogoča raziskovalno humanistično dejavnost? Navedeno odpira vprašanje etične odgovornosti (v) znanosti, ki je zminimalizirana na razpravo o porabi in upravičenosti javnega denarja ter na to vezane uporabnosti. Z etičnim pa vstopamo na področje humanistike, ki v teh diskusijah nastopa, če sploh, kot »mehka« posvojenka znanosti, porinjena na področje umetnosti in kulture. A del rešitve je nemara mogoče najti ravno v zadnjih dveh.

Zgoraj smo se dotaknili temeljnega raziskovanja, ki je zaradi hitro spreminjajočega se sveta podrejeno uporabnosti in reviziji v razmerju cilj-poraba-učinek; to seva tudi iz besedila predloga Zakona o raziskovalno-razvojni dejavnosti in odzvanja iz poudarkov v govoru ob počastitvi 30. obletnice programa Mladih raziskovalcev (Györkös in Glavič Novak, 2016): »na znanju temelječa družba«, »pomen vlaganja v znanje ljudi kot varne in perspektivne naložbe za krizne čase«, »pomen lajšanja prehoda poti med študijem in trgom dela« ter »nadaljevanje te poti v gospodarstvu ali na inštitutih«. Tudi tu se znanost navezuje predvsem na gospodarsko dejavnost, nagovarjanje kriznih časov in ekonomijo znanja.

A kaj bi se zgodilo, če bi gospodarstvo in ekonomijo zamenjali s kulturo in umetnostjo? Če bi mlade raziskovalce spodbujali k prehodu na kulturno-umetniško raziskovanje? Če bi dialektičen odnos med znanostjo in gospodarstvom zamenjal trialektičen, kulturo vključujoč odnos? Te odnosnosti so nemara že prisotne, a kot take niso (javno) prepoznane. Polje sodobnih umetnosti bolj kot znanost javno odstira prostor razumevanju kulturne zaraščenosti človeških dejavnosti v danem okolju, opozarja na pereča vprašanja in jih poskuša nagovarjati prek konkretnih umetniških intervencij.³ To pa zato, ker gre za drugačno razmerje od zgoraj omenjenega tria namen-poskus-rezultat. Če gre za isto raziskovalno

² Na primer, v oddaji *Znanost ni nepotreben strošek* (Studio ob 17h, Radio Slovenija 1, 7. 6. 2018) je moderatorka namesto o temeljni znanosti govorila o »tvegani znanosti«, za katero se v izhodišču ne ve, kaj se bo raziskovalo in zatorej ni mogoče meriti njenega družbenega vpliva, diskutirati pa so se navezovali na pomanjkanje mednarodne konkurenčnosti zaradi nerazumevanja vloge znanosti v družbi in posledično nezmožnost ustvarjanja stabilnega okolja za nemoteno izvajanje znanstvenoraziskovalne dejavnosti.

³ Dva aktualna slovenska primera: lanska prejemnica nagrade zlata nika festivala Ars Electronica Maja Smrekar je v svojem delu *K-9_topologija* (glej http://majasmrekar.org/k-9_topology) raziskovala vzoredno evolucijo v razmerju med volkom, človekom in psom, v javnosti pa požela nasprotujoče si odzive; dvojec PlateauResidue pa sta v projektu *Ex Topia* (glej <http://www.plateau-residue.com/ex-topia>) z opiranjem na znanstvena beleženja spreminjanja triglavskega ledenika in vključitvijo prostovoljcev z vizualnimi orodji spreminjajočo se naravno krajino predstavila skozi osebno doživljajsko dimenzijo. V obeh primerih je šlo za sodelovanje z znanstveniki.

vprašanje, bo razlika v metodologiji. Tako v znanosti kot v umetnosti gre za spoznanje in razumevanje resničnega v svetu, le da umetnost bolj poudarja človeško izkušnjo in kontekst, znanost ju poskuša odstreti. In nagovarjanje in reševanje družbenih in okoljskih problematik je mogoče samo skozi razumevanje konteksta človekovega delovanja in vplivanja ter s tem tudi znanstvenoraziskovalnega prostora. Kako torej artikulirati presečišča znanosti in sodobne umetnosti, skozi katera bi mimo diktature inovacije, vpliva in rasti, odprli širši pogled raziskovanju in problematiziranju ne samo znanosti, temveč sveta/vsakdana na splošno? In kako opremiti temeljno humanistično znanost, da bi lahko nagovorila pereče planetarne okoljske situacije in s tem povezano delovanje človeka?

Večinoma se razprava o vplivu človeka na okolje v zelo praktični in širokogledni meri odvija na ravni nevladnih komunikacij in umetniških upri-/opo-zarjanj. A tudi zadnji sta izpostavljeni omejitvam, ki jih oblikujejo sistemi financiranja in s tem ne/možnosti delovanj. Na ravni javnega denarja so tu nacionalne institucije, ki prevzemajo aktualen besednjak in iz tega izhajajoče usmeritve nadnacionalnih institucij o tem, kaj je relevantno. A ta nadnacionalna raven ne izhaja celovito iz planetarnega izhodišča identifikacije problematik in nagovarjanja le-teh skozi lokalne pristope, temveč se vprašanj loteva s pozicije nadnacionalne institucionalne tvorbe, prikladno temelječe na dovolj zmuzljivi skupni kulturni dediščini. Humanistična raziskovalna dejavnost je tako večinoma vezana na delovanje javnih institucij, ki skrbijo za dokumentiranje in arhiviranje kulturne dediščine. Skrb za prihodnost in s tem vpliv tehnološkega razvoja je tako mogoče najti predvsem v praksah sodobne umetnosti, ki se poslužuje orodij znanosti, a z bolj »odprto«, prisvojeno metodologijo haktivistov, kiberraziskovalcev, bioumetnikov. Meje tukaj tako rekoč ne obstajajo oz. se navajajo kot oporne točke za preseganje, ključno vlogo pa tu igrajo nevladne organizacije (npr. Aksioma, ATOL, Kapelica, Kibla, Ljudmila), ki odpirajo vprašanja zasebnosti, varnosti, verodostojnosti podatkov, javnosti in javnih institucij kot takih ter jih problematizirajo skozi sodobne umetniške prakse.

Namen znanosti je torej (primarno) objektivnost, a procese in metode vseeno izvajajo ljudje, zato je tudi vedno predmet pristranskosti (Latour, 1979). Mehanizmi preverjanj (ki niso nujno mehanizmi »revizijske kulture«) lahko skozi »odpiranje znanosti« neznanstvenim procesom raziskovanja in prehajanja znanj (»postnormalna znanost«) in vključevanja javnosti ponudijo višjo raven verodostojnosti, sploh pa relevantnosti za človeka in okolje. Tako je v središču znanosti še vedno najprej človek, saj je izvajalec raziskovanja in hkrati tudi njegov predmet. Ključno pri tem je razumevanje človeka v procesih razvijanja znanja in iz tega izhajajočih (in to pogojujočih) tehnologij in inovacij, ki naj bi bile narejene po meri potreb človeka v skladu z njegovo umeščenostjo v okolju. Zato potrebujemo humanistične znanosti, ki zmorejo in spodbujajo vzpostavljati okolje povezovanja in razumevanja, in seveda tudi delovanja, inovacije, rasti, pri čemer razumejo/mo, da je prav problematiziranje družbenega skozi umetnost tisto, kar omogoči širše premisleke, izvijanje iz zaprtosti, okostenelosti; ja, rast.

»Rastniške« analogije iz narave tu niso naključne (in tudi ne dobesedne), saj (čepprav) ima marsikateri termin korenine v naravnem in je uporabljen za definiranje kulturnega (kultura in kultivacija sta pri tem najbolj neposredna primera). Spet se vrnemo k pojmovanju človeka kot dela narave oziroma brisanju/redefiniranju ločnice kultura/narava (Ošljaj, 2000). V kolikšni meri? Mogoče je razumevanje iskati v uravnoteženosti naravnega in kulturnega okolja, kar (morda malce zahodocentrično) zasledimo pri južnih in srednjeameriških staroselcih, vzhodnjaških filozofijah itd.; gre za odpiranje prostora evropske znanosti neevropskim vedenjem, kot predlaga Ravetz (2011), s postnormalno znanostjo ter za temeljit premislek o dominantnosti zahodnjaških teoretskih in konceptualnih prijemov, tako v kontekstu znanosti kot tudi umetnosti in tehnologije.

In zakaj sploh iskati vzode ravnovesja zunaj naših kulturnih prostorov? Nemara se moramo vendarle najprej vrniti k sebi, v iskanje mere na osebni ravni, v odnosu do samega sebe in do drugih. Mogoče moremo pojav obujanja droži (in celoten način delovanja/gojenja divjih kvasovk) razumeti ravno kot poskus ponovnega vzpostavljanja naše celostne uravnoteženosti, ki se zmore časovno razvijati v okolju in prilagajati okolju oziroma v dialogu z okoljem, in ki si ga ne poskuša podrediti.

V fermentacijo

Namen tega prispevka ni bil predstaviti (vsa) teoretična odrastna ogrodja in znanstvene prakse, ki se dogajajo bodisi v slovenskem bodisi v širšem (planetarnem) prostoru. Prav tako ni bil namen ponuditi konkluzivnih odgovorov. Namesto tega sva želela predstaviti širši pogled na konceptualno in teoretsko zagonetnost razmisleka o odrasti v razpravi o »inovacijah« in »družbenem vplivu« skozi konkretne primere zamišljanja odrastniških praks v navezavi z znanjem. To presega področje znanosti in koncept ekonomije znanja; je večdimenzionalno in transdisciplinarno, življenjsko in vselej tudi organsko, zato ostaja analogija droženja primerna, ko govorimo o prehajanju znanj in védenj (vmes pa ni enačaja). Želja po vključevanju nečloveškega (*non-human*) v razlago človekovega delovanja ostaja, saj lahko tako podremo marsikatero mentalno oviro, pripomoremo k *razantropocentriranju* delovanja.

Zato najprej odrast. A tu se ne smemo ustaviti: tako kot se narava *razrašča* (nova ozemlja) in *obrašča* (po uničenju ali odsotnosti), ustvarja vedno nove *podrasti* (mlado raste iz sence starega), tako se tudi mi ne smemo podrediti le eni rasti, v tem primeru ekonomski, ampak rast vedno tudi problematizirati, reflektirati in si jo vedno znova prisvojiti. Zato lahko prav iz te analogije črpamo raziskovalno metaforiko: od fermentacije, multivariantnosti, upočasnjevanja, pa tudi recikliranja in prostorsko-časovnega iskanja in uporabe virov ter premislekov o industrializaciji oz. proletarianizaciji mišljenja in možnosti upora. V tem pogledu je znanost v

perspektivi droženja lahko transdisciplinarna in univerzalna. Hkrati kaže uporabnost koncepta rasti: rastemo oz. naj bi, kot posamezniki, fizično in izkustveno, rastle na civilizacijski ravni, in kot del narave se tudi vedno *razraščamo* v prostoru in času, *obraščamo* ideje in institucionalne strukture ter ustvarjamo genetsko in kulturno *podrast* za prihajajoče rodove, v kateri bodo, jasno, *vpliv* znanosti na kulturo in naravo ter tehno-kulturne *inovacije* ključni in pomembni, vprašanje pa je, ali bodo pomembni tudi »vpliv in inovacije«, ki jih predpisuje in zahteva trenutno birokratsko-politično razumevanje znanosti in raziskovanja.

Literatura in drugi viri

- ANDREJEVIC, MARK (2013): *Infoglut. How Too Much Information is Changing the Way We Think and Know*. New York: Routledge.
- BERG, MAGGIE IN BARBARA K. SEEBER (2016): *The Slow Professor: Challenging the Culture of Speed in the Academy*. Toronto University Press.
- BUDEN, BORIS (2012): *Zona prelaska. O kraju postkomunizma*. Beograd: Fabrika knjiga.
- D'ALISA, GIACOMO IN GIORGOS KALLIS (2015): A Political Ecology of Maladaptation: Insights from a Gramscian theory of the State. *Global Environmental Change* 38: 230–242.
- DESCOLA, PHILIPPE (2013): *Beyond Nature and Culture*. Chicago: Chicago University Press.
- FEENBERG, ANDREW (1999): *Questioning Technology*. London, New York: Routledge.
- FOSTER, JOHN BELLAMY (2010): *Ecological Rift, Capitalism's War on the Earth*. New York: Monthly Review Press.
- FUNTOWICZ, SILVIO O. IN JEROME R. RAVETZ (1993): Science for the Post-normal Age. *Futures* 25(7): 739–755.
- GARCIA, ERNEST (2012): Degrowth, the Past, the Future, and the Human Nature. *Futures* 44: 546–552.
- GOLUMBIA, DAVID (2014): Permissionless Innovation: Using Technology to Dismantle the Republic. *Uncomputing*, 11. junij. Dostopno na: <https://www.uncomputing.org/?p=1383> (24. september 2018).
- GYÖRKÖS, JÓZSEF IN TINA GLAVIČ NOVAK (UR.) (2016). >30: več kot 30 let programa *Mladi raziskovalci*. Ljubljana: Javna agencija za raziskovalno dejavnost Republike Slovenije.
- INNIS, HAROLD ADAMS (2013[1951]): *The Bias of Communication*. Toronto: University of Toronto Press.
- KARLSSON, RASMUS (2013): Ambivalence, Irony, and Democracy in the Anthropocene. *Futures* 46: 1–9.
- LATOUR, BRUNO IN STEVE WOOLGAR (1979): *Laboratory Life: The Construction of Scientific Facts*. Princeton, New Jersey: Princeton University Press.
- LEMMENS, PIETER (2011): This System Does Not Produce Pleasure anymore: An Interview with Bernard Stiegler. *Krisis* 1: 33–42.
- MORGAN, DIANE (2015): *Philomena Cunk's Moments of Wonder – Climate Change*. Dostopno na: <https://www.youtube.com/watch?v=4EZMkNSWdxo> (24. september 2018).

- MORTON, TIMOTHY (2017): *Humankind. Solidarity with Nonhuman People*. London: Verso.
- NORTH, DOUGLASS C. (1998): *Institucije, institucionalne spremembe in gospodarska uspešnost*. Ljubljana: Krtina.
- NOWOTNY, HELGA (2016): *The Cunning of Uncertainty*. Malden, MA: Polity Press.
- OŠLAJ, BORUT (2000): *Človek in narava: osnove diaforične etike narave*. Ljubljana: Sophia.
- PARKINS, WENDY IN GEOFFREY CRAIG (2006): *Slow Living*. Oxford: Berg.
- PATEK, SHEILA (2016): First-Person: The Benefits of "Strange" Science. *Duke magazine*, 14. marec. Dostopno na: <http://dukemagazine.duke.edu/article/first-person-the-benefits-of-strange-science> (16. september 2018).
- POGAČAR, MARTIN (2017): Culture of the Past: Digital Connectivity and Dispotentiated Futures. V *Digital Memory Studies: Media Pasts in Transition*, A. Hoskins (ur.), 27–47. New York, London: Routledge.
- RAMOS-MARTÍN, JESÚS (2016): *Biophysical Limits of Current Debates on Degrowth and the Knowledge Economy. Documento de Trabajo FLACSO Ecuador 2016_04*. Quito: Facultad Latinoamericana de Ciencias Sociales. Dostopno na: http://www.flacsoandes.edu.ec/sites/default/files/%25f/agora/files/2016_04.pdf (24. september 2018).
- RAVETZ, JEROME R. (2011): Postnormal Science and the Maturing of the Structural Contradictions of Modern European Science. *Futures* 43: 142–148.
- READINGS, BILL (1996): *The University in Ruins*. Cambridge: Harvard University Press.
- ROSA, HARTMUT (2016): *Social Acceleration. A New Theory of Modernity*. New York: Columbia University Press.
- SEKULOVA, FILKA, GIORGOS KALLIS, BEATRIZ RODRÍGUEZ-LABAJOS, FRANÇOIS SCHNEIDER (2013): Degrowth: From Theory to Practice. *Journal of Cleaner Production* 38: 1–6.
- STIEGLER, BERNARD (1998): *Technics and Time: The Fault of Epimetheus*. Stanford: Stanford University Press.
- STIEGLER, BERNARD (2010): *For a New Critique of Political Economy*. Malden, MA: Polity Press.
- STIEGLER, BERNARD (2018): *The Neganthropocene*. London: Open Humanities Press.
- STRATHERN, MARILYN (UR.) (2000): *Audit Cultures. Anthropological Studies in Accountability, Ethics and the Academy*. London: Routledge.
- STRATHERN, MARILYN (2004): *Commons and Borderlands: Working Papers on Interdisciplinarity, Accountability and the Flow of Knowledge*. Oxon: Sean Kingston Publishing.
- TAPLIN, JONATHAN (2017): *Move Fast and Break Things*. New York: Hachette Book Group.
- THIERER, ADAM (2016): *Permissionless Innovation: The Continuing Case for Comprehensive Technological Freedom*. Arlington: Mercatus Center.
- WARK, MACKENZIE (2016): *Molecular Red. Theory for the Anthropocene*. London: Verso.
- ZAKON O RAZISKOVALNO-RAZVOJNI DEJAVNOSTI. Predlog, november 2017. Dostopno na: <https://e-uprava.gov.si/drzava-in-druzba/e-demokracija/predlogi-predpisov/predlog-predpisa.html?id=8644> (24. september 2018).

**STANOVANJSKE
POLITIKE**

Stanovanjska preskrba kot politična praksa

Stanovanjsko vprašanje se v kapitalizmu zastavlja kot vprašanje posameznika in njegove reprodukcije. Kaže se kot vprašanje družinske politike ali graditev gospodinjskega premoženja, kot vzpon po stanovanjski lestvici ali način zagotavljanja lastnega preživetja. Na kratko, zastavlja se kot zasebna, individualna izbira, ki temelji na bolj ali manj učinkoviti uporabi finančne pismenosti ter ekonomski racionalnosti. Tisti, ki so opremljeni z znanjem, disciplino in za katere sta bistvena »jasno začrtan cilj in sprejemanje srednjeročnih in dolgoročnih odločitev« (NLB, 2018), se bodo vzpeli po stanovanjski lestvici in v ugodnem ozračju dostopnih posojil postali lastniki nepremičnine. Tistim, ki se jim sanje lastništva izmikajo, pa naj bi manjkale volja in veščine, da bi dokončno rešili stanovanjsko vprašanje na pravilen način: z nakupom primerne nepremičnine, katere prostori bodo območje zasebnosti in družinske idile ter katere vrednost naj bo temeljni vir družinskega premoženja. V takšni zastavitvi se stanovanjsko vprašanje kaže kot vprašanje morale, značaja posameznika in primernosti njegovih življenjskih izbir.

A ta videz stvari se hitro razblini, ko se s problematiko stanovanjske preskrbe soočimo z drugega konca in si zastavimo vprašanje produkcije doma. Medtem ko bi zgornji opis še morebiti odražal empirično realnost produkcije domov z lastnimi rokami na neposeljeni zemlji, pa nikakor ne odraža kompleksnega prepleta dogodkov in akterjev, ki zagotovijo zasnovo, gradnjo, menjavo in uporabo

stanovanj danes. Proizvajanje nepremičnin na čisto materialni ravni zahteva sodelovanje množice različnih dejavnosti in akterjev: državna zemljiška politika s katastrom vzpostavlja in brani meje parcel; finančna industrija izumlja kompleksne instrumente za financiranje izjemno netipičnega blaga, kot je dom; vojska pisarniških delavcev priskrbi načrte, dokumentacijo in dovoljenja; množica podizvajalcev opravi delo na gradbišču; posredniki zagotovijo, da se nepremičnina realizira na trgu ... Daleč smo od samozadostnega posameznika, ki si s svojo voljo, jasnim ciljem in lastnimi izbirami zagotovi stanovanje.

Na ravni produkcije se tako posamezna stanovanjska enota kaže kot kompleksen proizvod, katerega materializacijo in rabo je nemogoče ločiti od širših družbenih razmerij. A ta materialna raven vseeno ni ovira za produkcijo in delovanje stanovanjskega trga kot sklopa zasebnih in individualnih izbir. Na bolj abstraktni ravni lahko podobno trdimo tudi za stanovanje kot blago, ki ga je izjemno težavno potisniti v okvire blagovne forme. Stanovanje se zaradi svojih lastnosti neprenehoma upira poblagovljenju, saj imamo opravka z izjemno netipičnim objektom, ki se upira tržnim zakonitostim. Je objekt relativne stabilnosti in trajnosti, je fiksiran v prostoru in njegova produkcija je izjemno neelastična, vrednost in raba sta lokalizirani ter se upirata posploševanju, s čimer sta oteženi univerzalna primerljivost in zamenljivost, saj stanovanja ni mogoče zamenjati za drugo blago. Na ravni menjave se na trgu ne srečujejo enakovredni kupci in prodajalci, ki bi imeli dostop do enake količine informacij, ampak so razmerja menjave izrazito neenaka, saj se odvijajo med špekulantom-mešetarjem (nepremičninski posrednik) in posameznikom z osnovno potrebo, z omejenim znanjem, sredstvi in izbiro (stanovanje zamenjamo le nekajkrat v življenju, zato smo v tem neveščji). Kljub tem omejitvam pa se stanovanja proizvajajo in menjajo kot blago.

Tako imamo pri stanovanjskem vprašanju opraviti z netipičnim blagom, ki pa se vseeno kaže kot blago, ter kompleksnim sklopom družbenih razmerij, ki pa se kljub temu kažejo kot izbira v okviru zasebne sfere. Na kratko, opravka imamo s kompleksnim družbenim vprašanjem, ki pa se zgolj kaže kot zasebno. A ta videz zasebnosti ni napačna zavest potrošnikov ali proizvajalcev, niti ni neko ideološko pregrinjalo, ki bi zakrivalo resničnost družbenih razmerij. Ravno nasprotno, opravka imamo s sestavnim delom kapitalističnih družbenih razmerij. V kapitalizmu se stanovanjsko vprašanje kljub njegovi družbeni naravi mora zastavljati kot zasebno vprašanje, saj to od njega zahteva blagovna forma. Čedalje močnejše

podružbljanje in hkratna privatizacija stanovanjskega vprašanja sta izraz družbene ureditve, ki po eni strani krepi družbeno naravo produkcijskih sil, a jih po drugi strani vse močnejše stiska v zasebna družbena razmerja. Tako se tudi na ravni stanovanjske preskrbe izraža temeljno protislovje med produkcijskimi sredstvi in razmerji. Protislovje med okrepljenim podružbljanjem odnosov, ki izhaja iz univerzalizacije blagovne forme, in hkratno krepitvijo ter ohranjanjem zasebnega lastništva in apropiacije družbeno proizvedenega bogastva, kar pa je tudi del blagovne produkcije.

Skozi to protislovje je tako mogoče razmišljati o stanovanjski krizi kapitalističnih družb, katere izraz ni nezmožnost preskrbe s stanovanji, ampak njena nezmožnost preskrbe s primernimi, kakovostnimi in dostopnimi stanovanjskimi enotami. Njen dvojni izraz, bodisi presežek nedostopnih bodisi pomanjkanje dostopnih stanovanj, je posledica blagovne produkcije, pri kateri je stanovanje zgolj sredstvo pri zagotavljanju kroženja kapitala. Stanovanja se gradijo tam in v tolikšni meri, kolikor zagotovijo to kroženje in ko ga ne morejo več zagotavljati, se produkcija in menjava ustavita. Ker pa stanovanje ni blago, katerega izdelavo bi bilo mogoče preprosto in hitro ustaviti ali zagnati, se njegova produkcija ali njen manko po nujnosti odvija v valovih. Tako pride do špekulativne hiperprodukcije v času donosnosti (ali predvidevanja, da bo do nje prišlo v prihodnosti) ter popolne ustavitve v času oteženega realiziranja dobičkov. Prazna stanovanja so tako izraz presežnih produkcijskih zmogljivosti sistema, ki hkrati proizvaja preveč, da bi se ustvarjeno lahko uporabljalo na sistemu ustrezen način. »Meščanska razmerja so postala pretesna, da bi mogla vsebovati bogastvo, ki so ga [te sile] ustvarile.« (Marx in Engels, 1979: 595)

Tako so konkretne oblike stanovanjske krize izraz osnovnega kapitalističnega protislovja, ki ga ni mogoče razrešiti v okviru kapitalističnih družbenih razmerij. Zato so zgodovinsko edine relativno uspešne razrešitve stanovanjskega vprašanja le tiste, ki so se že v svoji osnovi zoperstavljale blagovni formi. Gradnja javnih najemnih stanovanj, skupnostne oblike preskrbe in lastništva, zadružne mreže in solidarnost, samograditeljstvo in skvotanje so nekatere oblike, ki jim je zgodovinsko uspelo iztrgati domove iz blagovne forme. Ravno te oblike pa so danes pod udarom trga, saj naj bi bilo njihovo delovanje neproduktivno, način preskrbe neracionalen in naj ne bi zagotavljal ustrezne reprodukcije delovne sile (tako materialne kot ideološke). Privatizacija družbenih stanovanj, deložacije skvotov, omejevanje delovanja skupnostnih oblik preskrbe ter potiskanje zadrug v modele socialnega podjetništva so le nekateri izrazi

splošnega napada na stanovanjsko skupno. Učinki teh napadov so znani: okrepljena nedostopnost domov, krepitev negotovosti, večanje premoženjskih in dohodkovnih razlik, na kratko, okrepljena stanovanjska kriza. Ta je nujen izraz učinkovitega delovanja kapitalističnih družbenih odnosov, zato ni čudno, da se najuspešnejša svetovna mesta soočajo s hudo krizo stanovanjske preskrbe. Izraz teh razmerij je tudi stanovanjska problematika v Ljubljani, ki jo obravnava eden od prispevkov v tej številki.

Ravno zato je nujen premislek o stanovanjski preskrbi, ki gre onkraj vprašanja količine in kakovosti domov. Pri stanovanjskem vprašanju gre za veliko več kot za ustrezno tehnologijo gradnje, odpravljanje stanovanjskega primanjkljaja ali zagotavljanja primerne opremljenosti domov. Čeprav so ta vprašanja pomembna, niso ključna. Primarno imamo pri stanovanjski problematiki opravka s temeljnimi vprašanji družbene ureditve in organizacije, kar pa pomeni, da imamo opravka s političnimi vprašanji reprodukcije ali reorganizacije teh družbenih razmerij. Gre torej za več, ne samo za problem zagotavljanja dovolj velikega števila domov, ampak tudi za vprašanje, kako se ti domovi zagotavljajo, kako se organizira njihova preskrba in kakšne družbene ter politične učinke imajo posamezne oblike preskrbe. Ker ima način preskrbe politične učinke, je tudi treba o njem razmišljati politično in iskati načine gradnje alternativ skozi organizacijo stanovanjske preskrbe. Povedano drugače, potrebujemo konkretno oblikovanje, organizacijo in praktično udejanjanje novih družbenih razmerij, ki ne bodo preozka za proizvedeno družbeno bogastvo.

Političnost stanovanjske preskrbe je v jedru člankov, ki sestavljajo pričujoči tematski blok. Stuart Hodgkinson v svojem prispevku pokaže, da so zgodovinske razprave o stanovanjskem vprašanju presegale tehnična vprašanja količine, tudi ko so govorile zgolj o potrebnem številu novih stanovanj. Glavno razhajanje različnih položajev v teh razpravah ni (in ni bilo) nestrinjanje glede stanovanjskega primanjkljaja – o njem se strinjajo vsi, kar je tudi povod razprave –, temveč načini njegovega odpravljanja in družbeni učinki, ki jih imajo ti posamezni načini. S tem Hodgkinson pokaže, da ni ključno vprašanje, kakšna naj bo leva (komunistična ali anarhistična) stanovanjska politika, temveč da moramo stanovanjsko vprašanje obravnavati kot eno od orodij graditve levega bloka. Zastaviti si moramo torej vprašanje, kakšne stanovanjske prakse in politike spodbujajo in krepijo položaj levih družbenih sil. Stanovanjska preskrba tako ni več predmet leve politike, ampak praksa, skozi katero se proizvajajo, ohranjajo ali krepijo leve družbene sile.

Na podoben, a bolj konkreten način lahko beremo tudi članek o stanovanjskih zadrugah v Sloveniji. Prispevek zadrugne pobude umesti v zgodovinski kontekst in pokaže, da zadruge vznikajo kot odziv na zgodovinske zablode pri vzpostavljanju samostojne Slovenije. S tem tudi nakaže, da je vzpostavljanje stanovanjskih praks močno zaznamovano s posebnostmi zgodovinskega trenutka, predhodnega razvoja in geografske umeščenosti. Zato morajo leve stanovanjske strategije iskati načine, kako univerzalnost stanovanjskih politik, ki jih opisuje Hodkinson, konkretno udejanjati v vsakokratnem lokalnem kontekstu. Članek o zadrugah dobro pokaže temeljne dileme v slovenskem prostoru in nakaže načine za njihovo obravnavo. Osrednjega pomena pa je ravno ugotovitev, da stanovanjska preskrba presega golo zagotavljanje stanovanj, saj je eno od orodij za reorganizacijo družbe okoli načel solidarnosti in skupnega.

Stanovanjsko preskrbo moramo razumeti kot politično prakso: kot prakso, skozi katero se ustvarjajo možnosti za druge politične prakse ter s tem reorganizira vsakdanje življenje. S tem pa se približamo ravno temelju političnega delovanja, katerega osnovni prostor je vsakdanje življenje ljudi v posamezni družbi. Leva politika mora razvijati vsakdanje prakse, ki omogočajo organizacijo življenja onkraj blagovne forme. Ponuditi mora konkretne ukrepe in spodbujati razvoj organizacijskih oblik, ki omogočajo zadovoljevanje vsakdanjih potreb zunaj kapitalističnih razmerij. Tako se stanovanjsko vprašanje ne kaže več kot abstrakten problem, ki ga je treba obravnavati, ampak kot konkreten sklop praks in odnosov, skozi katere lahko gradimo skupnosti in udejanjamo družbena razmerja solidarnosti, ki se morda zdijo utopična.

Literatura

MARX, KARL IN FRIEDRICH ENGELS (1979): *Izbrana dela v petih zvezkih: II. zvezek*. Ljubljana: Cankarjeva založba.

NLB (2018): *4 koraki od študentske postelje do svojega stanovanja*. Dostopno na: <https://www.nlb.si/od-studentske-postelje-do-stanovanja> (17. oktober 2018).

Nekaj tez o politični ekonomiji stanovanjske preskrbe

Abstract

A Few Theses on the Political Economy of Housing Provision

Analyses of housing provision are still not an integral part of understanding how social systems work and are too often sidelined in social science research. Far too frequently, they are left to studies that focus mostly on technical questions of quantity and quality of housing while a more holistic grasp of housing provision is neglected. The main purpose of the article is to show the necessity of housing provision analyses for understanding how societies are structured, since housing provision is one of main areas of social organization. In the article, the author focuses on how solutions to the housing question influence the economy, state, and social relations in neoliberalism. The author shows how the housing system has contributed to the reorganization of society in the direction of strengthening market mechanisms and how it helped to establish the material conditions for the development of neoliberal subjectivities. The housing question thus becomes more than just a question of provision of suitable homes and becomes a question of the way societies work and how daily life is organized. When considered through this perspective, the question ceases to be technical and moves to the realm of the social and the political.

Keywords: housing provision, political economy, neoliberalism, housing studies

Klemen Ploštajner is a researcher at the Research Center for Strategy and Governance. He also works as an assistant in the field of sociology at the Faculty for Social Sciences, University of Ljubljana. (ploštajner.klemen@gmail.com)

Povzetek

Analize stanovanjske preskrbe še vedno niso integralni del razumevanja delovanja družbenih sistemov, ampak so prepogosto odrinjene na robove družboslovnega raziskovanja. Tam so prepuščene študijam, ki so namenjene predvsem tehničnim vprašanjem količine in kakovosti stanovanjskega fonda, medtem ko je bolj celostna obravnava stanovanjske preskrbe zanemarjena. V prispevku želim opozoriti na nujnost analiz stanovanjske preskrbe za razumevanje organiziranja družbe, saj je način preskrbe stanovanj eno temeljnih organizacijskih področij. V članku pokažem, kako način reševanja stanovanjskega vprašanja vpliva na organizacijo gospodarstva, države in družbenih razmerij v neoliberalizmu. Pokažem, kako je stanovanjsko področje temeljno pripomoglo k reorganizaciji družbe v smeri krepitev tržnih mehanizmov in pomagalo pri oblikovanju materialnih razmer za vznik neoliberalnih subjektivitet. Stanovanjsko vprašanje se tako ne kaže več kot vprašanje zagotavljanja primernih stanovanj, temveč kot vprašanje načina delovanja družbe in organizacije vsakdanjega življenja. Preneha biti tehnično ter postane družbeno in politično vprašanje.

Ključne besede: stanovanjska preskrba, politična ekonomija, neoliberalizem, stanovanjske študije

Klemen Ploštajner je mladi raziskovalec na Centru za strategije in upravljanje in asistent s področja sociologije na Fakulteti za družbene vede Univerze v Ljubljani. (ploštajner.klemen@gmail.com)

Uvod

Stanovanjska preskrba kljub svoji osrednji vlogi pri urejanju družbenih razmerij v družboslovju še vedno ni izpostavljena poglobljenim analizam in ni prepoznana kot osrednja komponenta pri urejanju družbenih odnosov. V okviru specializiranih revij in zelo ozko usmerjenih fakultetnih oddelkov se sicer proizvedejo številni članki in razprave, a ti prej spadajo v okvir tehnološke (glej Močnik, 2013) kot pa resnične teoretske obravnave. Pri tej produkciji gre manj za vprašanja, povezana z mestom stanovanjske preskrbe pri organizaciji vsakdanjega življenja, in bolj za iskanje odgovorov na zahteve po čim bolj gladki reprodukciji obstoječega stanja. Zanima jih dvig učinkovitosti in produktivnosti na stanovanjskem področju, zato ni čudno, da je njihova ključna metoda empiricism in miselna tradicija neoklasična ekonomija (z dodatki institucionalne ekonomije). Še vedno jih zanima zgolj »merjenje točnega stanovanjskega primanjkljaja in natančnejše določanje njegovih dimenzij, na primer z merjenjem prenaseljenosti, slabih komunalnih razmer in primanjkljaja stanovanj glede na število gospodinjstev« (Kemeny, 1992: xv).

Znanstvena produkcija tako še do danes ni odgovorila na poziv Kemenyja, ki je leta 1992 opozoril na potrebo po močnejšem prepletu med stanovanjskimi študijami in širšimi razpravami v družboslovju. »Osrednji problem velike večine stanovanjskih študij je, da ohranja kratkoviden in ozek fokus na stanovanjske politike in stanovanjske trge ter da zanemarija širše teme. Stanovanjske študije so še vedno preveč izolirane od debat in teorij v drugih družbenih vedah ...« (ibid.: xv) Na dominantnem področju stanovanjskih študij so izjema zgolj analize socialne politike, ki stanovanjsko preskrbo prepletajo z vprašanji režimov blaginje.¹ Te analize povezujejo stanovanjsko področje z analizo posameznih državnih politik in delovanjem države blaginje kot celote. Številni uvidi teh analiz so mogoči ravno zaradi menjave fokusa, saj stanovanj ne dojemajo več zgolj kot bivališča, temveč kot kompleksno blago z družbenimi, ekonomskimi, političnimi in ideološkimi razsežnostmi. Vprašanje stanovanjske preskrbe tako premestijo od dodatka k širšim družbenim teorijam v samo jedro analiz blaginje in z njo povezanih družbenih razmerij.

Korpus literature o blaginji in stanovanjski preskrbi je pomemben, a ne zadosten. V svoji analizi se omejuje na državne politike, pri čemer pa avtorji redkeje analizirajo širše povezave med stanovanjsko preskrbo in družbenimi sistemi. Predvsem je problematično pomanjkanje ekonomskih analiz, ki bi poskušale sistematično razdelati in umestiti stanovanja v delovanje kapitalističnega gospodarstva. Tako stanovanjske študije niso odgovorile na enigmatično provokacijo Henrija Lefebvra, ki je v 70. letih trdil, da je kapitalizem v 20. stoletju preživel predvsem z zasedanjem in proizvajanjem prostora (Lefebvre, 1981). Osrednja vloga produkcije prostora pri reprodukciji kapitalističnih razmerij tako zahteva umestitev analiz stanovanjske

¹ Pomembno delo na tem področju so opravili Jim Kemeny (1992; 1995), Richard Ronald (2008), Marja Elsinga (Ronald in Elsinga, 2012), v Slovenijo pa je tuje analize prinesla in nadgradila Srna Mandič (1996).

preskrbe v jedro analiz delovanja kapitalizma. Posledično stanovanjske študije ne smejo več biti zgolj dodatek ali še eno specializirano področje, ampak morajo igrati ključno vlogo pri ponovnem premisleku o delovanju kapitalizma. Ne nazadnje to zahteva tudi empirija: stanovanja pomenijo daleč največji delež premoženja »razvitih« družb in še večji delež premoženja gospodinjstev. Hkrati so stroški financiranja stanovanj (lastniškega ali najetega) največji mesečni gospodinski izdatek (od 30 do 70 % odhodkov²). Rečeno na kratko, kar tako usodno zaznamuje gospodinske prihodke, odhodke in premoženje, mora imeti osrednje mesto pri razumevanju delovanja sodobnega sveta.

Stanovanjsko vprašanje je deležno omejene obravnave tudi v kritičnem družboslovju, s čimer ga prepuščamo prej omenjenim tehnoznanstvenim obravnavam. To se odraža tudi v levi politični praksi, ki stanovanjskega vprašanja ne omenja ali pa se posveča zgolj vprašanjem primerne količine in kakovosti stanovanj. S tem zreducira stanovanjsko vprašanje na raven, ki mu jo je leta 1872 dodelil Frierdrich Engels (1977: 357): »Stanovanjska stiska delavcev in dela male buržoazije v naših sodobnih velikih mestih je ena od nešteto *manjših*, drugotnih nepravil, ki izhajajo iz sedanjega kapitalističnega načina produkcije.« Stanovanjsko vprašanje je tako v okviru marksistične literature in posledično tudi leve politične prakse zastavljeno predvsem v okvirih gole materialne reprodukcije delavskega razreda, medtem ko so vprašanja – ki pa jih Engels s svoji študiji dejansko obravnava – reprodukcije kapitalističnih odnosov, delovanja kapitalističnega gospodarstva in ohranjanja družbenega reda redkeje naslovljena.³ Na drugi strani pa je redkim anarhističnim mislecem, ki so se lotili sistematične obravnave stanovanjskega vprašanja (glej Ward, 1976), uspelo poudariti zunajekonomske razsežnosti stanovanjske preskrbe in ga umestiti na področje vsakdanjega življenja. S tem so stanovanjsko vprašanje sicer osvobodili vulgarnega ekonomskega redukcionizma,⁴ a so hkrati zavrgli tudi pogoje za sistematično obravnavo tematike (ekonomske in politično analizo). Zato njihove analize prepogosto temeljijo na anekdotičnih primerih, analizi občutkov in se zatekajo k nejasni terminologiji svobode, avtentičnosti in demokracije, ki nam ne omogoča koherentnega spoprijemanja s stanovanjsko problematiko. Medtem

² Za podatke o Angliji glej Dorling, 2015 in Minton, 2017, za najemnike v ZDA pa Desmond, 2017.

³ To kritiko je mogoče nasloviti tudi na gradnjo socialnih stanovanj na Dunaju v 20. letih prejšnjega stoletja, ki jo verjetno lahko štejemo za najbolj znan primer levega spoprijemanja s stanovanjskim vprašanjem. Socialistična mestna oblast je vodila predvsem politiko dviga kakovosti bivanja in se posvečala velikim urbanističnim posegom, med njimi pa je izstopala predvsem gradnja več 10.000 dostopnih najemnih stanovanj, ki so poleg kakovostnega prebivališča ponujala tudi rekreacijske površine in javne prostore. Težava sicer hvalevrednega podviga je sploščanje vprašanja stanovanjske preskrbe na zagotavljanje zadostne količine primernih domov, medtem ko ni poskušala uvajati novih razmerij lastništva, družbenih odnosov ali reorganizacije reprodukcije. Stanovanjska politika tako ni reorganizirala vsakdana, ampak je omogočila predvsem kontinuirano zagotavljanje zdravih teles za delo.

⁴ Tega ne moremo očitati Marxu in Engelsu, temveč predvsem tistim obravnavam njunega dela, ki so in še vedno vztrajajo pri substancialni definiciji vrednosti (glej Heinrich, 2015).

ko se marksizem preveč oklepa ekonomskih nastavkov, s čimer mu je onemogočen celosten pogled, pa jih anarhizem prehitro zavrže in mu s tem umanjka materialna podlaga za konkretnjšo konceptualizacijo vprašanja.

A ekonomska kriza 2008 je pokazala, da stanovanja v svetovni ekonomiji ne igrajo sekundarne vloge, temveč so v jedru financiliziranega režima akumulacije. Močna spetost med hipotekarnimi posojili in piramido finančnih instrumentov (Baker, 2009) nakazuje na osrednjo vlogo stanovanj pri prodiranju financ tako v globino kot širino družbe. Na vlogo stanovanj nakazujejo tudi posledice krize: zasegi nepremičnin in deložacije v ZDA (Desmond, 2016; Saegert, 2016), val deložacij v Španiji (Colau in Alemany, 2013), stanovanjska kriza v Angliji (Meek, 2014; Minton, 2017; Dorling, 2015) in tako naprej. Velik del analiz temelji na prostorskem branju marksistične politične ekonomije in izhaja iz del Davida Harveyja (Harvey, 1985; 2006), ki so omogočila globljo analizo odnosov med stanovanjskim vprašanjem in delovanjem kapitalističnih sistemov (glej Aalberts, 2012). Področje se krepi, a vseeno ostaja ločeno od osrednjih tokov marksistične analize, ki jim ne uspe integrirati vprašanj produkcije prostora in stanovanjske preskrbe v danes aktualne razprave o neoliberalizmu, finančnem kapitalu, reorganizaciji produkcijskega režima in vlogi ter delovanju države.

Stanovanjsko vprašanje se v kapitalizmu postavlja po nujnosti, saj »... ima buržoazija eno samo metodo, da reši stanovanjsko vprašanje na svoj način – namreč tako, da njena rešitev to vprašanje vedno znova obnavlja« (Engels, 1977: 418). Mezde ne pokrivajo izdatkov reprodukcije delovne sile, katere največji in najdražji del so stanovanja. Ta se proizvajajo kot blago in so zato podrejena logiki akumulacije kapitala. Ključno pa je, da smo v kapitalizmu za potešitev potreb odvisni od nakupa blaga na trgu, kar velja tudi za stanovanja. Teh si ne moremo priskrbeti sami,⁵ temveč smo za rešitev stanovanjskega vprašanja odvisni od množice družbenih odnosov, ki se odvijajo na trgu (načrtovanje, pridobivanje dovoljenj, gradnja, trženje, menjava, vzdrževanje ...). Stanovanjsko vprašanje tako ni več vprašanje zmožnosti gospodinjstva, ampak splošno vprašanje organizacije družbenih odnosov. V kapitalizmu je torej stanovanjsko vprašanje nujno družbeno vprašanje, ki pa je neločljivo od logike akumulacije kapitala.

Zato je namen pričujočega prispevka opozoriti na nujnost umestitve stanovanjskega vprašanja v širše analize delovanja kapitalizma. Bolj specifično, poskušali bomo pokazati, da ima stanovanjska preskrba osrednjo vlogo pri delovanju neoliberalnega kapitalizma, in nakazati točke, kjer je njena vključitev ključna za družboslovno misel. Podobnega podviga sta se leta 2014 v članku *Centering Housing in*

⁵ S poglobljanjem kapitalističnega vsakdana in normalizacijo kapitalističnih odnosov se krči tudi prostor samogradnje. Te ne onemogočata zgolj okrepljena državna regulacija in poblagovljenje družbenih odnosov, ampak tudi okrepljena atomizacija kot posledica delitve dela v produkciji. Z okrepljeno specializacijo se krčijo tudi materialni pogoji (čas, znanje, viri, poznanstva) za samogradnjo. Tudi gradbene tehnologije zahtevajo čedalje več specializiranega znanja in koordinacije številnih posameznikov. O krčenju svobode na stanovanjskem področju glej Ward, 1976.

Political Economy lotila Aalberts in Christophers, v njem pa sta poudarila vlogo stanovanj pri kroženju kapitala, njegovi ideologiji in urejanju družbenih odnosov. Tudi Maddon in Marcuse (2016) sta posebej omenila tri ključne, s stanovanji povezane konflikte: med domom in nepremičnino; med različnimi ideologijami in interesi; in nazadnje med razrednimi antagonizmi in neenakostjo. V pričujoči analizi bomo vprašanje sistematizirali in konceptualizirali z delitvijo na tri dele, ki se v grobem skladajo s trojno delitvijo zgoraj omenjenih avtorjev. Pri shematizaciji stanovanjskega vprašanja se bomo gibali med gospodarstvom (kroženje kapitala – konflikt med domom in nepremičnino), državo (ideologija kapitala – različne ideologije in interesi) in vsakdanjim življenjem (družbeni odnosi – neenakost). Pri izboru sheme se opiram na kratko, uporabno in zelo učinkovito definicijo neoliberalizma, ki po Loïcu Wacquantu sestoji »iz artikulacije države, trga in državljanstva, ki goji prvo, da vsiljuje pečat drugega na tretje« (2012: 71).

Gospodarstvo

Stanovanja so za gospodarstvo osrednjega pomena v treh sektorjih: gradbeništvo, nepremičnine (investicije) in finance (hipotekarna posojila in sekundarni trgi) (Sassen, 2009). Medtem ko prvega še lahko konceptualiziramo v okviru produkcije materialnih objektov (gradnja stavb), pa sta druga dva bolj vezana na sklope pravic in odgovornosti. »Na trgu se spreminjajo sklopi lastninskih pravic; zemljo, ki jo ponujajo na trgu, lahko bolj kot fizično definiram kot dejavnik produkcije, razumem kot pravico do uporabe zemlje.« (Oxley, 2004: 28) Ker je stanovanje neločljivo povezano z zemljo in posledično tudi zanj veljajo podobni zakoni (nemobilnost, fiksnost), je posedovanje stanovanj smiselno razumeti kot sklope pravic. Na to je pri svoji analizi lastništva opozoril tudi Richard Ronald (2008: 50): »Stanovanjski status je družbena in pravna institucija, ki je družbeno ustvarjena ter se spreminja s časom in razlikuje med državami in kulturami. Status določa družbena razmerja, lastninske pravice in uporabo stanovanj ter lahko odseva splošne družbene odnose.« Ko stanovanje enkrat dojamemo kot sklop pravic, se analiza premesti od njegove materialnosti in uporabnosti k njegovi družbenosti, kar pa v kontekstu kapitalistične ekonomije pomeni premestitev vprašanja na področje menjalne vrednosti in njenega prisvajanja.

Neločljiva povezanost zemlje in stanovanja pomeni, da je za razumevanje delovanja stanovanjske preskrbe osrednjega pomena vprašanje rente.⁶ Pogoji možnosti rente je zasebna lastnina, ki je podlaga izključujoče rabe in predvsem prisvajanje na zemlji ustvarjenih dohodkov. Ravno zaradi svoje nemobilnosti in izključujoče rabe (na enem mestu lahko stoji samo ena stavba) je zemljišče in nanj vezano

⁶ Renta je močno zanemarjen koncept v marksistični analizi, saj je dojet kot ostanek preteklih sistemov (fevdalizma) ali pa motnja v sistemu, ki je zgrajen okoli dobička. Večina analiz tako ostaja ujetih v analizo kmetijske rente, medtem ko se renta v urbanem kontekstu zanemarija.

stanovanje idealno za prisvajanje rente. Harvey je rento v urbanem kontekstu koncipiral kot razredno-monopolno (2006), ki izhaja iz monopolnega nadzora nad določenimi segmenti stanovanjskega trga. Pogoja možnosti prisvajanja te rente sta dva. Na strani ponudbe posestniki nadzorujejo dotok zemlje in stanovanj na trg, ta dotok pa je pogojen z dobičkonosnostjo. In drugič, na strani povpraševanja je omejena možnost izbire, ki je zamejena s segmentacijo stanovanjskega trga. Omejenost izbire ima dve ravni. Prva, splošna, je vezana na nujnost posedovanja stanovanja, ki je nujno blago za preživetje. To pomeni, da se nihče ne more umakniti s trga ali namesto stanovanja kupiti kakšno drugo blago. Druga raven pa je vezana na partikularno geografsko-zgodovinsko situacijo, ki vedno omejuje izbiro in lahko ima različne komponente. Tako je Engels (1977) opozoril na industrializacijo in zgoščanje delovnih mest v mestih; Desmond (2016) je analiziral, kako na razporejanje v prostoru vplivajo deložacije. Verjetno najbolj izrazito pa segmentacijo ponazarjata segregacija in razizem stanovanjskih, bančnih, prostorskih politik v ZDA (Rothstein, 2017).⁷

Zato Robertson (2016) pri analizi Velike Britanije poudarja, da se stanovanjsko področje čedalje bolj organizira okoli prisvajanja rente. Ta se ne prisvaja samo zaradi zgoraj opisanega monopolnega položaja posestnikov, ampak tudi zaradi posebnosti pri oblikovanju vrednosti zemljišča. Njihova vrednost je vezana na lokacijo, ta pa nima absolutne vrednosti, ki bi izhajala iz nje same,⁸ ampak je njena vrednost relacijska, odvisna od dostopa, okoliške infrastrukture, odnosov in simbolne produkcije. Zasebna lastnina omogoča prisvajanje te družbeno proizvedene vrednosti lokacije v obliki rente. Osrednjo vlogo ima pri njenem pospešenem in poglobljenem prisvajanju močna spetost med finančnimi in zemljiškimi trgi. Dostop do finančnih trgov pogojuje tako produkcijo stanovanj kot tudi njihovo porabo, zato so nihanja na stanovanjskih trgih močno povezana z višino obrestnih mer. Harvey (1982: 347) poudarja: »Zemlja postane oblika fiktivnega kapitala in zemljiški trgi delujejo kot posamezna veja – čeprav s posebnimi lastnostmi – kroženja obrestnega kapitala. Zemlja je v takšnih razmerah dojeta kot čisto finančno premoženje, ki se kupuje in prodaja glede na rento, ki jo prinaša.«

Gradnja stanovanj se tako čedalje bolj organizira okoli razlike v ceni zemljišča med časom nakupa in časom prodaje, kar pa pomeni, da se čedalje manj gradi in čedalje bolj špekulira z vrednostjo zemljišč. Gradi se na lokacijah, kjer je rast cen najvišja, oziroma tam, kjer je največja razlika med trenutno in potencialno rabo (za primer gentrifikacije glej Smith, 1979). Tako se tip in lokacija gradnje stano-

⁷ Še ena lastnost stanovanjske preskrbe je, da krepi položaj posestnikov in s tem njihovo zmožnost prisvajanja rente. Porabnik in ponudnik imata neenake informacije. Kupec ne pozna trendov cen, kompleksne zakonodaje in nima znanja za ocenjevanje vrednosti tako kompleksnega blaga, kot je stanovanje. To pa ne velja za posestnika ali njegovega nepremičninskega posrednika, ki se dnevno ukvarjajo s temi vprašanji.

⁸ Izjema bi lahko bila rodovitnost zemlje, a je tudi ta pogojena z dostopom in povprečno produktivnostjo zemlje v gospodarstvu.

vanj čedalje bolj prilagajata toku finančnega kapitala, ki sledi najvišjemu donosu. Prisivljanje rente pa ne vpliva zgolj na lokacijo gradnje, ampak tudi na tipologijo, ki se prilagaja kupni moči (dostopu do hipotekarnih posojil). V razmerah okrepljene neenakosti se gradijo luksuzna stanovanja, medtem ko gradnja za trg ne priskrbi stanovanj, primernih za širšo populacijo (v velikih mestih tako najpogosteje primanjkujejo eno- ali dvosobna stanovanja; glej Dorling, 2015).

Prisivljanje rente ni edina vloga stanovanj pri akumulaciji kapitala. Ker ima gradbena industrija kontraciklične učinke in ker deluje kot stabilizator gospodarstva, ima stanovanjska gradnja pomembno vlogo pri reprodukciji kapitalizma in razreševanju gospodarskih kriz (glej Harvey, 2012a). Čedalje pomembnejšo vlogo pa ima tudi pri krepitvi povpraševanja in s tem realizacije presežne vrednosti v razmerah stagniranja plač. Ta vloga bi bila nemogoča brez spetosti finančnih in stanovanjskih trgov, zato ni čudno, da je vpliv cen stanovanj na porabo močnejši v državah z bolj »razvitim« finančnim sistemom (Schwartz in Seabrooke, 2009). Stanovanja so največje premoženje posameznih gospodinjstev, zato ima njihova rast ključni vpliv na porabniške navade. Krepitev dostopa do tega premoženja prek finančnih instrumentov (npr. najemanje dodatnih hipotekarnih posojil) omogoči gospodinjstvom porabo, ki si je s padajočimi dohodki ne bi mogla privoščiti. Robert Brenner (2006) je v svoji analizi poveljnega kapitalizma ta model povečevanja kupne moči (in s tem realizacije presežne vrednosti na trgu) poimenoval »premoženjski keynesijanizem« (*asset-price keynesianism*). Tako so gospodinjstva v ZDA s poseganjem v stanovanjsko premoženje v letih od 2002 do 2004 okrepila svojo kupno moč za 500 do 700 milijard dolarjev.⁹

Že zgolj ta kratki očrt vloge stanovanj v delovanju »razvitih« gospodarstev nakazuje na nujnost vključitve stanovanj v analizo kapitalizma in kapitalističnih razmerij. Razmislek o stanovanjih tako zahteva od politične ekonomije, da okrepi analizo rente, obresti, finančnega sistema in produkcije prostora. Hkrati pa stanovanja zahtevajo tudi, da ponovno premislimo teorijo države.

Država

»Stanovanjski sistem ni samo vprašanje tega, kdo zaseda kakšno stavbo, in ga ne oblikuje samo neposredni interes stanovanjskih ponudnikov, katerih cilj je dobiček. Oblikujejo ga tudi konflikti med razredi, institucijami in državo, skupine pa ga uporabljajo v boju proti drugim.« (Maddon in Marcuse, 2016: 87) Ker je stanovanjska preskrba v kapitalizmu podružbljena, je nujno politična, to

⁹ Ustvarjanje likvidnosti iz sicer nemobilnega stanovanjskega premoženja se nenehno izpopolnjuje z izumljanjem novih mehanizmov za prisvajanje zemljiške rente. Tako se tudi Airbnb, ki omogoča oddajanje sob na globalnem turističnem trgu, kaže kot še ena od oblik rabe stanovanj kot fiktivnega kapitala (glej Ploštajner, 2018).

pa pomeni, da se skozi njo pretaka moč in je stanovanjski sistem tako izraz kot orodje moči.¹⁰ Zgodovina stanovanjskih politik v posameznih državah nakazuje na pomen političnih bojev, ki so državo prisilili v razblagovljenje stanovanjskega vprašanja. Tako so regulacijo najemnin v Veliki Britaniji izbirile najemnice s stavko v Glasgowu leta 1915. Medvojnega Rdečega Dunaja, ki še danes slovi po kakovostni ponudbi javnih najemnih stanovanj, si ni mogoče predstavljati brez boja delavcev in vloge socialističnih gibanj. V Švici se sistem zadružnih stanovanj ne bi razširil brez urbanih uporov v 80. letih in Urugvaj ne bi imel močnega zadružnega sistema brez aktivnosti gibanja FUCVAM.¹¹

Zaradi politične narave stanovanjskega vprašanja ima osrednjo vlogo pri njegovem strukturiranju in delovanju država. Maddon in Marcuse (2016) trdita, da je stanovanjska politika mit, saj ne obstaja koherentna in konsistentna oblika obravnavanja stanovanjske problematike, ampak imamo opraviti s krpanko začasnih *ad hoc* ukrepov, ki se odzivajo na družbene razmere. Avtorja trdita, da osnovna naloga stanovanjske politike ni reševanje stanovanjskega vprašanja, temveč zagotavljanje relativno gladke reprodukcije obstoječega politično-ekonomskega reda. Povedano drugače, skozi stanovanjsko politiko se poskušajo doseči drugi cilji, pri čemer so stanovanja zgolj orodje. Tako je spodbujanje gradnje stanovanj (npr. v ZDA po drugi svetovni vojni, na Kitajskem po krizi leta 2008) bolj vezano na ponovni zagon akumulacije kapitala in pomiritev razrednega konflikta kot na reševanje stanovanjskega vprašanja. Državna preskrba s stanovanji je bolj v funkciji ohranjanja, širjenja in dominacije kapitalističnih družbenih odnosov kot pa naslavljanja stanovanjske krize. Kar se torej z vidika stanovanjske preskrbe kaže kot nekoherentna krpanka politik, ima notranjo konsistenco z vidika vloge države pri reprodukciji kapitalističnega družbenega sistema.

Zgodovinsko je imela stanovanjska preskrba dvojno vlogo: na eni strani je omogočala reprodukcijo delavcev z zagotavljanjem higienskih, moralno primernih in dostopnih (v tem vrstnem redu) pogojev bivanja; po drugi pa je imela pomembno vlogo pomiritve delavskih konfliktov in s tem preprečevanja delavske organiziranosti. Povojno spodbujanje in podpora lastništvu stanovanj sta v marksistični analizi pogosto koncipirana kot orodje fragmentacije delavskega razreda in širjenja kapitalistične ideologije (Engels, 1977). Poleg teh dveh vlog v razrednem boju pa se skozi državo izražajo tudi interesi posestnikov za prisvajanje rente, kar država z načrtovanjem omogoča in kot vrhovna pravna avtoriteta tudi brani. Splošna težnja

¹⁰ To pomeni, da je lahko tudi orodje razrednega boja. V zgodovini kapitalizma je bil sicer pogosteje uporabljen kot orodje kapitalističnega razreda, pa vendar trenutki rabe stanovanj kot oblike delavskega boja niso redki. Osrednja oblika boja je in je bila skvotanje (glej Ward, 1976; Squatting Europe Collective, 2014).

¹¹ Federación Uruguaya de Cooperativas de Vivienda por Ayuda Mutua je federacija urugvajskih stanovanjskih zadrug, ki obstaja vse od 70. let 20. stoletja. Zgodovinsko je bila federacija ključna za ohranjanje in širitev državnih spodbud za zadruga, danes pa je eno najbolj organiziranih in največjih gibanj v Urugvaju, saj združuje več kot 500 zadrug in 25.000 gospodinjstev.

kapitalistične stanovanjske politike je tako dvojna: ohranjanje in krepitev interesov posameznih kapitalističnih frakcij (posestnikov) in pomiritev delavskega razreda s širjenjem lastništva, kar je Engels precej posrečeno imenoval oblikovanje buržoazije brez proletarcev (1977).¹² Ti dve težnji seveda pogosto trčita ob druge sile, ki ju temeljno preoblikujejo. Drugi dve ključni sili sta moč izključenih (delavcev ali pa iz ugodnosti izključenih skupin) in moč drugih kapitalističnih frakcij (industrijskega kapitala, ki se zavzema za nižje stroške reprodukcije delovne sile).

Ta strukturna umestitev stanovanjske politike nam pomaga tudi razumeti njeno vlogo pri neoliberalizaciji družbenih razmerij. Če neoliberalizem razumemo kot ponovno ofenzivo vladajočih razredov pri krepitvi svoje dominacije (Harvey, 2012b), potem si je to ofenzivo nemogoče predstavljati brez privatizacije stanovanjske preskrbe. Tako odprodaja občinskih stanovanj v Veliki Britaniji pomeni daleč največjo privatizacijo javnega premoženja v zgodovini države.¹³ Velik del teh stanovanj je danes v rokah zasebnih najemodajalcev, katerih dobiček država podpira s stanovanjskim dodatkom. Občinska stanovanjska preskrba, ki je imela vse do 70. let pomembno vlogo na stanovanjskem trgu in je bila kakovostna konkurenca tako lastništvu kot zasebnemu najemu, je danes propadajoča, slabe kakovosti in nedostopna (glej Meek, 2014). Država je tako neposredno omogočila razredu posestnikov, da okrepi izkoriščanje na stanovanjskem trgu.

Vendar država v neoliberalni dobi ne izvaja samo rezov v socialo ali odprodaja javnega premoženja, temveč tudi preoblikuje družbene odnose (za konceptualizacijo te dvojne vloge neoliberalizma glej Peck in Tickell, 2002). Državni aparat, njegove tehnike in politike imajo v neoliberalni družbeni ureditvi nalogo branjenja in širjenja tržnih odnosov (Dardot in Laval, 2013). Tako se vse od 80. let državne politike premikajo od sistema preskrbe, ki nalaga neposredno javno gradnjo stanovanj, k sistemu omogočanja (Mandič, 1996), katerega naloga je omogočanje gospodinjstvom, da sama rešijo svoje stanovanjsko vprašanje na trgu. Ta premik nakazujejo tudi spremembe v toku državnih sredstev, ki se preusmerjajo od gradnje dostopnih stanovanj k subvencioniranju kupcev ali najemnikov. Med letoma 2009 in 2015 so v državah EU sredstva za gradnjo stanovanj upadla za 44 odstotkov (z 48 na 27 milijard), medtem ko so v enakem obdobju izdatki za stanovanjske subvencije narasli za skoraj 60 odstotkov (s 54 na 81 milijard) (National Housing Federation, 2017). Država tako z lastnim delovanjem (javno-zasebna partnerstva, ustvarjanje trgov v državnih sistemih) in v stiku z zunanjimi akterji širi in krepiti tržne odnose poblagovljenja. Ti pa niso zgolj »strategija akumulacije kapitala. So tudi tehnika vladanja, vsaj toliko političen proces kot gospodarski.« (Maddon in Marcuse, 2016: 94)

¹² Seveda sta si težnji pogosto v konfliktu in kot pri vsakem političnem vprašanju tudi med njima odloči moč. V trenutni ureditvi očitno prevladuje interes posestnikov, ki pa močno omejuje dostop do lastništva (glej Forrest in Hirayama, 2009; 2011).

¹³ V prvih 25 letih izvajanja je bilo prodanih več milijonov stanovanj v vrednosti 40 milijard funtov. Podobno pa velja tudi za Slovenijo (glej Stanovnik, 1994).

Osrednje mesto imata pri krepitvi poblagovljanja družbenih odnosov širjenje lastništva¹⁴ in njegova rekonceptualizacija v neoliberalni dobi. Država s spodbujanjem lastništva in s rekonceptualizacijo stanovanj kot investicije širi in materializira tri komponente kapitalistične ideologije: zasebna lastnina; primat trga kot mehanizma alokacije dobrin; in imperativ akumulacije premoženja (Aalberts in Christophers, 2014). Lastništvo in njegova hegemonika vloga v stanovanjskih sistemih imata posledično pomembne učinke na širjenje in oblikovanje neoliberalnih družbenih odnosov in subjektivitet.

Družba

Stanovanja kot osrednji prostor reprodukcije in rekuperacije, družinskih odnosov in gospodarjenja gospodinjstva, kot glavna oblika premoženja in čedalje pogostejše tudi najpomembnejša investicija, torej stanovanje kot eden osrednjih prostorov organizacije vsakdana, temeljno vpliva na načine oblikovanja in urejanja družbenih razmerij. Tako ima neoliberalno preoblikovanje stanovanjske preskrbe pomembne učinke tako pri produkciji subjektov kot odnosov med njimi. Če »neoliberalna rešitev za težavo stanovanjske dostopnosti vključuje naraščajočo financionalizacijo lastništva stanovanj in skrčenje stanovanjskega statusa na njegove monetarne elemente« (Forrest in Hirayama, 2011), potem lahko stanovanjsko premoženje razumemo kot materialno podlago za proizvodnjo neoliberalnih subjektov. Prva vez je zagotovo dolžniško razmerje (Lazzarato, 2012), ki se vzpostavlja z nakupom stanovanja, a ta interpretacija, ki temelji na analizi odnosov podrejanja, je prekratka, saj ne prepozna aspiracij in fantazij kot temeljnega sestavnega dela subjekta. Neoliberalni subjekt ni zgolj dolžnik, ampak je tudi investitor. Še več, je dolžnik ravno zato, ker je investitor. Zaznamuje ga ponotranjanje razrednih razmerij (Krašovec, 2016), ki se izražajo v podjetniški subjektivnosti kot ključni subjektivni poziciji v neoliberalizmu. Podjetnika (za podrobno analizo lika podjetnika glej Dardot in Laval, 2013) ne zaznamuje zgolj samoodgovornost, ampak tudi samoiniciativnost in prepoznavanje ter izraba priložnosti. Je aktiven posameznik, ki vidi svet kot priložnost za investicijo svojega človeškega, socialnega in kulturnega kapitala. Je subjekt, ki »samozavedno in odgovorno krepil lastno varnost in svobodo prek trga in še posebej prek preračunljivih investicij v finančne trge« (Langley, 2009: 55).

¹⁴ Pomembno je opozoriti na stopnjo podpore, ki jo lastništvo uživa v kapitalističnih družbah. Splošno razširjenega lastništva si brez državnih posegov ne bi bilo mogoče predstavljati, saj je splošna dosegljivost hipotekarnih posojil rezultat državnih politik. Poleg tega pa lastniki stanovanj uživajo številne prikritne oblike podpore, ki pogosto presega količino sredstev, vloženih v socialna stanovanja. Lastništvo tako ni oblika individualnega reševanja stanovanjskega vprašanja, ampak ga močno podpira država. V ZDA so bili lastniki leta 2015 deležni 139 milijard olajšav in subvencij, kar je bilo daleč največji finančni poseg države na stanovanjsko področje (Desmond, 2017).

Razvoj in širitev podjetniške subjektivitete pa ni zgolj odziv na ideološke formacije, ampak ima materialno podlago v reorganizaciji družbenih odnosov. Langley (2009) v jedro produkcije teh subjektivitet postavi finančne trge (posebno reforme pokojninskega varčevanja in krepitev zadolževanja), pri čemer pa opozarja na pomembno vlogo hipotekarnih posojil. Stanovanjska posojila imajo tako osrednjo vlogo pri proizvajanju zadolženega človeka (Lazzarato, 2012), saj pomenijo večinski delež dolga gospodinjestev. Ker se rešitev stanovanjskega vprašanja čedalje bolj veže na trg in posledično na možnost najetja posojila, imajo stanovanja ključno mesto pri oblikovanju dolžniških razmerij. So materialna podlaga za krepitev moči dolga ter osrednje mesto neposrednega stika med posameznim gospodinjstvom in finančnim kapitalom.

Torej, neoliberalni subjekt ni interpeliran zgolj kot dolжник, ampak tudi kot investitor. Povedano drugače, dolg je le hrbtna stran investicije v finančno premoženje (dom), ki postaja ključna oblika graditve gospodinjanskega premoženja. To premoženje naj lastnik upravlja kot podjetnik, poziva se ga k spremljanju in odzivanju na priložnosti stanovanjskih trgov. Na kratko, dom naj upravlja kot investitor. Stanovanja dajejo materialno podlago za produkcijo podjetniških subjektivitet, ki bi drugače ostala brez praktičnega temelja in s tem možnosti realizacije. »S tem ko je dom postal objekt investicij, je lastništvo postalo podjetniška, finančna in stanovanjska strategija.« (Langley, 2009: 195) Izbor podjetniške strategije in investiranja v stanovanjsko premoženje pa ponovno ni izbira gospodinjestev ali pa nerefektirano ponotrnanje podjetniške ideologije. Niti ni neracionalen odziv na zavajanje nepremičninskih posrednikov, bančnikov in z njimi povezanih politikov,¹⁵ ampak je prej povsem racionalna odločitev v razmerah krčenja drugih oblik družbene mobilnosti. V času stagnacije plač in negotovih zaposlitev, krčenja in pogojevanja socialnih pravic ter čedalje manjše vloge izobrazbe pri vzpenjanju po družbeni lestvici, se investicija v nepremičnino kaže kot ena redkih preostalih možnosti za graditev premoženja in zagotavljanje blaginje (glej De Decker in Dewilde, 2010).

Novi režimi stanovanjske preskrbe so tako materialna podlaga za udejanjanje neoliberalnih razmerij v vsakdanjem življenju gospodinjestev. Ključni so za produkcijo neoliberalnih subjektivitet na mikroravni, kot tudi za poglobljanje neenakosti na širši družbeni ravni. Ker stanovanja pomenijo največji delež premoženja gospodinjestev, so tudi v jedru poglobljanja neenakosti, ki je tako premoženjska in dohodkovna, kot tudi geografska in v razporeditvi priložnosti (Dorling, 2015).¹⁶

¹⁵ Tako so tudi najbolj razširjene interpretacije krize drugorazrednih posojil večinoma razlagale zlom kot posledico zavajanja, laži in nevednosti. Nepremičninski posredniki so zavajali in zvalili ljudi v najem nevzdržnih hipotekarnih posojil, medtem ko so najemniki posojil pogosto lagali o svojih dohodkih ali premoženju. Sistematične prevare so dejansko imele pomembno vlogo pri razvoju krize, a kljub temu ne pojasnijo, zakaj so si družine tako močno želele kupiti nepremičnino. Ne morejo razumeti želje in potrebe, ki je osrednja za razumevanje tako napihovanja kot poka nepremičninskega balona (za delno analizo teh aspiracij glej Colau in Alemany, 2014).

¹⁶ V ZDA je lastništvo stanovanj, ki ga vse od konca druge svetovne vojne omogoča in spodbuja

Mogoče to neenakost najboljše povzame primerjava med neprofitnimi najemniki in lastniki nepremičnin v Veliki Britaniji. Prvi so vse od leta 2012 izpostavljeni sankcijam, če ne dosegajo standardov zasedenosti (imajo več spalnic kot družinskih članov), medtem ko lahko drugi proste sobe oddajajo turistom prek platforme Airbnb. »V družbi s propadlim idealom javne stanovanjske preskrbe se finančno kaznuje ljudi v socialnih stanovanjih s prosto sobo, medtem ko imajo tisti z dovolj sreče, da si lastijo hišo, možnost s prosto sobo ustvarjati dodaten vir prihodka.« (Minton, 2017: 104)

Stanovanjska preskrba ima tako dvojno vlogo pri neoliberalnem preurejanju družbenih odnosov. Po eni strani krepi neenakost, jo reproducira in ustvarja nove možnosti zanjo, s čimer krepi moč vladajočega razreda posestnikov. Po drugi strani pa omogoča produkcijo neoliberalnih subjektivitet, ki družbene ureditve neenakosti in okrepljenega izkoriščanja ne razumejo kot grožnjo, ampak kot investicijsko priložnost.

Za konec: Neoliberalna stanovanjska preskrba

Stanovanjske preskrbe tako ni mogoče dojeti zgolj kot preskrbo materialnih dobrin, ampak se skozi njo izražajo in udeležujejo raznolika družbena razmerja. Je več kot vprašanje kakovosti in količine, saj stanovanjska preskrba ne zadeva zgolj kvadrature in primerne osvetljenosti, ampak način zagotavljanja domov družbo tudi prostorsko, ekonomsko in politično organizira. Preskrba je tako hkrati element in rezultat strukturiranja družbenih razmerij. Ni primarno gibalno, niti ni izoliran podsistem, katerega uravnavajo gradbene tehnike in posojilna dinamika, ampak je v kompleksna družbena razmerja potopljen, čeravno relativno avtonomen in z lastno logiko zaznamovan sistem. Strukturiranje tega sistema je proizvod družbenih bojov in je zato vedno proizvod zgodovine in geografije, ki pa jo v kapitalizmu po nujnosti zaznamuje logika kroženja kapitala. Kot smo pokazali zgoraj, to pomeni, da se stanovanjsko vprašanje v kapitalizmu po nujnosti zastavlja kot družbeno in politično vprašanje, to pa pomeni, da nam proučevanje stanovanjske preskrbe omogoča vpogled v regulacijo družbenih razmerij, njihovo strukturiranje in reprodukcijo.

Kot v vsakem sistemu regulacije družbenih razmerij ima tudi v neoliberalizmu stanovanjska preskrba posebno dinamiko in logiko delovanja. Kot smo pokazali v prispevku, je njen temelj okrepljeno poblagovljenje družbenih razmerij ter oblikovanje, širjenje in branjenje tržnih mehanizmov. Stanovanjsko vprašanje ni izolirano od teh tokov, ampak je v njih umeščeno ter jih hkrati pomaga usmerjati in struk-

država, eden glavnih virov neenakosti med črnskimi in belskimi gospodinjstvi. Zgodovina rasizma v državni politiki je belskim družinam omogočila gradnjo nepremičninskega premoženja, medtem ko je črnske aktivno izključevala (Rothstein, 2017).

turirati. Potrženje stanovanjske preskrbe je tako treba razumeti kot eno od gibal neoliberalne preobrazbe tako v ekonomskem kot družbenem in političnem pomenu. Na ravni reorganizacije ekonomskih odnosov so stanovanja eno glavnih mest poglobljanja financializacije, saj so glavna točka neposrednega vstopa finančnega kapitala v vsakdanje življenje gospodinjstev. Rekonceptualizacija stanovanj kot investicije tako reorganizira logiko njihove dostopnosti, spremeni njihov namen in rabo ter preoblikuje način njihove produkcije. Če je stanovanjsko vprašanje vedno družbeno, se v neoliberalizmu vse bolj zastavlja kot vprašanje donosa in vse manj kot vprašanje reprodukcije delavskega razreda.

Na ravni družbenega se neoliberalna reorganizacija izraža skozi preoblikovanje in razporejanje lastninskih odnosov. Na eni strani imamo novo konceptualizacijo lastništva kot investicije, z njo povezano krepitev zasebne lastnine in prisvajanja družbeno proizvedene vrednosti lokacije, na drugi pa vse bolj globoko in razširjeno množico izključenih, ki jim je dostop do lastništva zanikan. Na ravni družbenih odnosov se tako poglobljanje neenakosti pogloblja in izraža prek stanovanjskega sistema, ki enemu delu omogoča donosne investicije na račun drugih, za katere je kroženje kapitala skozi opeke in beton zgolj strošek in omejitev. Oboje pa zaznamuje enaka subjektivna drža podjetnika investitorja, ki ima materialno podlago v krčenju drugih oblik družbene mobilnosti ali celo zgolj ohranjanja standarda. Razlika je le v tem, da ta drža enim omogoča privatizacijo družbeno proizvedenega bogastva, drugim pa prinaša le frustracije in krivdo lastnega neuspeha.

S tem se stanovanjsko vprašanje po nujnosti postavlja kot politično vprašanje, ki ga je mogoče zastaviti kot vprašanje reorganizacije države. Vsi zgoraj opisani mehanizmi se niso razvijali sami od sebe, ampak so bili deležni bolj ali manj aktivne podpore države, ki je te mehanizme občasno ustvarjala, krepila, usmerjala ali pa tudi zavirala. Financializacija je po eni strani produkt deregulacije finančnih sistemov, a njen razvoj je hkrati pogojen z državno podprtim razvojem sekundarnih trgov hipotekarnih posojil, privatizacijo družbenih stanovanj, krepitvijo moči lastnikov in oblikami javnih spodbud, ki so jih deležni podjetniki investitorji. Tudi te subjektivne drže niso produkt priročnikov za samopomoč ali ideološke privlačnosti harmonične brezrazredne družbe človeških kapitalov, ampak so njihova temeljna podlaga prakse in politike, ki jih udejanja država prek reorganizacije sociale, izobraževanja, aktivne politike zaposlovanja, zdravstvenega in pokojninskega zavarovanja. Reorganizacija države kot neoliberalne kaznovalne in aktivacijske države je tako v jedru reorganizacije stanovanjskega sistema v smer krepitve tržnega upravljanja s preskrbo.

Takšna konceptualizacija stanovanjskega vprašanja nam omogoča, da v uvodu zastavljeno definicijo neoliberalizma premestimo na področje stanovanjske preskrbe. Če, kot pravi Wacquant, neoliberalizem sestoji »iz artikulacije države, trga in državljanstva, ki goji prvo, da vsiljuje pečat drugega na tretje« (2012: 71), potem lahko za neoliberalni stanovanjski režim rečemo naslednje. Ta sestoji iz reorganizacije države, ki prek politik privatizacije in spodbujanja investicijskega lastništva

vsiljuje in krepi poblagovljenje in potrženje stanovanjske preskrbe, s čimer ustvarja materialne razmere za produkcije subjektivnih pozicij podjetnika in investitorja. Neoliberalna družbena organizacija tako poskuša tudi na ravni stanovanjske preskrbe prekriti realnost krepitve razrednih antagonizmov s pregrinjalom harmonične družbe podjetnikov, v kateri smo vsi lastniki ali pa bodoči lastniki stanovanjskega premoženja. Težava neoliberalizma pa je, da ne more ubežati realnemu razrednega konflikta, saj ga politike zanikanja (graditev družbe lastnikov) čedalje bolj poglobljajo (pogoj realizacije investicije v stanovanja je njihova splošna nedostopnost). Neoliberalna stanovanjska preskrba je tako nevzdržna, saj njeno lastno delovanje onemogoča njeno reprodukcijo, ker hkrati temelji na krepitvi pomena lastništva in na omejevanju dostopa do tega statusa. Začasna razrešitev (in v kapitalizmu je vsaka rešitev stanovanjskega vprašanja zgolj začasna) tega protislovja je mogoča samo na dva načina: ali s preoblikovanjem stanovanjske preskrbe ali z nasilnim branjenjem obstoječega. Val zaseženih domov in deložiranih družin v času krize, nasilno branjenje zasebne lastnine in krepitev špekulativnih investicij, preganjanje brezdomcev in širjenje Airbnb-ja, ter krčenje javnih investicij in porast subvencij pričajo o izbiri druge možnosti.

Literatura

- AALBERTS, B. MANUEL (UR.) (2012): *Subprime Cities: The Political Economy of Mortgage Markets*. Oxford: Blackwell Publishing Ltd.
- AALBERS, B. MANUEL IN BRETT CHRISTOPHERS (2014): Centering Housing in Political Economy. *Housing, Theory and Society* 31(4): 373–394.
- BAKER, DEAN (2009): *Plunder and Blunder: The Rise and Fall of Bubble Economy*. Sausalito: PoliPoint Press.
- BRENNER, ROBERT (2006): *The Economics of Global Turbulence*. London: Verso.
- CHARNOCK, GREIG, TOMAS PURCELL IN RAMON RIBERA-FUMAZ (2014): *Limits to Capital in Spain: Crisis and Revolt in European South*. New York: Palgrave Macmillan.
- COLAU, ADA IN ADRIÁ ALEMANY (2014): *Mortgaged Lives*. Los Angeles/Leipzig/London: Journal of Aesthetics & Protest Press.
- DARDOT, PIERRE IN CHRISTIAN LAVAL (2013): *The New Way of the World: On Neoliberal Society*. London: Verso.
- DE DECKER, PASCAL IN CAROLINE DEWILDE (2010): Home-Ownership and Asset-Based Welfare: The Case of Belgium. *Journal of Housing and the Built Environment* 25(2): 243–262.
- DESMOND, MATTHEW (2016): *Evicted: Poverty and Profit in American City*. New York: Crown Publishing Group.
- DESMOND, MATTHEW (2017): How Homeownership Became the Engine of American Inequality. *The New York Times Magazine*, 9. maj. Dostopno na: <https://www.nytimes.com/2017/05/09/magazine/how-homeownership-became-the-engine-of-american-inequality.html> (4. oktober 2017).

- DORLING, DANNY (2015): *All that is Solid: How the Great Housing Disaster Defines Our Times, and What We Can Do About It*. Milton Keynes: Penguin Books.
- ENGELS, FRIEDRICH (1977): O stanovanjskem vprašanju. V *Izbrana dela IV*, B. Ziherl (ur.), 341–458. Ljubljana: Cankarjeva založba.
- FORREST, RAY IN YOSUKE HIRAYAMA (2009): The Uneven Impact of Neoliberalism on Housing Opportunities. *International Journal of Urban and Regional Research* 33(4): 998–1013.
- FORREST, RAY IN YOSUKE HIRAYAMA (2011): Neoliberalism and the Reproduction of Home Ownership. Predavanje na konferenci *The Struggle to Belong. Dealing with Diversity in 21st Century Urban Settings*, Amsterdam, 7.–9. julij. Dostopno na: <http://www.rc21.org/conferences/amsterdam2011/edocs2/Session%204/RT4-1-Forrest.pdf> (4. september 2016).
- HARVEY, DAVID (1985): *The Urbanization of Capital*. Baltimore: The John Hopkins University Press.
- HARVEY, DAVID (2006): *The Limits to Capital*. London, New York: Verso.
- HARVEY, DAVID (2012a): *Rebel Cities: From the Right to the City to the Urban Revolution*. London: Verso.
- HARVEY, DAVID (2012b): *Kratka zgodovina neoliberalizma*. Ljubljana: Studia Humanitatis.
- KEMENY, JIM (1992): *Housing and Social Theory*. London: Routledge.
- KEMENY, JIM (1995): *From Public Housing to Social Markets*. London: Routledge.
- LANGLEY, PAUL (2009): *Everyday Life of Global Finances: Saving and Borrowing in Anglo-America*. Oxford: Oxford University Press.
- KRAŠOVEC, PRIMOŽ (2016): Še enkrat o neoliberalizmu III: Psihoafektivni učinki neoliberalizma in neoliberalna subjektivnost. *Andragoška spoznanja* 22(2): 67–79.
- LAZZARATO, MAURIZIO (2012): *Proizvajanje zadolženega človeka: esej o neoliberalnem stanju*. Ljubljana: Maska.
- LEFEBVRE, HENRI (1981): *Survival of Capitalism: Reproduction of the Relations of Production*. New York: St. Martin's Press.
- MADDEN, DAVIN IN PETER MARCUSE (2016): *In Defense of Housing: The Politics of Crisis*. London, New York: Verso.
- MANDIČ, SRNA (1994): Housing Tenures in Times of Change: Conversion Debates in Slovenia. *Housing Studies* 9(1): 27–38.
- MANDIČ, SRNA (1996): *Stanovanje in država*. Ljubljana: Znanstveno in publicistično središče.
- MARX, KARL (1967): Osemnajsti brumaire Ludvika Bonaparta. V *Izbrana dela III*, B. Ziherl (ur.), 445–574. Ljubljana: Cankarjeva založba.
- MARX, KARL IN FRIEDRICH ENGELS (1971): Manifest Komunistične stranke. V *Izbrana dela II*, B. Ziherl (ur.), 567–631. Ljubljana: Cankarjeva založba.
- MEEK, JAMES (2014): Where Will We Live? *London Review of Books* 36(1): 7–16. Dostopno na: <https://www.lrb.co.uk/v36/n01/james-meeek/where-will-we-live> (5. april 2018).
- MINTON, ANNA (2017): *Big Capital: Who's London for?* Milton Keynes: Penguin.
- MOČNIK, RASTKO (2013): Zasebna v Gluhi lozi. V *Kaj po univerzi?*, avtorska skupina (ur.), 19–57. Ljubljana: Založba *cf.

- NATIONAL HOUSING FEDERATION (2017): *Research Briefing: Public Expenditure on Housing: The Shift from Capital Spend to Housing Allowances. A European Trend? Dostopno na: http://s3-eu-west-1.amazonaws.com/pub.housing.org.uk/public_spending_housing_europe_uk_briefing.pdf* (4. december 2017).
- OXLEY, MICHAEL (2004): *Economics, Planning and Housing*. New York: Palgrave Macmillan.
- PECK, JAMIE IN ADAM TICKELL (2007): Conceptualizing Neoliberalism, Thinking Thatcherism. V *Contesting Neoliberalism: Urban Frontiers*, E. Leitner, J. Peck in E. Sheppard (ur.), 26–50. New York: The Guilford Press.
- PLOŠTAJNER, KLEMEN (2018): Prepusti se toku: AIRBNB, podjetniško mesto in poblagovljenje stanovanj. V *(Ne)dostojno delo: Prekarizacija standardnega in nestandardnega zaposlovanja v Sloveniji*, M. Miloslavljević in S. Furlan (ur.), 259–269. Ljubljana: Založba FDV.
- ROBERTSON, MARY (2016): The Great British Housing Crisis. *Capital & Class* 41(2): 195–215.
- RONALD, RICHARD (2008): *The Ideology of Homeownership: Homeowner Societies and the Role of Housing*. New York: Palgrave Macmillan.
- RONALD, RICHARD IN MARJA ELSINGA (UR.) (2012): *Beyond Homeownership: Housing Welfare and Society*. London: Routledge.
- ROTHSTEIN, RICHARD (2017): *Color of Law: A Forgotten History of How Government Segregated America*. New York: Liveright.
- SAEGERT, SUSAN (2016): Rereading "The Housing Question" in Light of the Foreclosure Crisis. *ACME: An International Journal for Critical Geographies* 15(3): 659–678.
- SASSEN, SASKIA (2009): When Local Housing Becomes an Electronic Instrument: The Global Circulation of Mortgages – A Research Note. *International Journal of Urban and Regional Research* 33(2): 411–426.
- SCHWARTZ, HERMAN IN LEONARD SEABROOKE (UR.) (2009): *The Politics of Housing Booms and Busts*. New York: Palgrave Macmillan.
- SQUATTING EUROPE KOLLECTIVE (2014): *The Squatters' Movement in Europe: Commons and Autonomy as Alternatives to Capitalism*. London: Pluto Press.
- SMITH, NEIL (1979): Toward a Theory of Gentrification: A Back to the City Movement by Capital Not People. *Journal of the American Planning Association* 45: 538–548.
- STANOVNIK, TINE (1994): The Sale of Social Housing Stock in Slovenia. *Urban studies* 31(9): 1559–1570.
- WACQUANT, LOIČ (2012): Three Steps to a Historical Anthropology of Actual Existing Neoliberalism. *Social Anthropology/Anthropologie Sociale* 20(1): 66–79.
- WARD, COLIN (1976): *Housing: An Anarchist Approach*. London: Freedom Press.

Paradigmatskim premikom naproti: od stanovanjskega balona k pravici do stanovanja¹

Leta 2006 je Miloon Kothari, odposlanec ZN za primerna stanovanja, uradno obiskal Španijo. Na podlagi obiska je Generalni skupščini ZN predstavil poročilo, v katerem je trdil, da so nedavne politike v Španiji pobilagovile stanovanja ter jih naredile nedostopna za prebivalstvo. Poročilo je hkrati opozorilo na tveganja modela, ki dojema stanovanja kot investicije. Marca 2012 je njegova naslednica Raquel Rolnik obiskala Barcelono. Ugotovila je, da so bila opozorila njenega predhodnika upravičena in da so se uresničile najbolj črnoglede napovedi. Rolnikova je poudarila, da stanovanja niso doživela zgolj pobilagovljenja, ampak so bila izpostavljena tudi financilizaciji.

Zatrdil je: »Prva pištola, prislonjena h glavi, je bilo siljenje ljudi k nakupu, ki jih je potisnilo v hipotekarna posojila, saj naj bi bila to edina oblika dostopa do stanovanja. V resnici je to omogočilo globalnemu kapitalu, da si je odprl nove možnosti za pridobivanje obresti in kovanje dobička.«

Da bi služila sistemu, ki temelji na neomejenem širjenju posojil in nenehni potrebi po zavojevanju novih nišnih trgov, so se stanovanja spremenila iz socialne politike v blago in nato v finančno premoženje. To se je odvijalo v okolju, ki ga je poganjalo širjenje posojil in je bilo podrejeno finančni logiki: »Stanovanjski balon ni odklon, temveč nujnost za finančno ovrednotenje finančnih instrumentov.«

¹ Besedilo je prevod nekoliko skrajšanega poglavja *Towards a Paradigm Shift: From the Housing Bubble to the Right of Housing* (*Hacia un cambio de modelo: de la burbuja inmobiliaria al derecho a una vivienda*) iz dela *Mortgaged Lives* (*Vidas Hipotecadas*). Španski izvirnik je dostopen na povezavi <http://afectadosporlahipoteca.com/wp-content/uploads/2013/01/vidas-hipotecadas.pdf>, angleški prevod pa na povezavi <https://www.joaap.org/press/pah/mortgagedlives.pdf> (oboje 30. avgust 2018). Izvirno delo je objavljeno pod licenco Creative Commons.

Ta sprememba je lahko bila dosežena le z izčrpanjem vsake alternative, ki ne vključuje zasebne lastnine: na primer stanovanjske zadruga, solastništvo, najem ali socialna stanovanja. Državljanom ni ostalo drugega, kot da so pridobili dostop do hipotekarnega posojila ali pa opustili misel na stabilno bivanje.

Obsodbe odposlanca so šle še dlje in je za stanje, v katerem se je znašlo na tisoče družin po vsej Španiji, neposredno obtožil politike. Zatrdil je, da »je bila opustitev ideje stanovanj kot socialne politike, kot človekove pravice, politična odločitev vlade«. Še več, končal je s poudarkom, da »zoperstavljanje deložacijam ni ilegalno, ampak je ilegalno vedenje španskih oblasti, ki branijo hipotekarne zakone teptanja temeljnih človekovih pravic in s svojim molkom taktično dopuščajo deložacije na tisoče družin«. To dejstvo je v nasprotju z vsemi mednarodnimi konvencijami, ki jih je podpisala Španija.

Španska kriza je bila rezultat gospodarskega modela, ki v osnovi temelji na špekulaciji z nepremičninami. Modela, ki je vodil v prezadolženost z gradbenim sektorjem povezanih podjetij in mnoge potisnil najemanje prevelikih posojil za nakup doma. Poslovnega modela, ki je temeljil na piramidni shemi in, kot se zgodi s takšnim tipom poslovanja, se je sesul, ko tisti na dnu niso več zmogli plačevati. Ko je balon počil, je španski čudež izginil z danes na jutri.

Od piramide prevar k piramidi odgovornosti

Očitno je, da kot družba nismo izpolnili pričakovanj in da je prišel čas, da se posvetimo kolektivnemu razmisleku. Zatiskali smo si oči pred modelom z omejenim rokom trajanja, ki je nagrajeval hitro bogatenje in obračal hrbet najosnovnejšim potrebam prebivalstva. V tem smislu smo vsi tako ali drugače odgovorni. To je odgovornost, od katere ne moremo niti pobegniti niti si je ne delimo na enak način. Eni so zaradi svojega položaja moči ali privilegiranih informacij, ki so jih imeli na voljo, bolj odgovorni kot drugi.

Ampak ali niso odgovorni tudi ljudje, ki so najeli hipotekarna posojila?

Odgovor je da, vendar ne bolj kot notarji, ki so pričali, da so vedeli za ilegalne pogodbe, ki so jih ljudje podpisali zaradi neznanja, ali cenilci, ki so napihnili cene stanovanj v korist bank, ali finančne institucije, ki so prodale hipoteke, polne laži in nepravičnih pogojev, ali nepremičninska podjetja, ki so ponarejala plačilne liste, ali politiki, ki so v imenu splošnega interesa vsem tem praksam tlakovali pot.

Zato je v vrhu piramide odgovornosti vladna administracija. Različne vlade so bile glavne podpornice in arhitektke tega modela. Tik pod njimi so v piramidi odgovornosti banke in velika gradbena podjetja. Tudi mednarodna podjetja so z lobisti zavestno izvajala pritisk in vplivala na politične odločitve. Zasebni subjekti so služili s špekulacijo in še vedno so deležni iz nje izhajajočih ugodnosti.

Danes nihče ne dvomi o sotorilstvu teh akterjev na vrhu piramide. Sotorilstvo, ki popolnoma spodkopava pravila demokracije in zaradi katerega lahko trdimo, da

je bila španska družba žrtev vsesplošne hipotekarne prevare.

Na dnu piramide so tisti, ki zaradi brezposelnosti niso zmogli poravnati dolgov, pridobljenih za zagotovitev osnovne potrebe: doma. Odgovorni so, ker so dovolili, da jih je prevarala administracija, ko jih je dan za dnem silila v nakup doma, in finančne institucije, ki so jih spretno prepričale, naj si sposodijo denar.

Ali vsi plačujejo v skladu z njihovo odgovornostjo?

Tisto, ker nas moti, so dvojni standardi merjenja različnih odgovornosti. Administracija še naprej nagraduje finančne institucije, ki so spravile državo v bankrot. Injekcije javnega denarja niso povrnile niti nadzora niti ravnanja z denarjem. Nekdanji vodilni kadri, ki so sedeli v upravnih odborih rešenih finančnih institucij, so prejeli večmilijonska nadomestila. Trenutni direktorji finančnih institucij pod revizijo še vedno zahtevajo nespodobne plače, medtem ko se izvršbe nadaljujejo in se hiše razprodajajo pod ceno. Ne samo, da nihče ni prevzel odgovornosti, ampak jih vlada, ki ji ni treba več skrivati, da se je predala interesom finančnih trgov, še vedno obravnava prednostno.

Edini, ki so odgovarjali, so družine brez dela, ki ne morejo več plačevati hipotekarnih posojil. To so družine, ki morajo za povrh še poslušati svojo vlado, kako jih obtožuje za krizo, in so s tem postale priročen grešni kozel za izogibanje krivde tistih, ki so resnično odgovorni. Ljudje, družine, »zahipotekana« življenja, ki ne sprejmejo le lastne odgovornosti, ampak so prisiljena plačevati tudi račune za napake in malomarnost drugih. Ljudje, ki so deložirani s svojih domov, obsojene družine, izgnane iz sistema, ki jim je zanikana priložnost, da se poberejo ali živijo dostojno življenje. To je sodobna oblika suženjstva.

A moški in ženske se niso rodili zato, da bi bili sužnji ter se bodo prej ali slej uprli, ko bo preživetje njih ali njihovih bližnjih ogroženo. PAH je konstruktivni odgovor za rešitev iz krize ter hkrati družbeni in kolektivni odziv na krizo. PAH je zavetje upanja, kjer je vlada odpovedala in so se vse večje stranke umaknile iz boja. PAH je družbena pravičnost. Za mnoge je zadnji bojni jarek na bojišču krize.

Pravica do stanovanja je nujen korak za rešitev iz krize

Ne moremo premagati krize, ne da bi šli do jedra problema in poskušali razumeti pot, ki nas je vodila sem. To zahteva izničenje procesa financializacije, ki so mu bila stanovanja izpostavljena v zadnjih desetletjih.

Sistematično kršenje pravice do stanovanja sili družine, da porabijo več kot polovico svojega dohodka za hipotekarno posojilo ali najemnino. To pomeni pre-

nos premoženja od nižjih in srednjih razredov k elitam lastnikov, s čimer se reproducira neproduktiven ekonomski model rentništva.

Zagotovo je eden največjih uspehov pristopa PAH pojasnilo, da boj ni omejen na nepremičninski trg. Kot smo že omenili, je hipotekarna kriza trenutni izraz globljega problema: poblagovljenja stanovanj v Španiji. Zato ima PAH od vsega začetka slogan *Od stanovanjskega balona k pravici do stanovanja*, njegov manifest pa ni omejen na zahtevo po *dación en pago*² ali moratorij na deložacije, temveč zahteva tudi popolno družbeno revizijo poslovanja.

Namen revizije bi bilo oblikovanje ukrepov, ki bi obrnili zadnja leta veljaven trend upravljanja s stanovanji kot investicijo in ne kot osnovno dobrino. Del teh ukrepov bi morala zagotovo biti skrb za rast deleža socialnih stanovanj ter nove oblike nadzora nad hipotekarnimi trgi in razporejanjem posojil. To bi med drugim omejilo možnost zadolževanja prebivalstva, številnim najemnikom zagotovilo kršeno temeljno pravico do družbene funkcije posesti kot osnovne pravice, ki jo mnogi najemodajalci kršijo, in reformo zakona o urbanem najemu, da bi najem postal resnična, stabilna in dostopna rešitev.

K paradigmatškemu premiku: lekcije iz krize

Toda moramo iti še dlje. Kot smo videli, ne moremo govoriti o hipotekah, ne da bi govorili o stanovanjskih politikah, ali o stanovanjih, ne da bi se dotaknili gospodarskega modela in ne da bi sploh omenili kraj, kjer se sprejemajo odločitve. Trenutna kriza je potrdila resen demokratični primanjkljaj naših družb in tveganje pri prepuščanju gospodarstva v roke finančnim institucijam in velikim korporacijam. Zato ni dovolj le nova zakonodaja, ki naj zagotavlja pravico do stanovanja, potreben je tudi širši strukturni razmislek. To bo vrnilo nadzor nad gospodarsko politiko, izvajanje demokratičnega nadzora in ponovni premislek mehanizmov vlaganja in razporejanja posojil, ki bo postavil kolektivni interes pred kratkoročni dobiček.

Moramo iti korak za korakom, s trezno glavo in toplim srcem, ne da bi pozabili na velike cilje (pravico do stanovanja, več in boljše demokracijo ter družbeno pravičnost). Ta vizija nam je omogočila, da smo začeli kopiciti male, a pomembne zmage, zmage, ki nujno hranijo gibanje. Zmage, ki so ključne za krepitev morale prebivalstva, utrujenega od rezov v socialo in krčenja pravic. Ljudje se zavedajo, da smo soočeni ne z individualnim, temveč s kolektivnim, družbenim in političnim problemom. In v okvir teh pogojev moramo umestiti razpravo ter delovati z mrežami vzajemne pomoči in kolektivnimi organizacijami.

² Izraz označuje sistem, v katerem po zasegu nepremičnine posojiljemalec ni več dolžnik (op. p.).

Kam gremo?

Ponujeni neoliberalni recept za rešitev iz krize že poznamo: več rezov, razgradnja socialne države, poglobljenje socialnih pravic, kar pomeni odpiranje novih, pred tem prepovedanih trgov, za zasebna podjetja. Primer, ki najbolj ponazarja, kaj se dogaja, je Grčija. To so stari recepti, ki jih kapitalizem predpiše, ko se gospodarstvo znajde v recesiji. To so bili recepti, ki so bili z dobro znanimi rezultati vsiljeni različnim državam v Latinski Ameriki in Aziji.

Zato, ker vemo, kam nas vodi pot fiskalnega varčevanja in rezov, je morda čas, da pogledamo in preizkusimo druge možnosti.

Moramo razmisliti o novih orodjih, ki gredo onkraj ustaljenih sindikalnih struktur z ustvarjanjem nove družbene arhitekture, ki zagotavlja preskrbo prebivalstva z dobrinami in osnovnimi storitvami. Nove oblike samoorganiziranja, ki odpirajo vrata za nove sindikate, ki bi bili bolj povezani z življenjskimi pogoji in teritorijem kot pa z delovnim mestom. Za nove formule in družbene akterje, ki odgovarjajo na trenutne potrebe ljudi in s katerimi lahko oblikujemo in zapečatimo nov družbeni pakt.

Zato so mreže vzajemne pomoči, ki temeljijo na solidarnosti, kot je PAH, obeta-ven eksperiment preoblikovanja obstoječih družbenih odnosov in izzivanja Države, ki se bo prej ali slej morala znova usposobiti, da bo lahko odgovorila na nove družbene potrebe, če noče izgubiti legitimnosti in skozi to tudi moči. Če varnostne mreže, ki so bile dane družbi, razpadajo, bodo prej ali slej nadomeščene z drugimi. Če bo javna administracija to ignorirala, jo bodo zamenjali novi politični subjekti.

Tako smo se znašli na križišču in moramo izbrati. Čedalje bolj se učimo, da smo izbrali pot v novo paradigmo, k novim oblikam odnosov in lastnega organiziranja. Vemo, da pot ni lahka in da ne bo brez napak ter da se bomo morali ukvarjati z veliko protislovji. Takole pravi znani zapatistični moto: *preguntando caminamos*. To ni utopija, to je civiliziran izhod iz krize.

Prevod: Klemen Ploštajner

Vrnitev stanovanjskega vprašanja¹

Abstract

The Return of the Housing Question

The global financial crisis, which is fundamentally rooted in the private market model of housing provision, reminds us that neoliberal housing policies work primarily in the interest of the powerful capitalist property sector instead of benefiting the public. In the article, the author addresses the political question of what anti-capitalists should do about housing by returning to an often ferocious debate between Marxists, socialists and anarchists which dates back to Friedrich Engels' famous 1872 polemic *The Housing Question* (Engels, 1977). The author continues by drawing on the various insights, commonalities and tensions present in these debates to devise a set of "ethical coordinates" (Gibson-Graham, 2006) that might guide anti-capitalist housing policies. These coordinates are derived from recent theoretical discussions of Peter Linebaugh's concept of "commoning", and particularly the work of Massimo De Angelis (2006, 2007), and they rest on three ethics of commoning: the prefigurative desire to "live-in-common" and solve our housing problems collectively in the here and now; the strategic need to defend and produce "anticapitalist commons" (Kamola and Meyerhoff, 2009) that impose limits to capital and open up a space outside of accumulation; and the hegemonic quest for an alternative world in which commons and commoning can be generalized at the expense of capitalism.

Keywords: housing provision, anti-capitalism, prefigurative commoning, strategic commoning, hegemonic commoning

Stuart Hodkinson is a lecturer at the School of Geography, University of Leeds. He works on issues connected to housing privatization, urban power and contestation, enclosure and commons, resistance and alternatives. He also teaches at the Activism and Social Change master's program. (s.n.hodkinson@leeds.ac.uk)

Povzetek

Svetovna finančna kriza, ki izvira iz modela stanovanjske preskrbe, temelječega na zasebnem trgu, nas opominja, da neoliberalne stanovanjske politike delujejo predvsem v interesu močnega kapitalističnega nepremičninskega sektorja in ne javnosti. V tem članku z vračanjem k pogosto srditim razpravam med marksisti, socialisti in anarhisti vse od izida znane polemike Friedricha Engelsa iz leta 1872, obravnavam politično vprašanje, kaj naj antikapitalisti naredijo glede stanovanj. V nadaljevanju se navezujem na različne uvide, kot tudi na v današnjih razpravah prisotne skupne točke in napetosti, da bi oblikoval sklop »etičnih koordinat« (Gibson-Graham, 2006), ki bi lahko usmerjale antikapitalistične stanovanjske politike. Te koordinate so izpeljane iz nedavnih teoretičnih razprav o konceptu ustvarjanja skupnega Petra Linebaugha, še posebej iz dela Massima De Angelisa (2006; 2007), in temeljijo na treh etikah ustvarjanja skupnega: prefigurativni želji »živeti-skupaj« ter skupnega reševanja naših stanovanjskih težav tukaj in zdaj; strateški potrebi po obrambi in proizvodnji »antikapitalističnega skupnega« (Kamola in Meyerhoff, 2009), ki kapitalu vsiljuje omejitve in odpira prostor zunaj akumulacije; in hegemoniskem iskanju alternativnega sveta, v katerem sta lahko skupno in ustvarjanje skupnega posplošena na račun kapitalizma.

Gljučne besede: stanovanjska preskrba, antikapitalizem, prefigurativno ustvarjanje skupnega, strateško ustvarjanje skupnega, hegemonsko ustvarjanje skupnega

Stuart Hodkinson je predavatelj na Fakulteti za geografijo Univerze v Leedsu. Ukvarja se z vprašanji privatizacije stanovanj, urbane moči in boja, ograjevanja in skupnega, upora in alternativ. Poučuje tudi na magistrskem programu Aktivizem in družbene spremembe. (s.n.hodkinson@leeds.ac.uk)

¹ Besedilo je bilo pod naslovom *The Return of the Housing Question* prvič objavljeno leta 2012 v reviji *Ephemeria: Theory & Politics in Organization* (12(4): 423–444). Avtorju in založbi se tovariško zahvaljujemo za dovoljenje za prevod in objavo.

Uvod

Drugega aprila 2007 je New Century Financial, eden največjih korporativnih posojilodajalcev tako imenovanih drugorazrednih hipotek v ZDA, razglasil stečaj zaradi nenavadno velikega števila lastnikov, ki so prenehali odplačevati hipotekarna posojila. Čeprav je bilo mogoče že skoraj desetletje opazovati opozorilna znamenja, zlasti pri velikem deležu zaplemb nepremičnin med afroameriški lastniki z nizkimi dohodki (glej Rivera in dr., 2008), je propad New Centuryja naznanil veliko stopnjevanje ameriške stanovanjske krize. V nekaj mesecih je stanovanjski mehurček – vzrok za podvojitve povprečnih cen stanovanj med letoma 1997 in 2006 – spektakularno počil. Milijoni so zaradi nezmožnosti plačevanja hipoteke ali refinanciranja posojila v času padajočih cen stanovanj izgubili dom in čez noč so vzniknila nova šotorska mesta. V številnih mestih, ki jim je po zaslugi desetletij neoliberalnih politik krčenja javnih storitev primanjkovalo javnih stanovanj ali nujnih zavetišč, so novi brezdomci preprosto izrinili obstoječe iz hotelov in hostlov nazaj na ulico (glej Immergluck, 2009).

Še predobro vemo, kaj je sledilo. Z razkritjem globalne razsežnosti toksičnega hipotekarnega dolga je udarni val iz ZDA hitro zadel Evropo ter povzročil umik živčnih investitorjev s sekundarnih hipotekarnih trgov in prekinitvev medbančnega posojanja. V Veliki Britaniji, glavni referenčni točki tega članka, je bil glavni posojilodajalec drugorazrednih posojil, Northern Rock, prisiljen zaprositi za izredno posojilo pri Banki Anglije, s čimer je izzval množično dvigovanje njegovih depozitov ter posledično nacionalizacijo februarja 2008. Sledilo je več državnih odkupov in reševanj bank, vendar to ni preprečilo okužbe britanskega stanovanjskega trga, na katerem se je skrčila dostopnost hipotek, cene stanovanj so močno padle, povečalo se je brezdomstvo, zaplemba nepremičnin pa je dosegla najvišjo stopnjo po koncu zadnjega zloma stanovanjskega trga v 90. letih 20. stoletja. Nesrečni poraženci so pristali na uradnih čakalnih listah za stanovanja, na katerih je že bilo štiri milijone ljudi. Do septembra 2008 je kriza z zamrznitvijo mednarodnih kreditnih trgov postala resnično globalna in podžgala strah pred svetovnim gospodarskim zlomom. Da bi vlade nadomestile krčenje povpraševanja zasebnega sektorja, so začele izvajati programe velikih fiskalnih stimulacij, hkrati pa so z odkupovanjem dolgov in premoženja vbrizgavale denar v bančni sektor (za tehtno marksistično razlago krize glej Harvey, 2010).

Preskočimo v leto 2011. Pod dvomljivo krinko krčenja javnih primanjkljajev, ki so nastali z reševanjem kapitalizma, skoraj povsod doživljamo radikalno širjenje in vsiljevanje neoliberalnih politik, ki so bile na vrhuncu krize začasno izpostavljene prepraševanju. V Veliki Britaniji so bili stanovanjski proračuni podrejeni seriji varčevalnih ukrepov, prežetih z diskurzom, ki ga je Neil Smith opisal kot »revanšistični urbanizem«. Poslanec Grant Shapps, konservativni minister za stanovanja (in eden od 22 milijonarjev v vladi), opravičuje velike reze v subvencije za najemnine za več kot milijon zasebnih najemnikov z dickensonovskim pristopom do tega, kar Soja (2010) imenuje »prostorska pravičnost«:

Samo zato, ker prejemaš subvencijo za najemnino, ti to ne daje možnosti, da bi živel nekje, kjer nekdo, ki dela in ne prejema subvencije, ne more. Vsi bi radi živeli v različnih predelih, ampak jaz si ne morem privoščiti, da bi živel na ulici x na lokaciji y. Sistem stanovanjskih subvencij je skoraj ustvaril pričakovanja, da lahko živiš tako rekoč kjerkoli, in to se mora končati. (Shapps v Ramesh in dr., 2010)

Tako nam svetovna finančna kriza in njene posledice ponujajo streznitven opomnik, če smo ga sploh potrebovali, da na zasebnem trgu temelječ model stanovanjske preskrbe, ki nam ga je tako nasilno vsiljeval neoliberalizem od poznih 70. let 20. stoletja, deluje predvsem v interesu močnega kapitalističnega nepremičninskega sektorja in ne javnosti (Marcuse, 2009). Vendar to ni članek o neuspehu kapitalizma pri zagotavljanju dostojnih, dostopnih in varnih stanovanj za večino svetovnega prebivalstva; niti se ne poskuša zavzemati za alternativni stanovanjski model. Te trditve so zgolj njegove *začetne predpostavke*. Članek raje poskuša nasloviti politično vprašanje, kaj naj bi antikapitalisti *naredili* glede stanovanj. Kaj je naša alternativa? Ali jo imamo? Bi jo morali imeti? In če bi jo morali, kakšna je videti in alternativa čemu je?

Ta vprašanja niso nova: bila so v jedru znane polemike Friedricha Engelsa iz leta 1872, ki v *O stanovanjskem vprašanju* (Engels, 1977) kritizira reformizem in anarhistično medsebojno pomoč. Skozi čas se je klasična marksistična ortodoksija, da lahko le proletarska revolucija reši stanovanjsko vprašanje, bojevala tako s socialisti – ki polagajo veliko upanje v strateško pomembnost državne intervencije – kot anarhisti – ki zagovarjajo lokalni nadzor, avtonomijo ter samoorganizirane rešitve tukaj in zdaj v obliki malih zadrug ali skupnega lastništva. V nadaljevanju bi rad na podlagi različnih uvidov kot tudi skupnih točk in napetosti med marksističnimi, socialističnimi in anarhističnimi razmišljanji o stanovanjih oblikoval »etične koordinate« (Gibdon-Graham, 2006), ki bi lahko usmerjale antikapitalistične stanovanjske politike. Potreba po takšnem političnem kompasu je posebno nujna v trenutnem britanskem kontekstu, ko koalicijska vlada pod vodstvom konservativne stranke izvaja reze v javne storitve in državo blaginje, medtem ko hkrati v okviru programa *Big Society-Localism*² obljublja nikoli viden prenos moči in premoženja – vključno z javnimi stanovanji – na lokalne skupnosti. Za mnoge je obramba države pred vladnimi rezi prednostna naloga; ampak drugi vidijo Big Society kot predobro priložnost za oblikovanje skupnostnega nadzora, da bi jo izpustili iz rok. Kako naj se odzovemo? Izhajajoč iz teoretskih razprav o konceptu »ustvarjanje skupnega« (*commoning*) Petra Linebaugh, še zlasti dela Massima De

² *Big Society* je politična ideologija britanske konzervativne stranke v času, ko jo je vodil David Cameron. V njenem jedru so krčenje državne podpore, krepitev lokalnih in prostovoljnih organizacij, prenos javnih funkcij na lokalno skupnost ali zasebne organizacije. Povedano na kratko, gre za politike vračanja v socialno politiko prostovoljstva, filantropije in samopomoči (op. p.).

Angelisa (2006; 2007), verjamem, da moramo svoje aktivnosti utemeljiti na treh »etikah ustvarjanja skupnega«: prefigurativni želji »živeti-skupaj« ter skupnega reševanja naših stanovanjskih težav tukaj in zdaj; strateški potrebi po obrambi in proizvodjanju »antikapitalističnega skupnega« (Kamola in Meyerhoff, 2009), ki kapitalu vsiljuje omejitve in odpira prostor zunaj akumulacije; in hegemonsem iskanju alternativnega sveta, v katerem je lahko skupno in »ustvarjanje skupnega« posplošeno na račun kapitalizma.

Neubranost politik stanovanjskih alternativ

Današnji stanovanjski aktivisti sledijo stopinjam dolge zgodovine ljudskih bojev, ki so poskušali hkrati izboljšati stanovanjske razmere in razviti alternative zasebnemu trgu. V Britaniji je množično skvotersko gibanje pri soočanju s stanovanjsko krizo po letu 1945 sledilo stopinjam razlaščenih kmetov, ki so se z gradnjo »nelegalnih« kolib na vaških smetiščih, skupnih zemljiščih ali v gozdovih upirali dolgemu in nestanovitnemu obdobju ograjevanja zemlje (Ward, 2002: 107). V 19. stoletju so delavci vzpostavljali stanovanjske družbe za zbiranje prihrankov in gradnjo lastnih domov (Whelan, 1998). Ko so na začetku 20. stoletja kot resnična alternativa nepravičnostim zasebnega najemodajalstva začela vznikat javna stanovanja, so hkrati vznikale tudi navdihujoče alternativne urbane vizije, kot so vrtna mesta Ebenezerja Howarda (Howard, 1902). Danes stanovanjske alternative doživljajo še en preporod s povečanjem zanimanja za zadruge in sheme sobivanja (CDS Cooperatives, 2005), naselja z majhnim ekološkim vplivom, kot so ekovasi (Pickerill in Maxey, 2009) in skupnostni zemljiški skladi (Community Finance Solutions, 2008).

Ampak, kaj mislimo z izrazom »alternativa«? Fuller in Jones (2003: 57) v svojem inovativnem delu o alternativnih ekonomijah predlagata, da si lahko alternative predstavljamo v treh različnih oblikah: kot *alternativa-nasprotovanje*, ki poskuša kot silo privlačnosti in nasprotovanja nenehno ponujati konkurenčne prakse prevladujočemu stanju; *alternativa-dodatek*, ki ponuja dodatno izbiro, ne da bi poskušal nadomestiti ali izpodbijati prevladujoče stanje; in *alternativa-zamenjava*, ki poskuša neposredno nadomestiti obstoječe, vendar ne nujno na nasprotujoč ali ontološko drugačen način. Z drugimi besedami, alternative lahko veselo sobivajo s prevladujočimi družbenimi ureditvami, jih nadomeščajo ali pa iščejo načine njihove transformacije in preseganja. Naj za konkretno ponazoritev te tipologije v tabeli 1 identificiramo tri vrste alternativ trenutnemu stanovanjskemu sistemu v večini zahodnih kapitalističnih demokracij, ki temelji na preskrbi prek zasebnega trga in ga podpira rezidualizirana³ javna ali subvencionirana varnostna mreža.

³ Termin označuje čedalje bolj obstransko vlogo javnega najema v stanovanjskih sistemih, saj

Tabela 1: Prevladujoča in alternativna stanovanjska preskrba

Prevladujoč model	Tržna preskrba	Individualno lastništvo ali zasebni najem s podporo neke oblike državne regulacije ali financiranjem varnostne mreže za tiste, ki nimajo dostopa do zasebnega trga.
Alternativa-nasprotovanje	Skvotanje	Odkrito politično dejanje zoperstavljanja zasebni lastnini in oblikovanja (začasnih) avtonomnih življenjskih prostorov zunaj tržnega ali državnega nadzora, ki je del skvoterskega gibanja.
Alternativa-dopolnitev	Stanovanjske zadruge	Oblikovanje članskih pravnih organizacij za upravljanje in bivanje v stanovanjih na bolj skupnostni način ob hkratnem nižanju stroškov v obstoječem sistemu zasebne lastnine.
Alternativa-zamenjava	Samogradnja	Nakup zemlje, pridobitev dovoljenj in gradnja zasebne hiše v individualni lasti.

Vendar bi lahko vsaka alternativa spadala v katerokoli drugo kategorijo. Za primer pogledjmo skvotanje. Skozi oči »nedržavne teorije« (Parson, 1987) lahko skvotanje razumemo kot dejanje zavračanja in avtonomije, kot kontrakulturno prefigurativno alternativo vsakodnevnemu diktatu države in kapitala. Vendar za številne skvoterje skvotanje ni zavesten političen izraz avtonomije, temveč izhod v sili zaradi pomanjkanja drugih oblik primernih in ustreznih stanovanj (Crisis, 2004). Podobno se nekatere stanovanjske zadruge oblikujejo zaradi želje najemnikov po gradnji resničnih zadružnih alternativ in posledično poskušajo konkurirati prevladujočemu sistemu, medtem ko lahko samogradnjo spodbuja ljubezen do načela »naredi sam« (DIY), nižji finančni stroški ali pa je to strateški korak skvoterjev pri zoperstavljanju zakonu. Z drugimi besedami, vrednostne usmeritve, ki navdihujejo »alternativno stanovanjsko preskrbo« nujno oblikuje naš ideološki pogled (glej Silver, 1991). Ta realnost političnega razhajanja pojasnjuje zgodovinsko in današnje neubranost pri pristopu levih družbenih gibanj do stanovanjskega vprašanja. V nadaljevanju na kratko osvetlim tri takšne zgodovinske trenutke razhajanja, pozneje pa kritično premislim njihove ideološke korenine ter kako lahko njihovi uvidi in nasprotovanja med njimi pomagajo pri oblikovanju etičnih koordinat za današnji stanovanjski aktivizem.

je fond stanovanj čedalje manjši, slabši in lokacijsko izoliran. Ključna komponenta residualizacije je tudi pretvorba javnih stanovanj iz splošno dostopne dobrine za širše prebivalstvo v socialno storitev, ki so je lahko deležni le najbolj marginalizirani, katerih status se nenehno preverja in se disciplinirajo odkloni (op. p.).

»Stanovanjsko vprašanje« poznega 19. stoletja

V zgodnjih 70. letih 19. stoletja je v nemških levih krogih izbruhnila ideološka vojna o tem, kako se politično odzvati na akutno stanovanjsko krizo, s katero se je v številnih evropskih urbanih središčih soočal delavski razred.⁴ Nemški privrženci francoskega anarhista Pierre-Josepha Proudhona so predlagali zakonsko prepopoved zasebnega najemodajalstva in pretvorbo najemnin v obročne kupnine za prebivališča. Verjeli so, da bo takšna ureditev končala izkoriščevalski odnos med najemodajalcem in najemnikom ter preoblikovala revne brez lastnine v »skupnost neodvisnih, svobodnih lastnikov stanovanj« (Engels, 1977: 369). Buržoazni družbeni reformatorji, kot je Emil Sax (1869), so medtem verjeli, da bi razširitev lastništva domov in vrtov preoblikovala delavce v kapitaliste, saj bi jim to omogočilo pridobivanje dohodka ali kredita iz nepremičnin v težkih časih brezposelnosti. Lastništvo bi bilo tudi močno sredstvo za izboljšanje morale in vedenja delavskih razredov, ki je bilo za družbene reformatorje eden ključnih vzrokov za njegove slabe stanovanjske razmere.

V odgovor je Friedrich Engels napisal serijo polemičnih člankov (pozneje objavljenih kot *O stanovanjskem vprašanju*), v katerih je samo idejo o alternativnem stanovanjskem modelu v okviru načina produkcije kritiziral kot »buržoazni socializem« (glej Bell, 1976). Engels se je zaradi svoje študije življenjskih razmer delavskega razreda v Angliji iz leta 1844 (Engels, 1979) dobro zavedal bede proletarskih stanovanj, a je vseeno trdil, da ne obstaja stanovanjska kriza, temveč samo kriza kapitalizma, stanovanjske razmere pa so zgolj »ena od nešteto manjših, drugotnih neprilik, ki izhajajo iz sedanjega kapitalističnega načina produkcije« (Engels, 1977: 357). Protislovni in nestanovitni procesi kapitalističnega razvoja bodo zato še naprej na različnih točkah poslovnega cikla ustvarjali stanovanjsko vprašanje. Edina rešitev buržoazije za stanovanjska vprašanja je to, kar Engels, po francoskem mestnem planerju, zloglasnem zaradi preнове Pariza v 60. letih 19. stoletja, imenuje »Hausmann« – velika rušenja in projekti preнове delavskih predelov v središču mesta, ki so delavski razred in njihovo stanovanjsko krizo samo premestili v drugo sososko. Iz tega sta sledila dva neizogibna politična sklepa: prvi je bil, da so akterji sprememb v kapitalistični družbi delavci in ne najemniki; drugi pa, da je edina resnična alternativa stanovanjskemu vprašanju, »da odpravimo izkoriščanje in zatiranje delavskega razreda po gospodujočem razredu sploh« (ibid.: 356) z revolucijo delavskega razreda in razlaščenjem zasebne lastnine.

Za ponazoritev svoje osrednje trditve je Engels soočil različne stanovanjske alternative z logikami in zakoni kapitalistične družbe, da bi pokazal njihovo nemoč. Tako delavsko lastništvo od delavcev zahteva najemanje dolgoročnih hipotekarnih

⁴ Razprava je potekala v *Der Volksstaat* – takratnem osrednjem glasilu nemške Socialdemokratske delavske stranke – po objavi serije anonimnih člankov v njem (pozneje je avtorstvo prevzel dr. A. Mülberger).

posojil, kar jih nikakor ne osvobodi od kapitala, ampak zgolj prenaša lastništvo nad bodočimi produkti njihovega dela na posojilodajalce ter jih fizično priklepa na določen kraj. Zadolženost in nemobilnost bi povečali kapitalistovo družbeno moč za krepitev izkoriščanja dela ter okrepili ranljivost delavskega razreda na nenadne šoke in turbulence ekonomskih kriz z grožnjo razlaščenja, devalvacije lastnine in onemogočanja življenja od nepremičnine (ibid.: 392). Ravno tako je Engels kot še eno obliko razrednega nadzora in onemogočanja upora zavračal idejo, da bi lastniki tovarn oskrbovali delavce s stanovanji ali da bi jim pomagali graditi. Samopomoč prek stanovanjskih družb bi delovala zgolj za bolj situirane delavce, ki bi si lahko privoščili varčevanje in odplačevanje hipoteke. Dokler se ohranjata kapitalizem in vladajoči razred, se delavci za izboljšanje stanovanjskih razmer ne morejo zanašati niti na državo.

Popolnoma očitno je, da današnja država stanovanjskih nadlog ne more in noče odpraviti. Država ni nič drugega kot organizirana občina oblast vseh posedujočih razredov, zemljiških lastnikov in kapitalistov, nad izkoriščanimi razredi, kmeti in delavci. Česar nočejo posamezni kapitalisti (in samo za to gre, kajti v tem vprašanju nastopa tudi udeleženi zemljiški posestnik v prvi vrsti kot kapitalist), tega tudi njihova država noče. (ibid.: 414–415)

Po Bartonu (1977) je Engels verjel, da bo kolektivna izkušnja kapitalistične produkcije naposled ustvarila objektivne in subjektivne možnosti tako za revolucijo kot za novo družbo sodelovanja. To ga je prepričalo, da govor o alternativni stanovanjski oskrbi ovira ta proces z umikanjem političnega boja iz sfere produkcije in z ustvarjanjem proletarskih teženj »k mali lastniški posesti in individualizmu« namesto »k sodelovanju« (ibid.: 33). To je le prikriilo nerazrešljive razredne antagonizme, ki so v jedru stanovanjske krize z izmišljenim družbenim redom, v katerem bi bilo »mogoče spremeniti vse mezdne delavce v kapitaliste, ne da bi pri tem nehali biti mezdni delavci, ... buržoazija brez proletariata« (Engels, 1977: 386–387).

Polemika o stanovanjski samopomoči v državah v razvoju

V 70. letih 20. stoletja je podobno razgreta razprava med marksisti in anarhisti vzniknila o »urbanizaciji v tretjem svetu«, še zlasti pa o vlogi, ki so jo v državah v razvoju igrale na »samopomoči« temelječe rešitve stanovanjske krize. Razpravo je sprožil odmik urbane stanovanjske politike Svetovne banke od državno vodenih čiščenj slumov k postopnim izboljšavam, ki jih izvajajo sami prebivalci slumov (Davis, 2009). Te programe je navdihnil tako imenovani »anarhistični arhitekt« John Turner, ki je v svojih latinskoameriških študijah trdil, da za pomanjkanje stanovanj in rast slumov niso najbolj odgovorni kapitalizem ali napake trga,

temveč birokratski, heteronomni sistemi, temelječi na hierarhičnih strukturah in centraliziranih, obsežnih tehnologijah, ki so podlaga čiščenja slumov in novih stanovanjskih gradenj (Turner, 1968; 1972; 1976). Turner je trdil, da so takšni pristopi zgrešeni zaradi treh medsebojno povezanih razlogov. Prvič, odstranjevanje samih prebivalcev iz odločanja o njihovih stanovanjih jih je odtujilo od končnega rezultata. Drugič, ta odtujitev je povzročila manjšo pripravljenost prebivalcev k vlaganju, ohranjanju in plačevanju za stanovanja, kar samo dodaja k že tako velikim stroškom procesa množične prenove, ki se zanaša na neobnovljive vire (Turner, 1978: 1141). Tretjič, cenovna nedostopnost in nepriljubljenost teh shem, njihovi pogosti bankroti in zapiranja samo krepijo množično skvotanje, kar pripomore k povečevanju kaosa ter izgubi administrativnega nadzora nad urbano in gospodarsko rastjo.

Po drugi strani je Turner trdil, da avtonomni sistemi samopomoči, temelječi na skvotanju in samogradnji, proizvajajo stanovanjski sistem, ki je lokalno samoupravljan, cenejši in z višjo uporabno vrednostjo ter ki ustvarja širše družbene in politične koristi. Nizka cena temelji na samozaposlovanja ter izogibanju finančnim in posojilnim stroškom zemlje in gradnje (ibid.: 1110). Nadzor prebivalcev nad stanovanjsko preskrbo okrepi upravljanje in uporabna vrednost, saj stanovanja niso zgolj fizična »stvar« ali »blago«, temveč »glagol«, bistvena človeška dejavnost in proces opolnomočenja sam po sebi (Turner, 1972). Te nesporne kakovosti stanovanjske samopomoči so Turnerja vodile k pozivanju vlad tretjega sveta, nevladnih organizacij in mednarodnih agencij, kot je Svetovna banka, da podprejo oblikovanje avtonomnega stanovanjskega sistema, v katerem bodo lokalni prebivalci nadzorovali oblikovanje, gradnjo in upravljanje bivališč in nasebin, sklopa zemljišč, infrastrukture in storitev; država naj priskrbi infrastrukturo in podporo na občinski ravni (zemljišča in osnovne storitve), hkrati pa naj na državni ravni zagotovi enak dostop do nujnih virov ter njihovo načrtovanje in upravljanje (npr. dostop do gradbenih materialov, kot je cement, do zemlje ter posojil in financ). Ključni del te oblike državne podpore naj bo legalizacija posesti nad zemljo in bivališči, ki jih nelegalno okupirajo skvoterji.

Marksistični kritiki so Turnerju očitali, da je kapitalističnim interesom priskrbel uporaben neoliberalni diskurz in model, ki omogoča hude reze v državne programe v času globalne krize, ter pomagal tlakovati pot za privatizacijo in deregulacijo v 80. in 90. letih (Burgess, 1978; Davis, 2009; Harms, 1982; Ward, 1982). Najbolj celostno kritiko je podal Rod Burgess, ki je trdil, da samogradnja skvoterjev ni ušla kapitalizmu, ampak je ta »zgjolj neki njegov drug del« – nezatna blagovna produkcija stanovanj (Burgess, 1978: 1111–1112). To pomeni, da so še vedno izpostavljeni tveganju resničnih vzrokov stanovanjske krize tretjega sveta – splošnim pogojem in protislovjem kapitalističnega razvoja, kot jih je prvotno očrtal Engels. Zato obrat Svetovne banke k filozofiji samogradnje ni nič drugega kot poskus »kapitalističnih interesov, da bi lajšali stanovanjsko pomanjkanje na načine, ki ne ovirajo učinkovitega uveljavljanja teh istih interesov« (ibid.: 1120). Dejansko stanovanjska samopo-

moč odpira nove priložnosti za akumulacijo kapitala z ustvarjanjem »preprostih načinov podpore uvrednotenju kapitala na velikanskih površinah zemlje, nepremičnin in financ, kjer so pred tem obstajale večje ovire in ozka grla« (ibid.). Na tem mestu je Burgess videl posebno nevarnost v Turnerjevem modelu stanovanjske samopomoči, v njegovih pozivih k legalizaciji lastniške posesti skvotane zemlje, ki bi omogočila, da blagovni zemljiški odnosi in »dobičkonosni posli špekulacije in gradnje« prodrejo v samograjene naselbine ter s tem ustvarijo pritiske k izseljevanju in odpirajo povsem novo stanovanjsko vprašanje. Ravno tako se radikalnejši deli Turnerjevega modela – zagotovljen lokalni dostop do surovin, financ in zemlje – ne morejo uresničiti prek Turnerjeve politične metode pozivanja k zavesti kapitalistične države: »Ali resno pričakuje, da bodo interesi industrijskega, finančnega, zemljiškega in posestniškega kapitala sprejeli zakone proti sebi?« (ibid.: 1119)

Privatizacija stanovanj v Veliki Britaniji: grožnja ali priložnost?

Naš tretji zgodovinski trenutek zajema zadnjih štirideset let neoliberalnega preoblikovanja britanskega stanovanjskega sistema, ki je v času širšega potrženja in poblagovljenja stanovanj doživel postopno razprodajo velikega dela javnega stanovanjskega sklada (imenovanega »občinska stanovanja«⁵) obstoječim najemnikom ali alternativnim ponudnikom. Vprašanje odziva je sprožilo zelo razdiralne razprave na levici, na primer glede taktičnih vprašanj upora in odnosa med gibanjem najemnikov in laburistično stranko (glej Sklair, 1975). Najbolj razdiralno pa je bilo vprašanje, ali je občinska stanovanja sploh vredno braniti pred privatizacijo in kakšne bi lahko bile progresivne alternative. Razprava se je domnevno začela leta 1974 z objavo *Tenants Take Over* (Ward, 1974; glej tudi Ward, 1976; 1985; 1990), anarhističnega manifesta Colina Warda o nadzoru prebivalcev in stanovanjski samopomoči. V nasprotju s splošno zahtevo levice, da naj bodoča laburistična vlada zgradi več občinskih stanovanj, Ward obsodi neprekinjeno socialistično obrambo in zagovor državnega stanovanjskega sistema, ali, kot ga on poimenuje, »občinskega suženjstva«, z njegovim paternalizmom, birokratskim družbenim nadzorom, segregacijo in neustreznimi stanovanji, v katerih ljudje ne želijo živeti in jih uradniki ne nameravajo rešiti ali izboljšati (Ward, 1974: 17).

Za Warda je naloga progresivnih sil, da najdejo stanovanjski sistem, ki bo hkrati omogočal tri oblike svobode, ki jih država onemogoča – da se prosto giblješ, da ostaneš na mestu in da imaš nadzor nad lastnim domom (Ward, 1985: 41). Trdil je, da je mogoče takšno stanovanjsko alternativo najti v »vzajemnem lastništvu domov« (*mutual home ownership*), ki omogoča obliko kolektivnega lastništva ob

⁵ V izvirniku *council housing*. Gre za sistem javnih najemnih stanovanj, ki so jih gradile, upravljale in po ugodni najemnini oddajale britanske občine (op. p.).

hkratnem pripoznavanju individualne avtonomije in nadzora. Najemniki bi postali člani stanovanjskih družb, ki bi kupile obstoječa javna bivališča (ali zemljo za gradnjo novih stanovanj) in bi bili neposredno vpleteni v skupno upravljanje svojih domov z možnostjo svobodne fizične predelave posameznih bivališč po lastni volji. Višina najemnine bi bila določena z višino servisiranja dolga, najemnik pa bi s plačevanjem pridobival lastniški delež, na podlagi katerega bi se mu, če bi odšel, izplačal dobiček od kapitala. Ward (1974: 131) je zagovarjal, da je nujno ustvariti vzajemno lastništvo, ki bo tako privlačno kot individualno. Lokalna država bi si tako odredila breme administracije; na najemnike pa »bi bolj na široko razširile psihološke, družbene in finančne prednosti neodvisnosti« (ibid.: 40). Wardov »pragmatični anarhizem« (White, 2007) narekuje, da takšnega modela ni mogoče doseči z militantnostjo in vstajo, ampak s strategijo »postopnega privzemanja nadzora«, ki daje prednost politikam gradnje koalicij za postopno oblikovanje ugodnega pravnega in finančnega okvira, da zadružno lastništvo in samoupravljanje ne bodo več izključna domena tistih z dohodki, posebnimi znanji in družbenimi omrežji za udejanjanje lastnih shem (Ward, 1974: 52–53). Ko bo vzpostavljen primeren pravni in finančni okvir, bo edina ovira ostalo nezaupanje najemnikov.

V zgodnjih 80. letih so razprave o socialističnih stanovanjskih strategijah vključevale, čeprav na raznolik način, te napetosti glede državne stanovanjske preskrbe. Sidney Jacobs je, na primer, videl nadzor najemnikov kot odvrčanje pozornosti, čeprav se je strinjal z Wardovo kritiko nehumanega birokratskega upravljanja občinskih stanovanj in trdil, da politična ekonomija občinskih stanovanj, tako kot sicer javni sektor in država blaginje, na različne načine služi kapitalističnim interesom. Dvigovanje življenjskega standarda medtem, ko se nižajo stanovanjski stroški, je kupilo politično stabilnost, omogočilo reprodukcijo delovne sile in omejilo plačne zahteve. Proizvajanje občinskih stanovanj je hkrati prineslo »precejšnjo korist za posojilni kapital in velika gradbena podjetja in /.../ učinkovit mehanizem družbenega nadzora« (Jacobs, 1981: 39). Ne samo, da naj bi bilo antikapitalistično stališče nasprotovanja prodaji občinskih stanovanj obstoječim najemnikom nepravilna, ampak tudi strateška napaka, ki je odtujila ter zbudila nasprotovanje obstoječih delavskih lastnikov in potencialnih kupcev občinskih stanovanj. Zaradi tega je bil Jacobs deležen številnih kritik tistih socialistov, ki so verjeli, da je preprečevanje privatizacije stanovanj ključno za obrambo materialnega položaja tistih, za katere bo lastništvo vedno nedosegljivo ali prekarno; za graditev političnega gibanja onkraj delovnega mesta, ki priznava pomen razrednih in feminističnih bojev v sferi reprodukcije, ter za obrambo ključnega okopa pred širšo neoliberalizacijo (Ginsburg, 1981; Karnavou, 1981).

Te napetosti med nasprotovanjem privatizaciji in zavzemanjem za nadzor najemnikov so ponovno priplavale na površje med parlamentarno razpravo o *Housing and Regeneration Bill* v času laburistične vlade leta 2007. Zakon, ki je začel veljati leta 2008, se je večinoma ukvarjal s krepitvijo ponudbe zasebnih novogradenj, vendar je hkrati predstavljal tudi nadaljnji napad na javni stanovanjski

model (glej House of Commons Council Housing Group, 2008; Hodkinson, 2010). Posledično so mu nasprotovali v *Defend Council Housing* (DCH) – koaliciji številnih levičarsko usmerjenih laburističnih poslancev in mestnih svetnikov, najemnikov, pridruženih delavskih sindikatov in organizatorjev iz Socialistične delavske stranke –, ki so poskušali znotraj angleškega gibanja najemnikov zbrati podporo za vrnitev v povojni konsenz neposrednih investicij v nova občinska stanovanja (Defend Council Housing, 2006). Vendar tri uradne državne organizacije najemnikov – Organizacija najemnikov in prebivalcev Anglije (*Tenants and Residents Organisations of England* – TAROE), Nacionalna federacija organizacij za upravljanje najemništva (*National Federation of Tenant Management Organisations* – NFTMO) in Konfederacija zadružnega bivanja (*Confederation of Co-operative Housing* – CCH) – niso podprle nove dobe občinskih stanovanj niti nasprotovale vladnemu zakonu; raje so dale prednost »opolnomočenju najemnikov« znotraj obstoječega sektorja socialnih stanovanj, kot temelja za dolgoročno preoblikovanje v smeri skupnostnega stanovanjskega modela, »utemeljenega v lastništvu najemnikov in skupnosti, nadzoru in članstvu« (TAROE in dr., 2007: 4).

Osrednja točka razhajanja je bilo vprašanje lastništva. Medtem ko je Defend Council Housing odločno nasprotoval vsaki prodaji ali prenosu občinskih stanovanj, so uradna telesa najemnikov to videla kot veliko priložnost za spodbujanje »tretjega sektorja« kot rešitve za neuspehe države in trga: »Razpravljati ne smemo o tem, ali se naj prenos zgodi – morali bi razpravljati o tem, kakšen prenos se naj zgodi.« (Bliss, 2006: 9) Njihovo vizijo je utelešal *Community Gateway Model* (CCH, 2001), po katerem bi bil prenos občinskih stanovanj na alternativnega ponudnika začetek decentralizacije moči, ki bi prebivalcem, organiziranih v lastnih samodefiniranih predelih, omogočila postopen in kolektiven prehod od standardnega odnosa najemnik/najemodajalec v modelu upravljanja najemnikov ter nato do solastništva stanovanj njihove skupnosti. *Community Gateway Model* je bil deloma odziv proti nedemokratični in odtujajoči izkušnji, ki so jo imeli najemniki s prenosom stanovanj, vendar ga je hkrati navdihovalo tudi prepričanje, da lahko prenos lastništva »od-spodaj« dolgoročno vodi v opolnomočenje najemnikov. Je pa Defend Council Housing trdil, da bodo kljub retoriki »opolnomočenja« ti skupnostni modeli upravljeni kot poslovne dejavnosti, odvisne od tržnih posojil, kar pa pomeni, da bo nadzor najemnikov (in stanovanjske potrebe) v zadnji instanci podrejen sposobnosti odplačevanja dolga in delegiranim »profesionalnim« upravljavskim odločitvam (Defend Council Housing, n. d.). Z drugimi besedami, *Community Gateway* in skupnostni zemljiški skladi (*Community Land Trusts* – CLTs) bi pomenili zgolj še več privatizacije občinskih stanovanj.

Razprava

Skozi te tri zgodovinske trenutke neubranosti v levih stanovanjskih politikah tečejo štiri ključna mesta razhajanja. Prvo in najpomembnejše zadeva osnovni vzrok stanovanjske krize. Marksisti in socialisti vidijo stanovanjsko vprašanje kot neločljivo od kapitalističnih družbenih odnosov; številni anarhisti podpirajo to mnenje, a hkrati poudarjajo, pogosto z velikim zanosom, škodljivo vlogo države in drugih obsežnih, birokratskih oblik preskrbe. Drugo razhajanje temelji na vprašanju o naravi samih stanovanj. Marksisti dojemajo stanovanja kot katerokoli blago v kapitalistični družbi; socialisti in anarhisti tega ne zanikajo, a hkrati poudarjajo njihovo uporabno vrednost kot osnovne človekove dejavnosti in kot sfere produktivnih netržnih aktivnosti, uporabno vrednost preskrbe stanovanj kot potrebne človeške aktivnosti in kot sfere za proizvodnjo netržnih aktivnosti. Tretje mesto razlikovanja je povezano z obliko političnega delovanja za izboljšanje stanovanjskih razmer. Marksisti vidijo stanovanjski aktivizem kot brezploden, če je izoliran od širšega razrednega gibanja za odpravo kapitalizma; socialisti in anarhisti želijo izboljšati stanovanjsko preskrbo tukaj in zdaj, ne v oddaljeni prihodnosti. Četrta razsežnost se posebej osredinja na naravo razmerja med državo in stanovanjsko samopomočjo. Čeprav Engels zavrača državo, jo marksisti in parlamentarni socialisti dojemajo kot orodje za izboljšanje razmer delavskega razreda (in hkrati za nadzor nad socialistično preobrazbo), stanovanjsko samopomoč pa razumejo kot še eno od oblik kapitalističnega blaga, ki ustvarja nevarne politične iluzije, da se lahko delavci umaknejo iz kapitalističnih družbenih odnosov in sami rešijo težave, ki jih povzročajo ti odnosi. Za anarhiste in zadružne socialiste je državna stanovanjska preskrba še ena od oblik odtujitve, medtem ko proces stanovanjske samopreskrbe posameznike opolnomoči, je učinkovitejši in bolj ekološki.

Te ponavljajoče se drže in napetosti seveda ne predstavljajo vse marksistične, socialistične in anarhistične misli ali dejanj, vendar nam kljub temu ponujajo uporabno izhodišče za razmišljanje o tem, kaj lahko v današnjem kontekstu antikapitalisti naredijo glede stanovanj. Prepoznanje, da je sedanja globalna finančna kriza znova potrdila razlagalno moč marksovske politične ekonomije, se kaže kot očitno izhodišče. Dejansko se Engelseve izvirne teze o stanovanjskih razmerah v poznem 19. stoletju na trenutke berejo kot prerokba današnje urbane izkušnje v kapitalistični družbi, posebno širjenja ciklov dezinvesticij-rušenja-razseljevanja-ponovnega razvoja-gentrifikacije, ki so nastali kot odziv na krizo hiperakumulacije in strukturne nezmožnosti zasebne gradbene industrije, da bi zgradila dostopna, dostojna stanovanja za vse. Spodnji odlomek bi lahko z manjšimi prilagoditvami opisoval izkušnjo večine britanskih mest zadnjih tridesetih let.

Širjenje sodobnih velikih mest povzroča v nekih, zlasti osrednjih delih mest, da se umetno in pogosto izjemno močno poveča vrednost zemljišč; na teh zemljiščih zgrajene stavbe pa potiskajo to vrednost navzdol /.../, zato te stavbe podirajo in jih nadomeščajo z novimi /.../ Rezultat tega je, da so delavci

pregnani iz sredine mesta na obrobje, da postajajo delavska in sploh manjša stanovanja redka in dražja, pogosto pa jih sploh ni mogoče dobiti; zakaj v teh razmerah bo gradbena industrija, ki ji pomenijo dražja stanovanja veliko donosnejše področje za špekulacijo, gradila delavska stanovanja vedno le izjemoma. (Engels, 1977: 358–359)

Nenehna prisotnost stanovanjske krize v kapitalizmu nakazuje, da dokler obstajajo kapitalistično odnosi, ne glede na uporabno vrednost, ki jo pripisujemo domovom in stanovanjskim procesom, nazadnje prevlada menjalna vrednost zemlje in nepremičnin kot blaga. To ne velja zgolj za zasebna stanovanja, kajti tudi izkušnje javne stanovanjske preskrbe 20. stoletja so močno zaznamovali zasebno lastništvo zemlje ter politična in ekonomska moč komercialne gradbene industrije. Pa vendar, kljub odtujujoči izkušnji javne stanovanjske preskrbe je imel umik države iz stanovanjske preskrbe na Zahodu po letu 1979 posebej uničujoče posledice za stanovanjske razmere v vseh sektorjih (glej Hodkinson, 2011). Posledično privatizacija stanovanj ni onemogočila le vznika bolj lokalne in samoupravne stanovanjske preskrbe, ampak je celo skupaj z drugimi neoliberalnimi urbanimi politikami napihnila vrednost urbane zemlje in tako postavila še dodatne ovire za nadzor najemnikov in skupnostno lastništvo. Sočasno sta združništvo in solastništvo stanovanj v Veliki Britaniji ostala obrobna (takšnih je glede na Commission on Cooperative and Mutual Housing, 2009, manj kot 0,6 % vseh stanovanj), medtem ko je v svojih utrdbah na Norveškem in Danskem postalo tarča napadov.

Omejitev in protislovja stanovanjske samopomoči lahko v britanskem kontekstu bolje razumemo prek kratkega razmisleka o modelu zadruga z vzajemnim lastništvom domov (*Mutual Home Ownership Cooperative* – MHOC), za katerega se trenutno zavzemajo v združenem gibanju (CDS Co-operatives, 2005). Model MHOC deluje vzajemno s skupnostnim zemljiškim skladom (CLT), organizacijo v nadzoru skupnosti, ki pridobi v trajno last zemljišča (in obstoječe nepremičnine) in njihovo rabo pravno veže na zagotavljanje dostopnih stanovanj (Confederation of Co-operative Housing, 2001: 5). CLT ustavi špekulativne in inflacijske sile, ki bi dvigovale cene nepremičnin in najemnin za obstoječo skupnost, tako da navidezno umika zemljišče z zasebnega trga nepremičnin in večno nadzoruje njegovo rabo, hkrati pa vsak dvig vrednosti (ali rast lastniškega kapitala) ostane v lokalni skupnosti in ne postane zasebni dobiček (Community Finance Solutions, 2008: 34). CLT odda MHOC zemljišče za simbolično (zelo nizko) najemnino. Če želi MHOC graditi nova stanovanja, sklene pogodbo z gradbenim podjetjem (najvišja sprejemljiva cena gradnje je določena vnaprej) in potem z najemom tridesetletnega hipotekarnega posojila pri komercialnem posojilodajalcu stanovanja odkupi. Prebivalci MHOC (ti so hkrati najemniki, lastniki in člani zadruga), posojilo odplačujejo s kombinacijo predhodnih vplačil in mesečne najemnine, ki je določena na 35 odstotkov neto dohodka in vključuje lastniške deleže. Odhajajoči člani svoje lastniške deleže prodajo obstoječim in bodočemu članu na podlagi formule, ki temelji

na indeksu vrednosti lokalnega stanovanjskega trga in povprečnih dohodkih, ter prejmejo 90 odstotkov vsakega »dobička«, medtem ko gre preostalih 10 odstotkov v premoženjske rezerve, ki lahko pomagajo poceniti stroške zadolževanja (CDS Cooperatives, 2005).

Vse to zveni dobro, vendar ima model MHOC-CLT tri temeljne in prepletene probleme, ki omejujejo njegov potencial resnične stanovanjske alternative in pojasnijo njegovo neuspešno rast. Prva težava je vprašanje dostopa – komu je namenjen? Da lahko MHOC pridobi dostopna posojila in ustvarja kapitalski dobiček za prebivalce, morajo člani finančno prispevati in ne smejo pomeniti tveganja za finančni model. Z drugimi besedami, model MHOC ni dostopen za revne in slabo plačane, ki so po navadi v najslabšem stanovanjskem položaju. To težavo je priznaval tudi Ward (1974: 121): »Uveljavljanje lastnega interesa očitno vodi v dajanje prednosti tistim, ki lahko brez dvoma plačajo. Ocena stanovanjskih potreb pa kaže v nasprotno smer.« Te dileme lahko vidimo na primeru LILAC, združnega, sobivanjskega projekta z majhnim ekološkim vplivom v Leedsu (za več informacij glej <http://lilac.coop/>). Glavni namen načrtovane radikalne skupnosti dvajsetih domov je »odzvati se na stanovanjsko krizo s preskrbo trajno dostopnih enot« z uporabo modela MHOC (ibid.). Vendar tabela 2 jasno pokaže, da je s povprečnim neto gospodinjiskim dohodkom v Leedsu, ki znaša 25.000 funtov (in pada), in kljub zavemanju za dostopen model stanovanjske preskrbe LILAC resnično dostopen le gospodinjstvom s srednje velikimi prihodki in osebnimi prihranki.

Tabela 2: Primer omejene dostopnosti solastništva stanovanj v Leedsu

	Potreben neto dohodek gospodinjstva	Potreben depozit
Enosobno stanovanje	Od 15.547 do 21.036 £	Od 6.625 do 9.180 £
Dvosobno stanovanje	Od 23.372 do 30.484 £	Od 9.974 do 13.285 £
Trisobno stanovanje	Od 33.347 do 41.657 £	Od 14.337 do 18.206 £
Štirisobno stanovanje	Od 40.146 do 49.410 £	Od 17.272 do 21.586 £

Vir: Spletna stran LILAC. Tabela dostopna na: <http://www.lilac.coop/concept/affordable.html> (10. avgust 2018).

Potencialna neenakost v jedru združne vzajemnosti se navezuje na drugo vprašanje – kako CLT (če ne obstaja, pa MHOC) sploh pridobi zemljišče? CLT lahko kupi zemljišče po tržni vrednosti od zasebnih lastnikov, kar bi gotovo vodilo v neizvedljivost MHOC brez državne finančne podpore ali brez dodatne razredne zamejenosti; ali pa se CLT zanaša na razprodajo ali razdajanje javnega premoženja (Community Finance Solutions, 2008). Težava te možnosti je, da neizogibno vključuje uporabo priložnosti, ki jih prinaša privatizacija, in zato nadzor najemnikov loči od širših vprašanj razredne nepravilnosti, ki bi lahko nastala s privatizacijo. To nas

pripelje do tretje težave – MHOC dejansko ne vzame stanovanj s trga, ampak jih zgolj premesti na njegov drugi del, saj deluje v okvirih in po logiki zasebne lastnine in ne izpodbija temeljnih vzrokov za stanovanjske potrebe. Če se vrnemo k okviru Fullerja in Jonesa (2003), lahko vzajemno lastništvo domov najboljše razumemo kot alternativno-dopolnilno obliko zasebne lastnine, ki je *znotraj* in ni *nasprotna* širšemu sistemu zasebne lastnine in dejansko temelji na poceni ali podarjeni zemlji/stanovanjih lokalne oblasti. Če bi bila ta zemlja dostopna na račun javnih stanovanj, bi to pomenilo prenos tveganja in odgovornosti za preskrbo dostopnih stanovanj od javnega na raven lokalne skupnosti, katere komercialna mikropodjetja so veliko ranljivejša za moč finančnega kapitala in nestabilnost finančnih trgov.

Vendar, če marksovska politična ekonomija pojasnjuje, kako kapitalistični družbeni odnosi povzročajo krizo v stanovanjskih razmerah in hkrati povzročajo težavnost in potencialno reakcionarnost stanovanjskih alternativ, pa lahko sočasno trdimo, da nas takšno, na kapital osredinjeno razmišljanje, vodi v politično slepo ulico. Kot trdita poststrukturalistični feministki JK Gibson-Graham,⁶ s pojmovanjem kapitalizma kot enotnega, singularnega sistema, katerega osrednji lastnosti akumulacije in odnosa kapital–delo zajemata totalnost družbe kot singularnosti brez zunanosti, odmislimo vsako možnost, da bi lahko kapitalizem »spodkopali, postopoma nadomestili ali zamenjali po delih« (Gibson-Graham, 2006: 256). Takšno razmišljanje odvrta od vsakega projekta, ki se zavzema za alternativno stanovanjsko preskrbo tukaj in zdaj, saj ne more preoblikovati celotnega sistema – je ali revolucionaren ali brez pomena. Midnight Notes Collective (1990: 11) trdi, da to razmišljanje ne samo zanika človeškost ljudi, ki živijo v slabih ali negotovih stanovanjskih razmerah, ampak tudi ne upošteva strateškega vprašanja, kako lahko prostorsko umeščena razredna kompozicija določa moč delavskega razreda in kakšno vlogo lahko obramba domov delavskega razreda in izboljšanje stanovanjskih razmer igra pri tem. Za tiste socialiste, ki pa še vedno kot edino možnost vidijo državno intervencijo, zadnjih sto let ponuja kopico anekdotičnih dokazov za trditev Colina Warda, da je za najemnike državna stanovanjska preskrba v kapitalizmu izkušnja odtujitve in jemanja moči, saj temelji na pristopu od zgoraj navzdol in na odnosu paternalistične blaginje med ponudnikom in stranko.

Zdi se, da hodimo v krogih in da vedno znova naletimo na iste omejitve. Zaradi odnosov med kapitalom, delom in zemljišči v kapitalizmu je vsaka stanovanjska alternativa težavna in politično šibka. Vendar je zaradi izkušnje državne stanovanjske preskrbe kot tudi negotovega življenja v zasebnem lastništvu in najemu ter zaradi občutka nezmožnosti popolne systemske spremembe vsaka alternativa privlačna in vredna prizadevanja tukaj in zdaj, ne glede na njen vpliv na kapitalistične družbene odnose. To je dilema, ki jo odlično povzame povabilo Johna Hollowaya (2010: 83) k »razpokanju kapitalizma«: »Naša edina možnost je, da se bojujemo s

⁶ JK Gibson-Graham je psevdonom dveh marksističnih geografinj Kathy Gibson in pokojne Julie Graham.

partikularne pozicije, s katere se potem spopademo s silami celote.« V britanski stanovanjski politiki je ta napetost povzročila skrajno dihotomijo, saj del gibanja najemnikov brani državni stanovanjski sistem, ki naj bi bil demokratičen in dostopen ter omogočal varen stanovanjski status, prav tako pa naj bi bil edina alternativa trgu; drugi del pa brani privatizacijo stanovanj s strani posameznih najemnikov in poskuša uporabiti vsako priložnost za prenos javnih stanovanj na zadruga najemnikov ali druge oblike organizacij pod njihovim nadzorom. Razhajanje je oslabilo oba boja in okrepilo moč države, ki privatizira. Kako se lahko izvlečemo iz te zmešnjave? V preostanku članka želim poskusiti odgovoriti na to vprašanje z navezovanjem na ideje o skupnem in »politike ustvarjanja skupnega«, ki so se nedavno bolj oblikovale v avtonomističnem in feminističnem marksizmu.

Naproti skupnemu v stanovanjski preskrbi?

V prelomnem teoretičnem prispevku Massima De Angelisa k avtonomistični marksistični misli, *The Beginning of History* iz leta 2007 je predstavljena analiza kapitalizma, ki daje možnost sprave med do zdaj razpravljanimi razhajajočimi pristopi do stanovanjskega vprašanja. Kapital po njegovem mnenju ni »totalen sistem, ampak /.../ družbena sila s totalizirajočo težnjo, ki soobstaja s silami, ki delujejo kot njena meja« (De Angelis, 2007: 135). Ta težnja po kolonizaciji vseh sfer družbenega življenja z »načinom delovanja« (ibid.: 37) kapitala izhaja iz inherentne možnosti krize na vsaki točki v kroženju akumulacije kapitala, ki ga Marx opredeli s formulo $D - B (DS/PS) \dots P \dots B' - D'$.⁷ Za nas je pomembno, da De Angelis ne omeji potenciala za krizo zgolj na sfero produkcije (npr. v obliki boja za mezde na delovnem mestu), ampak prek črpanja iz feminističnih analiz (npr. Federici, 2004) poudari nenehno in temeljno odvisnost kapitala od biološke reprodukcije delovne sile kot meznega dela (npr. prek neplačanega ženskega dela doma) in nenehnega ločevanja ljudi od sredstev (re)produkcije. Povedano preprosto, kapital ne more nikoli osnove svoje razširjene reprodukcije jemati za *samoumevno*, saj se ljudje ne samo upirajo, ampak tudi »prepoznajo in se bojujejo za zavzete družbenih prostorov, ki so bili pred tem ustaljeni del blagovne produkcije kapitala, in jih preoblikujejo v prostore skupnega [moj poudarek]« (ibid.: 139). Kapital mora skupaj s svojim zaveznikom, državo, nenehno iskati načine »nasilnega ločevanja ljudi« od njihovega skupnega z novim ograjevanjem, ki »ga drobi in uničuje« (ibid.: 145).

Medtem ko ograjevanje lahko razumemo kot način delovanja kapitala, pa se izraz »skupno« kot njegova antiteza kaže kot težje doumljiv. Kaj točno De Angelis

⁷ Denar (D) se porabi za nakup blaga (B), ki vključuje delovno silo (DS) in produkcijska sredstva (PS) in ki je nato uporabljeno v produkciji (P) za ustvarjanje novega blaga (B') za prodajo za denar (D'), katerega del se zadrži kot dobiček, del pa za za nakup novih sredstev produkcije za izdelavo novega blaga.

misli s »skupnim«? Izraz navsezadnje priključuje več pomenov. Najbolj očitno je naravno skupno, ki ga je planet podaril kot zemljo, vodo, atmosfero, veter, rastline, gozdove, minerale, goriva in sončno energijo ter tvori skupno materialno osnovo za naše bivanje in skupno lastnino človeštva. Iz občega prava izhajajoče pravice, da ljudje svobodno uporabljajo in se preživljajo z naravnim skupnim, so razumljene kot sistem splošnih pravic (Linebaugh, 2008; Neeson, 1993). Na podoben način lahko razmišljamo o javnem ali družbenem skupnem kot o splošno dostopnih materialnih ali nematerialnih dobrinah (vključujoč storitve, informacije, znanja in veščine), ki so kolektivno proizvedene, posedovane in upravljane za »skupno rabo«, ki temelji na zadovoljevanju potreb in ne na realizaciji menjalne vrednosti (Dyer-Witthford, 2006). Način kolektivnega upravljanja in uporabe naravnega in družbenega skupnega pa nakazuje četrto konceptualizacijo kot relacijsko skupno. S tem lahko mislimo delovanje režimov skupne lastnine (Ostrom, 1990); ali pa idejo Jean-Luca Nancyja (1992) o »biti-skupaj«, ki pomeni »družbenost vseh odnosov« in vključuje, kako smo nujno odvisni, kako oblikujemo in živimo z drug drugim ter posledično kako vsakodnevno sodelujemo (Gibson-Graham, 2006: 82). Relacijsko skupno je utelešeno v vrednostnih praksah sodelovanja, vzajemne pomoči, solidarnosti, horizontalnosti, nehierarhičnosti in enakosti. In nazadnje, če se vrnemo k upiranju ograjevanju, imamo tisto, kar Kamola in Meyerhoff (2009: 11–12) imenujeta antikapitalistično skupno, tj. tiste sestave ljudi in projektov, ki se definirajo in organizirajo okoli vrednostnih praks biti-skupaj, obrambe naravnega skupnega in/ali proizvodnje družbenega skupnega kot zavestnega ustvarjanja meja za kapital.

Dejansko De Angelisova konceptualizacija skupnega vključuje vse te različne pomene, kajti skupno je »družbena sfera življenja /.../ [ki] zagotavlja različne stopnje zaščite pred trgovom« (De Angelis, 2007: 145). Vendar De Angelisa najbolj zanima poudarjanje nastajanja skupnega in zato daje poudarek na koncept »ustvarjanja skupnega« Petra Linebaugh (2008); gre za glagol, ki opisuje aktivno, nenehno in kolektivno proletarsko produkcijo, ki je bila prisotna skozi celotno zgodovino ograjevanja kot »način preživetja v boju proti kapitalizmu« (Linebaugh, 2010: 16).⁸ Za De Angelisa se ustvarjanje skupnega ne konča z ograditvijo zemlje, temveč sestoji iz dnevnih dejanj proizvodnje alternativnih oblik družbenosti, ki varujejo pred ograjevanjem in akumulacijo. Skupno tako niso zgolj stvari, prostori in mreže, ki varujejo ljudi pred trgovom ali nam omogočajo življenje, neodvisno od meznega dela; niti niso zgolj oblike upora kapitalu, njegovim vrednostnim praksam in načinom delovanja, temveč hkrati sestojijo tudi iz alternativnih družbenih odnosov, ki temeljijo na ustvarjanju skupnega, kjer so individualni interesi in razlike artikularni v skupnih interesih ter ljudje proizvajajo, da delijo in delijo, kar proizvedejo: »Prek skupne (re)produkcije, o kateri skupnosti proizvajalcev zase odločajo o normah,

⁸ Predlagam, da o ustvarjanju skupnega razmišljamo tudi kot o intelektualni praksi, ki poskuša nenehno iskati ali ustvarjati skupni imenovalac med ideologijami in praksami leveice.

vrednostih in merah stvari.« (De Angelis, 2006: 1) Dyer-Witheford (2006) je ta proces uporabno konceptualiziral kot proces »kroženja skupnega«. Z zrcaljenjem Marxovega kroženja kapitala postavi formulo $Z - S - Z'$ (kjer S stoji za skupno in Z pomeni združevanje), da bi prikazal, kako združenja ljudi »organizirajo skupne vire v produktivne skupke, ki ustvarijo več skupnih virov in s tem priskrbijo osnovo za oblikovanje novih združenj« (ibid.: 4). Poanta je, kot je trdil v poznejših prispevkih, da to skupno množimo, dokler ne postane družbeno hegemonsko (Dyer-Witheford, 2010).

Z umestitvijo stanovanjskega vprašanja v kontekst širšega okvira kapitalističnega ograjevanja in antikapitalističnega ustvarjanja skupnega bi rad skiciral tri etične koordinate, ki bi lahko usmerjale naš politični aktivizem na stanovanjskem področju: prefigurativno ustvarjanje skupnega; strateško ustvarjanje skupnega; in hegemonsko ustvarjanje skupnega. V nadaljevanju obravnavam vsako posebej.

Prefigurativno ustvarjanje skupnega: živeti-skupaj

Uresničevati načelo »živeti-skupaj« pomeni delovati prefigurativno ter poskušati zadovoljiti naše stanovanjske potrebe in želje z ustvarjanjem nehierarhičnih, manjših, neposredno demokratičnih, egalitarnih in kolektivnih oblik stanovanjske preskrbe v našem vsakdanjem življenju, kar lahko razumemo kot osnovno vrednoto-prakso tega, kar je Nancy poimenoval »biti-skupaj«. Živeti-skupaj je utemeljeno manj v konfrontacijah in zavestnem antikapitalizmu kot v ideji življenja *kljub* kapitalizmu, neposrednega delovanja skupaj z drugimi na ravni vsakdanjega življenja, da bi ustvarili takšne stanovanjske odnose, materialne oblike in estetiko, ki odsevajo tako naše »biti-skupaj«, ne pa naš status mezdnih delavcev kot naše neposredne potrebe in želje, ki jih imamo kot človeška bitja. Ta načela »živeti-skupaj« se izražajo v pragmatičnem anarhističnem pristopu k reševanju naših stanovanjskih potreb tukaj in zdaj prek širjenja »nadzora prebivalcev« in »vzajemne pomoči«. Vizija Colina Warda o vzajemnem lastništvu domov združuje potrebo po soupravljanju in svobodo individualne avtonomije, ki jo omogočajo posestne pravice. Lokalna skupnost se lahko z večnim nadzorom nad uporabo zemlje demokratično odloča o načinih njene rabe, medtem ko je prostor znotraj zidov osebni in lahko z njim počnemo, kar želimo.

Strateško ustvarjanje skupnega: stanovanja-kot-skupno

Vendar živeti-skupaj ni dovolj, saj ograjevanje vedno grozi. Zato moramo razmišljati tudi o tem, kako lahko stanovanja hkrati delujejo kot antikapitalistično skupno. S poimenovanjem tega načela »stanovanja-kot-skupno« namenoma manjšam poudarek na prefigurativnem ter namesto tega poudarjam potrebne strateške in taktične intervencije za upiranje ograjevanju, ki hkrati branijo in ustvarjajo stanovanjsko skupno, kot obliko obrambe pred trgovom, ne glede na to, kako »koruptivno«, če si sposodimo izraz Hardta in Negrija (2009), je. Postopno ograjevanje zemlje, ki je proizvedlo mezdne delavce, se danes ponavlja kot ponovna privatizacija javnih stanovanj, ki sili čedalje več ljudi iz kvazivarnega stanovanjskega prostora, v katerem je izkoriščevalsko moč kapitala brzdala mešanica nizkih najemnin in pravne varnosti, na zasebni stanovanjski trg, kjer so ljudje zaradi strahu pred nezmožnostjo plačevanja hipotekarnega posojila ali deložacijo bolj dovzetni za kapitalistično izkoriščanje (glej Glynn, 2008). Izguba družbenega skupnega odpira vrata še bolj agresivnemu ograjevanju in ga zato antikapitalisti ne smejo nikoli opustiti. Vse oblike stanovanjske preskrbe in stanovanjski statusi vsebujejo ostanke skupnega, ki mu grozi ograjevanje, in so zato pomemben vir upora proti njemu. Na primer, individualno lastništvo domov in hipotekarno suženjstvo kot njegov običajni del morda res v številnih državah tvorita pomemben podporni temelj kapitalizma, toda ko je dom zaplenjen zaradi nezmožnosti plačevanja hipotekarnega posojila ali pa izpostavljen prisilnemu državnemu odkupu, da se naredi prostor za nov stanovanjski ali komercialni projekt, se začne nov krog ograjevanja, ki se mu lahko zoperstavimo samo z branjenjem lastnika stanovanja. Ne glede na to, kdo si lasti ali upravlja tvoj dom, je to dejanski kraj tvojega bivanja in te umešča v »skupno soseske«, ki jo tvorijo prostori in kraji vsakdanjih skupnih izkušenj, interakcij in sodelovanja (glej Blomley, 2008). Strateško ustvarjanje skupnega torej brani vsakogaršnjo »pravico, da ostane« (Hartman, 1984), ne glede na njegov stanovanjski status, pa naj bo to pred privatizacijo, rušenjem, zaplembo, deložacijo, poblagovljenjem ali izselitvijo.

Hegemonsko ustvarjanje skupnega: kroženje stanovanjskega skupnega

Koncept ustvarjanja skupnega nam je do zdaj omogočil, da vidimo, kako vrednotne prakse živeti-skupaj (prefigurativno) in stanovanje-kot-skupno (strateško), niso nujno nasprotujoče si ali izključujoče. Tisti, ki dajejo prednost živeti-skupaj, morajo prepoznati, da tudi upiranje privatizaciji javnih stanovanj ali zaplembi posameznih domov spodbuja ljudi k udejstvovanju v vrednotnih praksah solidarnosti in samoorganizacije, ki ljudi povezujejo in oblikujejo nove, na ustvarjanju

skupnega temelječe subjektivnosti. Na enak način morajo tisti, ki se borijo proti privatizaciji, spoznati, da je proces mobilizacije najemnikov za skupnostni nadzor nujni del gradnje antiprivatizacijskega in antikapitalističnega gibanja. Kot je trdil Barton (1977: 28):

Nadzor najemnikov omogoči ljudem, da oblikujejo skupnostne družbene odnose med ljudi v stavbi in pogosto tudi v okoliški soseski. Omogoči ljudem, da uporabljajo netržna sredstva pri ohranjanju in popraviljanju stavbe. /.../ Pokaže, kakšna bi lahko bila družba, organizirana na podlagi uporabne vrednosti, ter pomaga ustvariti družbeno in moralno osnovo za gibanje, ki bo to družbo uresničilo. Engels je imel prav, ko je trdil, da samopomoč brez nadzora nad kapitalom ne more rešiti stanovanjskega problema, je pa kljub temu ključna za gradnjo gibanja ... Prek združne produkcijske dejavnosti se ustvarja materialni temelj za združno etiko.

Proizvajanje stanovanjskega skupnega se torej odvija na stičišču obrambe in ustvarjanja. Branjenje obstoječega stanovanjskega skupnega mora, kadar je to mogoče, vključevati poskuse preoblikovanja skupnega skladno z načeli živeti-skupaj, a ne sme slabiti zaščite, ki jo omogoča strateško stanovanjsko skupno. Podobno moramo v trenutku ustvarjanja združnih oblik stanovanjske preskrbe zagotoviti, da ti novi prostori skupnega aktivno podpirajo obstoječe stanovanjsko skupno ter spodkopavajo procese ograjevanja in akumulacije. Ta pristop lahko najbolje ponazori znani primer občinskega stanovanjskega naselja Waltherton in Elgin v osrednjem Londonu, ki so ga v zgodnjih 90. letih 20. stoletja prevzeli najemniki (glej WECH, 1998). Leta 1985 so ti najemniki izvedeli, da namerava občinski svet Westminster Cityja, v katerem so imeli večino konservativci, njihove domove prodati zasebnemu investitorju, ki bi obstoječo skupnost zrušil in razselil, da bi lokacijo preuredil skladno s siceršnjimi gentrifikacijskimi težnjami. Najemniki so se najprej odzvali z oblikovanjem *Waltherton and Elgin Action Group* (WEAG) za boj proti prodaji. Vendar je občinski svet ohranjal premoč s postopnim praznjenjem naselja tako, da ni oddajal stanovanj, ki so postala prazna. Zato se je WEAG leta 1988 odločil uporabiti vladno privatizacijsko zakonodajo proti njej sami ter prenesti lastništvo naselja na skupnost, s tem pa preprečiti prodajo zasebnim investitorjem. Aprila 1992 so prebivalci naselja Waltherton in Elgin prevzeli lastništvo in nadzor nad 921 domovi pod okriljem stanovanjskega združenja, ki je pod nadzorom prebivalcev. Na kratko, najemniki so s kolektivnim prevzemom in skupnim lastništvom preprečili izseljevanje, gentrifikacijo in poblagovljenje dragoceni varnih in dostopnih stanovanj.

Ni razloga, da se te lokalizirane oblike ustvarjanja skupnega ne bi mogle razširiti na mestno raven z uporabo usklajene kampanje, ki bi poskušala realizirati Newittovo vizijo »skupnostnega lastništva najemnikov« (1971), v okviru katere bi vsi javni najemniki postali skupni lastniki javnih stanovanj. To bi prebivalcem

omogočilo uresničitev pravice do varnega stanovanjskega statusa, svoje domove bi lahko izboljšali, imeli bi predstavnike v lokalnih upravljalških stanovanjskih telesih, prav tako pa bi lahko plačevali najnižje najemnine, ki bi temeljile na skupnem deljenju stroškov in tveganj s podporo države ter odrekanju finančnih deležev v skupnem premoženju njihovih domov. Obstoječi lastniki, ki se poskušajo upirati bančnim zaplembam in prisilnim odkupom s strani javnih oblasti, lahko na podoben način uporabijo vzajemno lastništvo domov kot sredstvo upora skozi ustvarjanje. S prodajo svojih domov novi stanovanjski zadrugi bi lahko individualni lastniki zamenjali svoje obstoječe hipotekarne obroke za najemnine, ki bi gradile lastniški delež v premoženju v skupni lasti. Ključno pa je, da teh domov ne bi bilo več mogoče kupiti ali prodati na anonimnem trgu, ki ga zaznamuje tekmovalnost: najemnik, ki bi želel zapustiti obstoječi dom in zadrugo in tako realiziral kapitalski dobiček, bi svoje deleže prodal nazaj zadrugi po vnaprej dogovorjeni ceni. Člani zadruge se tako zaščitijo pred silami špekulacije in tekmovanja, ki poganjajo visoke in napihnjene cene na zasebnem stanovanjskem trgu. To omogoča obliko družbenega lastništva, ki se zoperstavlja pobjagovljenju in ne individualnemu lastništvu.

Tukaj se kažejo privlačni obrisi, kako lahko (re)produciramo stanovanjsko skupno z različnimi oblikami ustvarjanja skupnega. Toda kako naj ta posamezna, enkratna kroženja stanovanjskega skupnega postanejo, kot je samo kroženje kapitala, »agresivna in rastoča; množeča se, samokrepitvena in raznolika« (Dyer-Witheford, 2010: 110)? Odgovor se skriva v ustvarjanju »skupnega stanovanjskega gibanja«, ki bi najemnike javnih in zasebnih stanovanj, lastnike, skvoterje in brezdomce združilo okoli političnega programa, katerega rdeča nit bi bil umik vseh stanovanj iz odnosov zasebne lastnine in njihov prenos v obliko »skupne lastnine«, ki bi zagotovila dostopna, varna in kolektivno nadzorovana stanovanja za vse. Peter Marcuse, ki je o tem razmišljal v kontekstu ZDA (2009), predlaga, naj to gibanje podaja radikalne zahteve za lajšanje učinkov stanovanjske krize in napada njene temeljne vzroke. To vključuje:

- moratorij na vse deložacije, zaplembe, prisilne odkupe, privatizacijo, rušenja in reze v socialne dodatke;
- »pravico do prodaje« (Dorling, 2010), ki pomeni, da vlada odkupi vsako nepremičnino, ki ji grozi zaplemba, in dovoli prejšnjemu lastniku, da v njej prebiva kot najemnik javne nepremičnine;
- polno financiranje prenove obstoječega javnega stanovanjskega fonda in njegovo vzdrževanje na dostojni ravni;
- močnejšo regulacijo najemnin.

Za dopolnitev teh varnostnih ukrepov bi skupno stanovanjsko gibanje podpiralo tudi vse oblike shem zadružnega in vzajemnega lastništva domov, dokler te ne vključujejo nedemokratične privatizacije, prenosa javnih stanovanj v zasebno last ali neto izgube dostopnih stanovanj v lokalnem okolju. Prazna ali neprimerno rabljena zasebna zemlja ali nepremičnina bi se lahko zasedla, s čimer bi zagotovili brezplačne domove ali socialne centre ter vrtičke za pridelovanje hrane.

Dolgoročni cilj takšne strategije bi bilo oblikovanje kritične množice raznolikih strateških in taktičnih intervencij. Te bi vključevale preprečevanje privatizacije in gentrifikacije, ustavljanje zapiranja skupnostnih objektov, zasedanje zemlje, kandidiranje na lokalnih volitvah, občasne koncesije države in kapitala, ponovno okrepjene stanovanjske kampanje, ustvarjanje in branjenje stanovanjskega skupnega ter njegovo povezovanje s prefigurativnim in strateškim ustvarjanjem skupnega v drugih sferah produkcije (npr. zadružna proizvodnja hrane), menjave (npr. ljudske trgovine) in reprodukcije (npr. skupnostne šole). Če se vrnemo k problemu ograjevanja, ta dejanja ustvarjanja skupnega javne in zasebne stanovanjske preskrbe sama po sebi ne morejo prinesiti konca kapitalizma in s tem konca stanovanjskega vprašanja, lahko pa pomagajo pri kroženju in razraščanju skupnega za izboljšanje življenja v sedanosti in oblikovanja osnove za postkapitalizem prihodnosti. Kot trdi Dyer-Witheyford (2010: 112), bi to pomenilo dvoje:

... prvič, da je gibanje gibanj nekaj izbrilo, preprečilo škodo in podelilo koristi milijonom; in drugič, pomenilo bi, da zmagujemo: ti spremenjeni pogoji bi ustvarili priložnosti za nove kolektivne projekte in valove organiziranja, ki lahko spodbudijo globljo spremembo in oblikujejo institucije novega skupnega.

Literatura

- BARTON, STEPHEN (1977): The Urban Housing Problem: Marxist Theory and Community Organizing. *Review of Radical Political Economics* 9(4): 16–30.
- BELL, DANIEL (1976): *The Coming of Post-Industrial Society: A Venture in Social Forecasting The Revolution of Rising Entitlements*. New York: Basic Books.
- BLISS, NIC (2006): *Community Gateway: The Empowering Communities Reunion*. Confederation of Co-operative Housing.
- BLOMLEY, NICHOLAS (2008): Enclosure, Common Right and the Property of the Poor. *Social Legal Studies* 17(3): 311–331.
- BURGESS, ROD (1978): Petty Commodity Housing or Dweller Control? A Critique of John Turner's Views on Housing Policy. *World Development* 6(9/10): 1105–1133.
- CDS COOPERATIVES AND NEW ECONOMICS FOUNDATION (2003): *Common Ground – for Mutual Home Ownership*. CDS Cooperatives in nef. Dostopno na: https://ukmhos.weebly.com/uploads/1/5/7/1/15714058/common_ground_report.pdf (1. oktober 2018).
- COMMISSION ON COOPERATIVE AND MUTUAL HOUSING (2009): *Bringing Democracy Home*. Birmingham: CCHM. Dostopno na: <http://www.cch.coop/bringing-democracy-home/> (1. oktober 2018).
- COMMUNITY FINANCE SOLUTIONS (2008): *Placeshaping: A Toolkit for Urban Community Land Trusts*. Salford: University of Salford.

- CONFEDERATION OF COOPERATIVE HOUSING (2001): *Stock Transfer: The Community Gateway Model*. Confederation of Co-operative Housing.
- CRISIS (2004): *Life on the Margins: The Experiences of Homeless People Living in Squats*. London: Crisis.
- DAVIS, MIKE (2009): *Planet slumov*. Ljubljana: Založba *cf.
- DE ANGELIS, MASSIMO (2006): Introduction. *The Commoner* 11: 1–2. Dostopno na: http://www.commoner.org.uk/the_commoner_11.pdf (1. oktober 2018).
- DE ANGELIS, MASSIMO (2007): *The Beginning of History: Value Struggles and Global Capital*. London: Pluto Press.
- DEFEND COUNCIL HOUSING (N. D.): *Community Gateway/Community Mutuals*. Dostopno na: <http://www.defendcouncilhousing.org.uk/dch/resources/Factsheets/CommunityGateway.doc> (1. oktober 2018).
- DEFEND COUNCIL HOUSING (2006): *The Case for Council Housing in 21st Century Britain*. Nottingham: Russell Press.
- DORLING, DANNY (2010): The Right to Sell: Towards a National Housing Service? Prispevek na konferenci *Housing Privatisation: 30 Years on*, Univerza v Leedsu, 26.–27. julij 2010.
- DYER-WITHEFORD, NICK (2006): The Circulation of the Common. Prispevek na *Conference on Immaterial Labour, Multitudes, and New Social Subjects: Class Composition in Cognitive Capitalism*, King's College, Univerza v Cambridgeu, 29.–30. april 2006. Dostopno na: <https://pdfs.semanticscholar.org/5984/6c1e6e118c6762024d345795381a52259540.pdf> (1. oktober 2018).
- DYER-WITHEFORD, NICK (2010): Commonism. *Turbulence, Ideas for Movement*. Dostopno na: <http://www.turbulence.org.uk/turbulence-1/commonism/index.html> (1. oktober 2018).
- ENGELS, FRIEDRICH (1977): O stanovanjskem vprašanju. V *Izbrana dela IV*, B. Zihel (ur.), 341–458. Ljubljana: Cankarjeva založba.
- ENGELS, FRIEDRICH (1979): Položaj delavskega razreda v Angliji. V *Izbrana dela I*, B. Zihel (ur.), 535–890. Ljubljana: Cankarjeva založba.
- FEDERICI, SILVIA (2004): *Caliban and the Witch: Women, the Body and Primitive Accumulation*. New York: Autonomedia.
- FULLER, DUNCAN IN ANDREW JONES (2003): Alternative Financial Spaces. V *Alternative Economic Spaces*, A. Leyshon, R. Lee in C. C. E. Williams (ur.), 3. poglavje. London: Sage.
- GIBSON-GRAHAM, J. K. (1996[2006]): *The End of Capitalism (As We Knew It): A Feminist Critique of Political Economy*. Oxford: Blackwell.
- GIBSON-GRAHAM, J. K. (2006): *A Post-Capitalist Politics*. Minneapolis: University of Minnesota Press.
- GINSBURG, NORMAN (1981): A Note on Council House Sales. *Critical Social Policy* 1: 48–50.
- GLYNN, SARAH (UR.) (2009): *Where the Other Half Lives: Lower-Income Housing in a Neoliberal World*. London: Pluto.
- HARDT, MICHAEL IN ANTONIO NEGRI (2010): *Skupno: onkraj privatnega in javnega*. Ljubljana: Študentska založba.
- HARMS, HANS (1982): Historical Perspectives on the Practice and Purpose of Self-Help Housing. V *Self-Help Housing: A Critique*, P. M. Ward (ur.), 17–53. London: Mansell.

- HARTMAN, CHESTER (2002): *The Right to Stay Put. V Between Eminence and Notoriety: Four Decades of Radical Urban Planning*, C. Hartman (ur.). New Brunswick, NJ: CUPR Press.
- HARVEY, DAVID (2010): *The Enigma of Capital and the Crises of Capitalism*. London: Profile Books.
- HODKINSON, STUART (2010): *Housing in Common: In Search of a Strategy for Housing Alterity in England in the 21st century. V Alternative Economic and Political Spaces: Interrogating Alterity*, D. Fuller, A. Jonas in R. Lee (ur.). Farnham: Ashgate.
- HODKINSON, STUART (2011): *Revenge of the Repossessed. Red Pepper* 178: 18–21.
Dostopno na: <http://www.redpepper.org.uk/revenge-of-the-repossessed/> (1. oktober 2018).
- HOLLOWAY, JOHN (2010): *Crack Capitalism*. London: Pluto.
- HOUSE OF COMMONS COUNCIL GROUP (2008): *Support Our Amendments. Secure the Future for Council Housing*. Defend Council Housing.
- HOWARD, EBENEZER (1902): *Garden Cities of Tomorrow*. London.
- IMMERGLUCK, DAN (2009): *Foreclosed. High-risk Lending, Deregulation and the Undermining of America's Mortgage Market*. Ithaca: Cornell University Press.
- JACOBS, SIDNEY (1981): *The Sale of Council Houses, Does It Matter? Critical Social Policy* 1(2): 35–48.
- KAMOLA, ISAAC IN ELI MEYERHOOF (2009): *Creating Commons: Divided Governance, Participatory Management, and Struggles against Enclosure in the University. Polygraph* 21: 5–27.
- KARNAVOU, ELEFThERIA (1981): *Defending the Council Housing System or Opposing the Sales? Critical Social Policy* 1: 50–53.
- LINEBAUGH, PETER (2008): *The Magna Carta Manifesto: Liberties and Commons for All*. University of California Press.
- LINEBAUGH, PETER (2010): *Meandering on the Semantical-Historical Paths of Communism and Commons. The Commoner*, december. Dostopno na: <http://www.commoner.org.uk/wp-content/uploads/2010/12/meandering-linebaugh.pdf> (1. oktober 2018).
- MARCUSE, PETER (2009): *A Critical Approach to the Subprime Mortgage Crisis in the United States: Rethinking the Public Sector in Housing. City and Community* 8(3): 351–356.
- MIDNIGHT NOTES COLLECTIVE (1990): *Introduction to the New Enclosures. Midnight Notes* 10: 1–9. Dostopno na: <https://libcom.org/library/midnight-notes-10-1990-new-enclosures> (1. oktober 2018)..
- NANCY, JEAN-LUC IN TRACY B. STRONG (1992): *La comparution/The Compearance: From the Existence of "Communism" to the Community of "Existence". Political Theory* 20(3): 371–398.
- NEESON, J. M. (1993): *Commoners: Common Right, Enclosure and Social Change in England, 1700–1820*. Cambridge: Cambridge University Press.
- NEVITT, DELLA ADAM (1971): *Fair Deal for Householders*. London: Fabian Society.
- OSTROM, ELINOR (1990): *Governing the Commons: The Evolution of Institutions for Collective Action*. New York: Cambridge University Press.

- PARSON, DON (1987): Housing and Autonomy: Theoretical Perspectives on Non-statist Movements. *Housing Studies* 2(3): 170–176.
- PICKERILL, JENNY IN LARCH MAXEY (2009): *Low Impact Development*. Dostopno na: <http://lowimpactdevelopment.wordpress.com> (1. oktober 2018).
- POWER, ANNE (1993): *Hovels to High Rise: State Housing in Europe Since 1850*. London in New York: Routledge.
- RAMESH, RANDEEP, ALLEGRA STRATTON, HELENE MULLHOLAND IN AMELIA GENTLEMAN (2010): Housing Benefit Cap Plan will Backfire, Ministers Told. *The Guardian*, 28. oktober. Dostopno na: <https://www.theguardian.com/society/2010/oct/28/housing-benefit-cap-plan-backfire> (1. oktober 2018).
- RIVERA, AMAAD, BRENDA COTTON-ESCALERA, ANISHA DESAI, JEANNETTE HUEZO IN DEDRICK MUHAMMAD (2008): *Foreclosed: State of the dream 2008*. Boston: United for a Fair Economy. Dostopno na: http://d3n8a8pro7vhmx.cloudfront.net/ufe/legacy_url/3530/StateOfDream_01_16_08_Web.pdf?1448067696 (1. oktober 2018).
- SAX, EMIL (1869): *The Housing Conditions of the Working Classes and their Reform*. Vienna.
- SILER, HILARY (1991): State, Market, and Community: Housing Co-operatives in Theoretical Perspective. *Netherlands Journal of Housing and Built Environment* 6(3): 185–203.
- SKLAIR, LESLIE (1975): The Struggle against the Housing Finance Act. *The Socialist Register* 12: 250–292.
- SOJA, W. EDWARD (2010): *Seeking Spatial Justice*. Minneapolis: University of Minnesota Press.
- TURNER, JOHN (1968): Housing Priorities, Settlement Patterns and Urban Development in Modernizing Countries. *Journal of the American Institute of Planners* 34(6): 54–63.
- TURNER, JOHN (1972): Housing as a Verb. V *Freedom to Build*, J. Turner in R. Fichter (ur.), 148–175. New York: Macmillan.
- TURNER, JOHN (1976): *Housing by People: Towards Autonomy in Building Environments*. London: Marion Boyars.
- TURNER, JOHN IN ROBERT FICHTER (UR.) (1972): *Freedom to Build*. New York: Macmillan.
- WECH (1998) *Against the Odds: Waltherton and Elgin from Campaign to Control*. London: Waltherton and Elgin Community Homes Limited.
- WARD, COLIN (1974): *Tenants Take Over*. London: The Architectural Press Ltd.
- WARD, COLIN (1976): *Housing: An Anarchist Approach*. London: Freedom Press.
- WARD, COLIN (1985): *When We Build Again: Let's Have Housing that Works*. London: Pluto Press.
- WARD, COLIN (1990): *Talking Houses*. London: Freedom Press.
- WARD, COLIN (2002): *Cotters and Squatters: The Hidden History of Housing*. Nottingham: Five Leaves Publications.
- WHELAN, ROBERT (UR.) (1998): *Octavia Hill and the Social Housing Debate. Essays and Letters by Octavia Hill*. London: Civitas.
- WHITE, STUART (2007): Making Anarchism Respectable? The Social Philosophy of Colin Ward. *Journal of Political Ideologies* 12(1): 11–28.

Mietshäuser Syndikat

Sto trideset stanovanjskih projektov in dvajset pobud tvori trdno mrežo. Vez, ki drži zaveznitvo skupaj, je »Mietshäuser Syndikat« (sindikato najemnikov). Vsak stanovanjski projekt je avtonomen, je ločeno podjetje, ki ima v lasti nepremičnino. Kljub njihovi raznolikosti imajo vsi stanovanjski projekti podobno izhodišče: vsem je skupna kolektivna želja po hiši, v kateri je mogoče živeti življenje samoodločanja, brez damoklejevega meča deložacije ali buldožerja; z dostopnim življenjskim prostorom, ki ni pod stalno grožnjo prodaje ali preoblikovanja stanovanj v luksuzne kondominije¹ ali pisarne. Ta želja pomeni začetek vsakega projekta. Kot vemo, navaden nepremičninski trg ne ponuja stanovanjskih stavb, v katerih bi imeli najemniki zagotovljeno dolgoročno samoodločanje. Zato na neki točki skupina pogumno izkoristi priložnost ter oblikuje združenje za nakup objekta v skladu z njenimi željami.

Kapitalno vprašanje: vprašanje kapitala

Žal vsako močno željo pobude po samoorganiziranem stanovanjskem projektu spremljajo zelo šibki finančni viri njenih članov. Tako si je stanovanjsko združenje prisiljeno sposoditi na stotisoče evrov v obliki bančnih posojil in/ali neposredno od ljudi, ki podpirajo projekt.

To je težavna naloga, saj posojila vedno stanejo: zanje se plačujejo obresti in amortizacija. Če želimo, da najemnina ostane družbeno sprejemljiva, ostaja zelo malo manevrskega prostora in je mogoče projekt financirati samo ob zelo nizkih obrestnih merah.

Zato začetna faza, ko so stroški obresti najvišji, spominja na finančno hojo po

¹ V kondominijih so stanovanja v zasebni lasti, etažna lastnina pa v skupni (op. p.).

vrvi. Dodajmo k temu avanturistične in izobraževalne ekspedicije v tuji svet pogajanj, političnega uveljavljanja, iskanja pravnih oblik, pridobivanja posojil, dinamike ustanovne skupine in ne nazadnje gradbenih del. Vsaka skupina mora na poti do lastništva hiše premagati nešteto ovir. Vse to bi lahko bilo lažje.

Širša slika

Odvrnimo pogled od posameznega stanovanjskega projekta in razmišljajmo o večji skupini projektov. V tej skupini niso vsi projekti hkrati v začetni fazi, kar pomeni, da obstaja možnost za oblikovanje ravnotežja med njihovimi različnimi položaji.

- Vzpostavljeni projekti naj svetujejo projektnim pobudam in ponudijo svoje znanje: z drugimi besedami, ni potrebe po odkrivanju tople vode. Hkrati lahko ponudijo politično podporo v sporih, povezanih z nepremičninami.
- Najpomembnejše: vzpostavljeni projekti naj finančnih presežkov ne porabijo za nenehno dviganje lastnega standarda in/ali nižanje najemnin, ampak naj jih prenašajo na nove projekte.
- Nazadnje, stik s pobudami in njihovo dinamiko in posredna udeležba v trenutnih političnih razpravah, v katerih se znajdejo novi stanovanjski projekti, lahko vnese v številne stare projekte vneseta nov zagon.

Vendar se to ravnotežje med avtonomnimi stanovanjskimi projekti ne oblikuje samo, temveč ga je treba organizirati: in najpomembnejše, treba je vzpostaviti stabilno vez med projekti, ki bo zagotavljala prenos virov in potrebno komunikacijo. Organizacija takšne solidarnosti je osnovna ideja Mietshäuser Syndikata, ki je bil zasnovan leta 1989 v Freiburgu.

Gradniki mreže

Veliko hiš – en temelj: osnovna struktura

Sto trideset projektov in dvajset pobud se razlikuje glede na velikost prostorov, lokacijo, višino posojila, število najemnikov itd. A vendar jih družijo več skupnih značilnosti: vsi projekti so samoorganizirani, v vsaki stavbi ima svoj finančni delež Mietshäuser Syndikat, s čimer se preprečuje razprodaja, in vsi projekti so zavezani prispevati v skupni solidarnostni sklad.

Privatizacija

Glede na dolgoročnost naših načrtov ni mogoče povsem izključiti negativnega razvoja: Kaj bi se na primer zgodilo, če bi stanovanjski projekt z zadostnimi ekonomskimi viri postal samovšečen in bi se odločil, da opusti solidarnostni prispevek

ter zapusti mrežo? Še zlasti bi bilo usodno, če bi se po letih in desetletjih prodala ali privatizirala skupna lastnina, in to kljub najboljšim namenom in prizadevanjem ustanovnih generacij. Ne glede na to, kako idealističen in družbeno usmerjen je ustanovitveni dokument posameznega projekta, lahko večina članov odloči o privatizaciji ali prodaji hiše.

Glas proti prodaji hiš

Da se prepreči takšen razvoj, imajo vsi stanovanjski projekti v Mietshäuser Syndikatu posebno lastnost: lastništvo nad posamezno nepremičnino je napisano na družbo z omejeno odgovornostjo (d. o. o.), ki ima dva partnerja: stanovanjsko združenje ne eni strani in Mietshäuser Syndikat kot nadzorno instanco na drugi. Tako ima pri določenih zadevah – kot so prodaja hiše, preoblikovanje v kondominije ali drugi posegi v nepremično premoženje – Mietshäuser Syndikat volilno pravico, namreč en glas, medtem ko ima stanovanjsko združenje drugega. Da se zagotovi, da »nadzorna organizacija« ne ovira pravice najemnikov do samoodločbe, je glasovalna pravica Mietshäuser Syndikata omejena na nekaj osnovnih vprašanj. Pri vseh drugih ima edino pravico glasovanja stanovanjsko združenje.

Povzetek sindikalnega modela

Udeležba sindikata v stanovanjskih družbah je vodila v oblikovanje mreže samoorganiziranih stanovanjskih projektov, ki so se zavezali k solidarnosti med starimi in novimi projekti. Celotno avtonomijo projektov omejuje zgolj Syndikatova pravica veta glede razpolaganja z nepremičnim premoženjem, ki preprečuje možnost ponovne privatizacije in komercialnega izkoriščanja hiš. Mietshäuser Syndikat kot vezni člen je stabilno organizacijsko jedro mreže, ki razvija kompleksno mešanico odnosov in v kateri sta mogoča komunikacija in solidarnostno prerazporejanje sredstev.

Solidarnostno prerazporejanje sredstev: večno gradbišče

Načela solidarnostnega prerazporejanja sredstev so jasna in preprosta: obstoječi stanovanjski projekti plačujejo v skupno malho, solidarnosti sklad, iz katerega se podpirajo novi stanovanjski projekti (v začetni fazi in tudi naprej). Od leta 1992 člani starejših projektov mesečno plačujejo v solidarnostni sklad 25 centov na kvadratni meter. Upravljevec tega posebnega sklada je Mietshäuser Syndikat. V prejšnjih letih je bil uporabljen za financiranje osnovnih deležev Syndikata v stanovanjskih družbah, za stroške organizacije in stikov z javnostjo, pa tudi za svetovanje in razvoj pobud. Še več, občasno je omogočil dajanje posojil za krpanje kratkoročnih finančnih lukenj.

Delovanje Syndikata

Združenje Mietshäuser Syndikat

Pridobivanje deleža Syndikata v stanovanjski družbi mora potrditi generalna skupščina združenja Mietshäuser Syndikat. Kriteriji za sprejem takšne odločitve so samoorganiziranost projekta, dodelitev pravice veta Syndikatu, če bi prišlo do poskusa prodaje hiše in/ali nepremičnine, zaveza k solidarnosti in deljenju znanja, članstvo v združenju Mietshäuser Syndikat in finančni načrt za specifično hišo in/ali nepremičnino. Deložacija obstoječih najemnikov in/ali vezanje najemnega razmerja na finančne pogoje sta razloga za izključitev. Moč sindikalne mreže je v raznolikosti projektov z različnimi koncepti bivanja. To pa ne pomeni, da ne obstajajo meje, zato se odločitve o vključitvi sprejemajo individualno.

Rast in meje

Naše vodilo ostaja univerzalizem: pravica do življenjskega prostora za vse. Dokler sindikalna mreža presega lastninske meje in sebičnost posameznih stanovanjskih projektov, ni resnih razlogov, da bi se ustavil na regionalnih ali nacionalnih mejah. Solidarnostno prerazporejanje sredstev bi moralo vzpostaviti ravnotežje med pomanjkanjem in presežkom virov, ne glede na raznolikost krajev. To je alternativa delovanju kapitalističnega vlaganja, ki uporablja kapital kot vzvod za veliko večje zasluge, kot so bili vložki.

Tu smo

V resnici sploh ne bi smeli obstajati, saj naš osnovni način delovanja krši pravila trga, kjer se želja po dobičku, kapitalski vložki in pridobivanje zasebne lastnine razumejo kot neločljiva osnova vsake ekonomske dejavnosti. Pa vendar smo tu – Syndikat in projekti –, del njih: podimo se po urbanem podzemlju med nepremičninskimi špekulanti in lastninskimi plenilci, med gradbinci, lastniki stanovanj, stanovanjskimi združenji in investicijskimi podjetji. Tekmujemo z njimi za to ali ono posest in igramo monopoli v velikosti 1 : 1. Z zanosom gradimo rastočo mrežo Mietshäuser Syndikat.

Prevod: Klemen Ploštajner

Analiza stanovanjske problematike v Mestni občini Ljubljana

Abstract

An Analysis of Housing Issues in the Municipality of Ljubljana

Media coverage, social media activity and even everyday conversations indicate that there's an increasing amount of negative sentiment towards the housing problem in Ljubljana, the capital of Slovenia. The main goal of the article is to substantiate this feeling with concrete data, enabling us to understand the condition and analyze it. The data was gathered through research that was conducted by students of various faculties of the University of Ljubljana from July to September 2018. The article provides key information about the quality and affordability of housing in Ljubljana, which was gathered through a web survey and processing of statistical data. The analysis shows that the housing stock in Ljubljana is functionally inadequate and suffers from a significant amount of wear and tear while also being inaccessible to a large part of the population.

Keywords: Ljubljana, housing, housing quality, housing affordability

Aleksandar Blagojevič, Rok Čigon, Alenka Drobňjak, Maruša Novak, Špela Perner (Faculty for Social Sciences), Uroš Mikanovič, Dora Kavčič (Faculty of Architecture) and Maša Hawlina (Faculty of Arts) are students at the University of Ljubljana. They conducted the research that forms the basis of this article in 2018.

Povzetek

Splošen občutek, ki ga dobimo v medijih, na socialnih omrežjih in v vsakdanjih pogovorih, nakazuje, da je stanovanjska problematika v Ljubljani vse bolj pereča. Namen prispevka je preseči ta splošni občutek in ga podkrepiti s konkretnimi podatki, ki nam omogočajo razumevanje stanja in njegovo analizo. Podatki so bili pridobljeni na podlagi raziskave, ki so jo študenti različnih fakultet Univerze v Ljubljani opravili med julijem in septembrom 2018. V okviru članka so predstavljene ključne informacije, povezane s kakovostjo in dostopnostjo stanovanj v Ljubljani, ki so bile pridobljene s pomočjo spletne ankete in obdelave statističnih podatkov. Analiza pokaže, da je fond stanovanj v Ljubljani funkcionalno neustrezen, precej dotrajan, predvsem pa nedostopen za velik del prebivalstva.

Ključne besede: Ljubljana, stanovanja, dostopnost stanovanj, kakovost stanovanj

Aleksandar Blagojevič, Rok Čigon, Alenka Drobňjak, Maruša Novak, Špela Perner (Fakulteta za družbene vede), Uroš Mikanovič, Dora Kavčič (Fakulteta za arhitekturo) in Maša Hawlina (Filozofska fakulteta) so študentke in študenti Univerze v Ljubljani in so v letu 2018 opravili raziskavo, ki je podlaga za pričujoči prispevek.

Uvod

Nacionalni stanovanjski program 2015–2025, temeljni dokument državnih politik, ki ga je sprejela vlada Mira Cerarja, se začne z naslednjimi besedami: »Nacionalni stanovanjski program (NSP) oblikuje aktivno stanovanjsko politiko, s katero država pripomore k doseganju ciljev, zastavljenih v svojih razvojnih, prostorskih in socialnih razvojnih programih, k ureditvi razmer na stanovanjskem področju in k dolgoročnemu zagotavljanju kakovosti bivanja za vse prebivalce.« (NSP) V nadaljevanju dokument navaja štiri temeljne cilje države na stanovanjskem področju: uravnotežena ponudba primernih stanovanj, lažja dostopnost do stanovanj, kakovostna in funkcionalna stanovanja in večja stanovanjska mobilnost prebivalstva. Cilje je mogoče kritizirati zaradi ohlapnosti in nedodelanosti, mogoča je kritika njihove neprimernosti ali omejenosti, a pred tem se je treba vprašati, na podlagi kakšne analize so bili zastavljeni. Kateri sklopi podatkov jih utemeljujejo in osmišljajo? Kakšna raziskava je bila uporabljena za njihovo pojasnjevanje in legitimiranje?

NSP je sicer pospremljen z orisom stanja (glej Direktorat za prostor, 2012), a ta dokument je bolj zbirka dostopnih statističnih podatkov, ki mu umanjka analiza ali specializirane študije področja. Hkrati je sklop podatkov močno omejen z dostopnimi podatki, ki so ne samo razpršeni in pogosto neprimerljivi, ampak so tudi skopi in pomanjkljivi. Čeravno trenutni stanovanjski zakon v 141. členu zavezuje državo k rednemu spremljanju področja in spodbujanju raziskovalne dejavnosti, pa ni še nobena slovenska vlada te naloge vzela resno. Področje je posledično slabo raziskano, brez večjih študij in analiz ter ga zaznamuje pomanjkanje temeljnih statističnih podatkov ali pa dvom o njihovi kakovosti. Tako se vprašanje, na kakšni podlagi so bili oblikovani cilji NSP, kaže kot izjemno pereče vprašanje javnih politik, saj ni jasno, na kakšnih sklopih podatkov in analizah celotno besedilo temelji. S tem sta deloma tudi onemogočena tako kritična presoja dokumenta kot njegovo uresničevanje. Brez jasnega vpogleda v stanje na področju je nemogoče presojati smiselnost politik, ki se nanašajo nanj.

Temeljni sklopi podatkov, ki so podlaga za razumevanje področja, so redne objave Statističnega urada in podatki, ki jih letno objavlja Geodetska uprava v obliki Poročila o slovenskem trgu nepremičnin. Oba sklopa podatkov sta v veliki meri vezana zgolj na cene prodanih nepremičnin, medtem ko je najemni trg popolnoma zanemarjen. Tudi ne analizirajo vprašanja kakovosti bivanja, neenakosti na stanovanjskem področju, učinka dinamike cen na kakovost vsakdanjega življenja ... Ravno tako so ti sklopi podatkov neanalizirani ter pogosto zgolj površno obdelani, kar onemogoča resen vpogled v področje. Čeravno so pomembni podatki, pa je njihova uporabnost za vodenje javnih politik omejena. Podrobnejših analiz pa primanjkuje, kar je posledica pomanjkanja sredstev za »skrb za razvojno raziskovalno dejavnost na stanovanjskem področju«, kot eno izmed nalog države na stanovanjskem področju opredeljuje veljavni stanovanjski zakon.

Zadnja večja raziskava na to temo je bila opravljena leta 2005 (Mandič in

Cirman, 2006) in je potekala na podlagi več kot 4000 telefonskih anket, ki so se osredinjale na široko paleto vprašanj o kakovosti in dostopnosti stanovanj. Anketa, ki je dokaj celostno obdelala področje, ni bila nikoli ponovljena, čeprav je od nje minilo že skoraj 15 let. Poleg te večje raziskave je bilo opravljenih več manjših in bolj specifičnih analiz (glej Mandič in Filipčič, 2007; Mandič, 2012; Sendi in Mali, 2015; Tiran, 2017), ki prinašajo pomembne podatke, a se ne morejo primerjati s količino podatkov iz stanovanjske ankete 2005.

Manko podatkov je predvsem pereč za lokacije, ki jih zaznamuje močna potreba po jasni, premišljeni in dodelani intervenciji javnih akterjev. Med njimi izstopa Ljubljana kot upravno, izobraževalno in gospodarsko središče Slovenije, ki ga zaznamuje rast prebivalstva in posledično tudi najvišja rast cen stanovanja (glej GURS, 2018). Splošen občutek o krepitvi stanovanjske problematike v Ljubljani smo želeli v okviru raziskovalnega projekta¹ preveriti in priskrbeti osnovne podatke za njeno razumevanje. Namen projekta je bil pridobivanje bolj jasne slike o stanovanjskih razmerah v mestu, ki presegajo neartikuliran govor o »stanovanjski krizi«. V tem prispevku bomo predstavili povzetek ugotovitev s fokusom na dostopnosti stanovanj in kakovosti bivanja v Ljubljani.

Metodologija

Raziskovalni projekt je bil sestavljen iz treh delov: intervjujev s strokovnjaki in akterji na stanovanjskem področju, spletnega anketiranja ter zbiranja in obdelave dostopnih statističnih podatkov. Projekt se je izvajal med julijem in septembrom 2018 pod mentorstvom prof. Hajdeje Igljč (Fakulteta za družbene vede) in Marka Peterlina (Inštitut za politike prostora), pri njem pa smo sodelovali študenti različnih fakultet Univerze v Ljubljani.

Anketa

Anketa je bila izvedena v spletni obliki, in sicer prek spletne strani 1ka.si. Aktivirana je bila v obdobju med 2. in 27. avgustom 2018, v tem času jo je v celoti rešilo 888, delno pa 272 respondentov. Skupaj je bilo tako ustrezno rešenih 1160 anket, ki smo jih vključili v analizo in poročilo raziskave. Pri starostni strukturi sodelujočih je opaziti vpliv kanala, po katerem je bila anketa posredovana, saj je bilo več kot 90 % sodelujočih mlajših od 50 let, to pa je tudi razlog, da smo se v analizi osredinili na populacijo v starostni skupini od 18 do 49 let. Treba je poudariti tudi druge specifične vzorce: 72 % respondentov je ženskega spola; le 18 % je zaposlenih za nedoločen čas; med anketiranci prevladujejo prebivalci z dokončano

¹ Projekt je finančno podprl Javni stipendijski, razvojni, invalidski in preživninski sklad Republike Slovenije s sredstvi iz programa Študentski inovativni projekti za družbeno korist (ŠIPK).

visoko šolo/fakulteto/akademijo ali več (75,03 %); povprečni mesečni dohodki so višji od povprečja v Ljubljani. Hkrati v vzorcu prevladujejo najemniki (teh je 60 %), medtem ko je lastnikov le 25 % in uporabnikov stanovanj 12 %. Ti podatki ponovno niso skladni s splošno populacijo Ljubljane, v kateri je najemnikov nekaj več kot 10 %, je pa velik delež najema zagotovo odraz starostne strukture vzorca.² Anketiran vzorec ima tako svoje specifike, zaradi katerih je nemogoče sklepati na celotno populacijo Ljubljane, ki je spolno veliko bolj uravnotežena, ima v povprečju nižje dohodke in izobrazbo ter varnejše zaposlitve. Je pa mogoče iz zbranih podatkov pridobiti veliko informacij o 42 % prebivalcev Ljubljane, ki so stari od 18 do 49 let.

Tabela 1: Glavne značilnosti vzorca

Starostne skupine	Frekvenca	Delež	Delovna aktivnost	Frekvenca	Delež
1 (14–18 let)	1	0 %	Zaposlen za nedoločen čas	341	39 %
2 (19–29 let)	380	43 %	Zaposlen za določen čas	157	18 %
3 (30–49 let)	439	50 %	Samozaposlen	118	14 %
4 (50–64 let)	51	6 %	Pogodbeno delo	23	3 %
5 (65–75 let)	12	1 %	Študentsko delo	105	12 %
6 (76 let in več)	1	0 %	Brezposeln	44	5 %
			Študent	82	9 %
Skupaj	884	100 %	Skupaj	870	100 %
Stanovanjski status	Frekvenca	Delež	Spol	Frekvenca	Delež
Lastnik	257	29 %	Ženski	640	72,5 %
Najemnik	502	57 %	Moški	239	27 %
Uporabnik, ki ne plačuje najemnine	111	13 %	Drugo	4	0,5 %
Skupaj	882	100 %	Skupaj	883	100 %

² Delež lastništva z leti narašča in pri starostni skupini 50–64 doseže 74 %, pri starejših pa presega 90 %. Iz ankete je težko razbrati, ali je to posledica pristranskega vzorca ali pa je lastništvo mlajšim res težko dostopno.

Zbiranje in obdelava statističnih podatkov

Glavni viri za analizo so bili javno dostopni viri podatkov (SURS, GURS, Banka Slovenije). Poleg teh sklopov podatkov smo zbrali tudi podatke iz spletne platforme nepremicnine.net,³ ki je osrednje mesto za posredovanje nepremičnin na spletu. S spletne strani smo izpisali vse nepremičnine, ki so se oddajale ali prodajale na določen datum, in jih analizirali glede na velikost, leto zgraditve, lokacijo in ceno. Desetega septembra 2018 se je prek portala oddajalo 377 stanovanj, katerih povprečna velikost je bila 78 m² in so stala v povprečju 13,4 evra na m².

Tabela 2: Stanovanja, ki so se na portalu nepremicnine.net oddajala 10. 9. 2018

	Število	Delež	Velikost v m ²	Leto gradnje	Cena najema v evrih	Cena najema na m ² v evrih
Soba	48	13 %	18	1993	226	12,5
Garsonjera	22	6 %	29	2008	518	17,9
1-sobno	27	7 %	45	2004	482	10,7
1,5-sobno	14	3 %	46	2002	525	11,4
2-sobno	72	19 %	64	2008	880	13,8
2,5-sobno	14	3 %	72	2001	878	12,2
3-sobno	111	29 %	96	2006	1290	13,4
3,5-sobno	8	2 %	96	2009	1096	11,4
4-sobno	47	12 %	135	2007	1833	13,6
5- ali večsobno	14	3 %	179	2009	2528	14,1
Skupaj	377	100 %	78	2005	1048	13,4

Na dan 10. 8. 2018 se je prek portala prodajalo 1567 stanovanj, ki so bila v povprečju novejše gradnje in večja od povprečnega stanovanja v Ljubljani. Njihova povprečna starost je bila 23 let in velikost nekaj manj kot 80 m². Povprečna cena na je znašala 2983 evra na m².

³ Portal je v veliki meri namenjen prodaji nepremičnin, zato so podatki o najemu manj točni, saj je velik del ponujenih nepremičnin višjega cenovnega razreda. Oddajanje stanovanj se je v veliki meri preneslo na posebne skupine na socialnih omrežjih, ki pa jih je veliko težje analizirati, saj je računalniška obdelava podatkov onemogočena. Prenos na socialna omrežja je v veliki meri posledica neformalnosti najema, ki se tako poskuša izogniti nepremičninskim posrednikom.

Tabela 3: Cene stanovanj, ki so se na portalu nepremicnine.net prodajala 10. 8. 2018

Velikost (v m ²)	Število	Delež	Cena na m ² v evrih
do 20	16	1	3645
20–40	214	13	3351
40–60	358	22,8	2959
60–80	375	23,9	2807
80–100	231	14,7	2913
100–120	132	8,4	3055
120–140	116	7,4	3096
140 ali več	126	8	3075
Skupaj	1567	100 %	2983

Dne 10. 8. 2018 se je prek portala prodajalo tudi 588 hiš, katerih povprečna cena je presegala 500.000 evrov in velikost 250 m².

Tabela 4: Cene hiš, ki so se 10. 8. 2018 prodajale na portalu nepremicnine.net

Lokacija nepremičnine	Leto gradnje	Velikost v m ²	Cena v evrih	Cena na m ² v evrih
Ljubljana Bežigrad	1993	249,09	423.131	1698,71
Ljubljana Center	1956	292,46	727.624	2487,96
Ljubljana Moste-Polje	1993	242,61	393.506	1621,95
Ljubljana Šiška	1994	278,01	533.614	1919,39
Ljubljana Vič-Rudnik	1997	239,99	571.139	2379,85
Ljubljana	1994	253,90	509.869	2008,12

Te podatke smo nato križali s kupno močjo gospodinjstev Slovenije, ki smo jo pridobili s pomočjo povprečnega razpoložljivega letnega dohodka na člana gospodinjstva v Sloveniji leta 2017 (SURS). Iz teh podatkov smo izračunali dohodke eno-, dvo- in tričlanskih gospodinjstev, njihove še vzdržne mesečne izdatke za stanova-

nje in kreditno sposobnost.⁴ Vzdržne mesečne izdatke za stanovanje smo izračunali glede na Eurostatovo definicijo preobremenjenosti s stanovanjskimi stroški, ki pravi, da mesečni izdatki za stanovanje (najemnina in tekoči stroški) ne smejo presegati 40 %⁵ gospodinjjskih prihodkov. Od izračunanega vzdržnega mesečnega zneska za stanovanjske stroške smo nato odšteli predpostavljene tekoče stroške, ki smo jih postavili na 100 evrov za enočlansko, 150 evrov za dvočlansko in 200 evrov za tričlansko gospodinjstvo. Dohodke in izdatke smo razporedili po dohodkovnih kvintilih (in decilih).

Tabela 5: Povprečen še vzdržen mesečni znesek za najem ali nakup po tipih gospodinjstev (v €)

	1. kvartil	2. kvartil	3. kvartil	4. kvartil	9. decil	10. decil
Enočlansko	46	120	173	237	322	518
Dvočlansko	142	290	397	525	694	1087
Tričlansko	237	460	621	813	1361	1656

Vir: Surs

Tabela 6: Povprečno še vzdržno posojilo po tipih gospodinjstev (v €)

	1. kvartil	2. kvartil	3. kvartil	4. kvartil	9. decil	10. decil
Enočlansko	8200	21.600	30.620	43.000	58.000	93.000
Dvočlansko	25.000	52.000	70.200	95.000	125.000	196.000
Tričlansko	41.000	83.000	111.600	147.000	192.000	300.000

Vir: Surs

⁴ Kreditno sposobnost smo izračunali s pomočjo anuitetnega izračuna, v katerega smo vnesli podatke o povprečnem stanovanjskem kreditu, ki ga navaja analiza Poročilo o bančni stabilnosti (Banka Slovenije, 2018). Povprečna doba posojila je 20 let, obrestna mera 2,9 %, mesečni obrok pa 40 % razpoložljivih mesečnih prihodkov gospodinjstva, od katerih smo odšteli predvidene mesečne stroške.

⁵ Tukaj moramo opozoriti, da je še pred leti ta delež znašal 30 %, ker pa je 40 % postal splošno sprejet standard, ki nam omogoča primerjavo z drugimi mesti, smo se tudi sami poslužili te mere, čeprav menimo, da je postavljena previsoko.

Rezultati

Pri analizi rezultatov bomo združevali podatke iz ankete in obdelane statistične podatke, s čimer bomo poskušali pridobiti bolj celosten vpogled v stanje. Analiza statističnih podatkov nam omogoča splošno in dokaj široko razumevanje stanja, medtem ko anketa omogoča podrobnejši vpogled.

Kakovost stanovanj in bivanja v Ljubljani

Nekaj več kot 124.700 gospodinjstev v Ljubljani je leta 2015 bivalo v 103.440 naseljenih stanovanjih. To pomeni, da v povprečju v enem stanovanju biva več kot eno gospodinjstvo. Kakovost stanovanjskega fonda je v Ljubljani višja od slovenskega povprečja, a so prostorski standardi precej nižji. Povprečna velikost naseljenega stanovanja je za 13 kvadratnih metrov manjša od slovenskega povprečja, ki že tako močno zaostaja za evropskim. Povprečna površina naseljenega stanovanja v Ljubljani je leta 2015 znašala 71,1 m², medtem ko je bilo slovensko povprečje 84,3 m². Posledično imajo stanovanja v Ljubljani manj uporabne površine na prebivalca (27 m²), kot je slovensko povprečje (28 m²) in večji delež ljudi, ki bivajo v stanovanju z manj kot 10 m² uporabne površine na prebivalca (4,4 % v primerjavi s 3,3 %). Delež tri- ali večsobnih stanovanj močno zaostaja za slovenskim povprečjem, saj je teh v Ljubljani 50 %, medtem ko je njihov delež v Sloveniji 61-odstoten. A če primerjamo te podatke s strukturo gospodinjstev, ugotovimo, da delež velikih stanovanj močno presega delež gospodinjstev s tremi ali več člani. Teh je v Ljubljani 36 %, medtem ko je delež dvo- in enočlanskih gospodinjstev 64-odstoten. Čeprav je delež enočlanskih gospodinjstev leta 2015 znašal 41 %, pa je bilo enosobnih stanovanj zgolj 20 %. Seveda lahko manjša gospodinjstva bivajo v večjih stanovanjih, a je to pogosto veliko večje finančno breme tako za plačevanje sprotne mesečne stroškov kot za pokrivanje najemnine ali obrokov posojila. Največje breme je zagotovo plačevanje stroškov, saj gre pri enočlanskih gospodinjstvih za večji delež starejših, ki bivajo v energetsko neprimernih stavbah (Živčič in Tkalec, 2017). Razmere dodatno zaostruje starost stanovanjskega fonda, ki je v povprečju starejši od 40 let. Le 16 % stanovanjskega fonda je bilo zgrajenega po letu 1991.

Tabela 7: Stanovanjska slika v Ljubljani in Sloveniji za leto 2015

	Ljubljana	Slovenija
Število stanovanj	126.938	845.415
Število naseljenih stanovanj	103.440	674.463
Povprečna uporabna površina stanovanja (m ²)	71,1	84,3
Uporabna površina na stanovalca (m ²)	27,2	28,3
Povprečno število oseb, ki živijo v stanovanju	2,6	3
Delež tri- ali večsobnih stanovanj (%)	50	61
Delež stanovanj, kjer je na posameznika manj kot 10 m ² (%)	4,4	3,3

Vir: Surs.

Tabela 8: Tipi gospodinjstev in stanovanj v Ljubljani za leto 2015

Tip gospodinjstva	Število	Delež	Tipi stanovanj	Delež
Skupaj	124.714	100 %	Skupaj	100 %
Enočlansko	51.913	41,6 %	Enosobno	20,7 %
Dvočlansko	29.194	23,4 %	Dvosobno	29,4 %
Tričlansko	20.528	16,5 %	Trisobno	26,3 %
Štiričlansko	15.427	12,4 %	Štirisobno	12,7 %
Petčlansko	5019	4 %	Petsobno	5,7 %
Šest- ali veččlansko	2633	2,1 %	Šestsobno	3 %

Vir: Surs

Že ta pregled osnovnih podatkov nakazuje, da trenutni stanovanjski fond ne odraža potreb prebivalstva, saj je star, posledično dotrajan in funkcionalno neustrezen, hkrati pa njegova struktura ne odraža strukture prebivalstva. Glede na starost fonda pa je mogoče sklepati, da tudi ne zadovoljuje potreb starajočega se prebivalstva (funkcionalna prilagojenost stanovanj in pritiklin), kot tudi ni primerna za posameznike z različnimi oblikami hendikepiranosti.

Te podatke deloma potrjuje tudi analiza ankete. Šestdeset odstotkov anketirancev živi v stanovanju, ki je bilo zgrajeno v obdobju med letoma 1960 in 1990,

medtem ko jih manj kot 20 % biva v stanovanju, ki je bilo zgrajeno po letu 1990. Večina anketirancev biva v stanovanju, velikem od 40 do 70 m². Zanimiv je podatek, da jih kar 47 % biva v stanovanju z zgolj eno spalnico in 32 % z dvema. Zato tudi ni presenetljiv podatek, da 15 % anketirancev biva v prenaseljenih stanovanjih in da 25 % anketirancev trdi, da v stanovanju ni dovolj prostora za zasebnost odraslih članov in za druženje, 30 % pa jih pravi, da ni prostora za delo od doma ter kar 60 %, da ni prostora za zasebnost otrok.

Tabela: 9 Velikost stanovanja in število ljudi, ki bivajo v stanovanju

	1	2	3	4	5	6+	Skupaj
0–10 m ²	0	0	0	2	0	1	3
10–20 m ²	10	4	0	2	0	0	16
20–30 m ²	32	35	1	6	1	0	75
30–40 m ²	27	85	14	12	1	4	143
40–50 m ²	15	68	31	16	2	4	136
50–60 m ²	9	78	56	24	5	0	172
60–70 m ²	8	52	47	34	7	3	151
70–80 m ²	2	21	43	29	4	3	102
80–90 m ²	1	13	10	10	5	2	41
90–100 m ²	3	5	13	3	3	3	30
100–120 m ²	1	4	9	12	5	1	32
120–140 m ²	0	4	3	14	2	3	26
140 m ² ali več	0	4	1	10	5	3	23
Skupaj	108	373	228	174	40	27	950

Ni presenetljivo, da 31 % respondentov navaja, da imajo hude težave s premalo prostora, medtem ko jih le 49 % trdi, da glede prostora nimajo težav. Sledijo težave s parkiranjem, zasebnostjo, dotrajanostjo napeljave in negotovostjo glede stanovanja.

Tabela 10: Težave s stanovanjem

Ali imate v zvezi s stanovanjem naslednje težave in kako hude so (ocena 1 pomeni, da te težave nimate, ocena 5 pa, da je za vas ta težava zelo huda)?							
Podvprašanja	Odgovori						Povprečje
	1	2	3	4	5	Skupaj	
Premalo prostora	28 %	21 %	20 %	20 %	11 %	100 %	2,7
Vlaga	56 %	17 %	13 %	8 %	5 %	100 %	1,9
Premalo dnevne svetlobe	61 %	16 %	11 %	6 %	5 %	100 %	1,8
Pomanjkljive ali dotrajane napeljave	49 %	18 %	15 %	11 %	7 %	100 %	2,1
Negotovost, da ostanete brez stanovanja	53 %	15 %	14 %	8 %	10 %	100 %	2,1
Hrup	34 %	25 %	21 %	13 %	8 %	100 %	2,4
Slabi odnosi s sosedi	59 %	21 %	11 %	4 %	4 %	100 %	1,7
Težave s parkiranjem	40 %	12 %	14 %	14 %	20 %	100 %	2,6
Gospodinjstvo nima dovolj zasebnosti	50 %	19 %	15 %	9 %	7 %	100 %	2,1
Gospodinjstvo je preveč omejeno pri tem, kako se sme stanovanje uporabljati	61 %	17 %	9 %	6 %	6 %	100 %	1,8
Plesen	64 %	14 %	10 %	7 %	5 %	100 %	1,8
Slabi odnosi s preostalimi bivaječimi v stanovanju	81 %	9 %	5 %	3 %	2 %	100 %	1,4

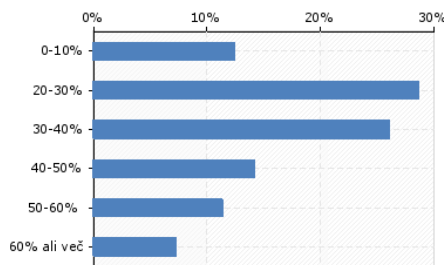
Vseeno pa je precejšen del respondentov zadovoljnih s trenutnim stanovanjem (74 %), pri čemer velja, da so lastniki in višje izobraženi v povprečju bolj zadovoljni s trenutnim stanovanjem. Je pa zanimivo, da si kljub precejšnjemu zadovoljstvu, ki je večje od izmerjenega v anketi 2005 (66 %), velik del anketirancev želi zamenjati

stanovanje (56 %). Med najpogosteje omenjenimi razlogi za željo po selitvi navajajo »stanovanje je premajhno«, in sicer v 52 %, temu sledijo »neodvisnost od drugih članov gospodinjstva« (22 %), »previsoka cena« (19 %) in »stanovanje je neprimer- no« (17 %). Pri tem se postavlja vprašanje, ali je menjava stanovanja v trenutnih razmerah realna. Na to smo poskušali odgovoriti z analizo dostopnosti stanovanj v Ljubljani.

Dostopnost

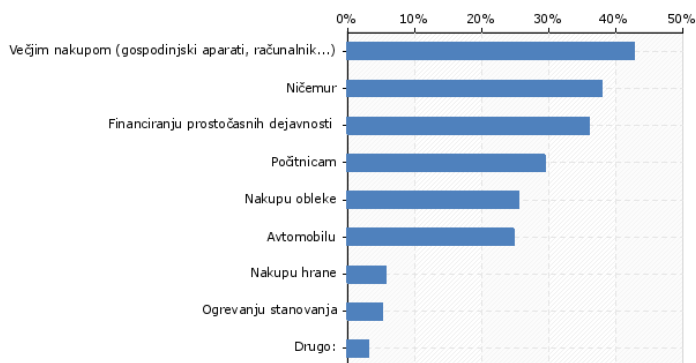
Podatki iz anketnega vprašalnika nakazujejo, da je reševanje stanovanjskega vprašanja v Ljubljani zelo težavno. Skoraj 90 % anketirancev navaja, da je finančni vidik zanje glavna ovira pri doseganju želenega stanovanja. Podobne odgovore dobimo tudi pri vprašanju glede menjave stanovanjskega statusa. Svoj stanovanjski status želi spremeniti 54 % respondentov, od tega bi jih večina (88 %) želela postati lastnik. Med glavne ovire za doseg želenega stanovanjskega statusa spadata pomanjkanje lastnih finančnih sredstev (82 %) in pomanjkanje cenovno dostopnih stanovanj (79 %). Podatki iz ankete tako nakazujejo, da je glavna ovira pri doseganju primerne kakovosti bivanja cena stanovanj.

Kako pa je s trenutno obremenjenostjo s stanovanjskimi stroški? Kot smo že omenili, smo kot mero preobremenjenosti uporabili Eurostatovo definicijo, ki pravi, da stanovanjski stroški ne smejo presegati 40 % gospodinjanskega prihodka. Največji delež anketirancev trdi, da so stanovanjski stroški zanje srednje veliko breme (45 %), za dobrih 25 % odstotkov so veliko ali zelo veliko breme. Če pogledamo mesečne izdatke, vidimo, da je delež anketirancev, ki plačujejo mesečno več kot 40 % dohodka za stanovanjske stroške, višji od 25 % in znaša 32 %. S tem vzorec v anketi močno presega evropsko povprečje preobremenjenosti s stanovanjskimi stroški, saj je delež preobremenjenih gospodinjstev v 28 članicah EU 11 % (EUROSTAT).

Graf 1: Kolikšen delež mesečnih prihodkov gospodinjstva namenjate za skupne stroške stanovanja (mesečni stroški + cena stanovanja)?

Problematični so tudi odgovori glede pokrivanja stanovanjskih stroškov in odrekanja drugim dobrinam. Nekaj manj kot 40 % anketirancev se za pokrivanje stanovanjskih stroškov ni odreklo ničemur, medtem ko se jih je več kot 40 % odpovedalo večjim nakupom, okoli 30 % počitnicam in nekaj več kot 5 % nakupu hrane ali ogrevanju stanovanja.

Graf 2: Ste se v zadnjem letu zaradi pokrivanja skupnih stanovanjskih stroškov odpovedali ...?

Pomembna je tudi ugotovitev, da preobremenjenost s stroški ni enakomerno razdeljena po populaciji. V povprečju so najemniki bolj obremenjeni kot lastniki, tisti z nižjo izobrazbo bolj kot tisti z višjo. Predvsem pa izstopa razlika med tistimi, ki so se v sedanje stanovanje preselili prostovoljno, in tistimi, za katere selitev ni bila prostovoljna. Za nekaj več kot 15 % anketirancev je bila zadnja selitev neprostovoljna, med njimi jih kar 48 % za stanovanjske stroške namenja več kot 40 % dohodka. To močno presega povprečje za celoten vzorec in nakazuje, da je neprostovoljna mobilnost ena ključnih komponent poslabšanja kakovosti bivanja, ki jo zaznamuje tudi v prihodnosti.

Anketni podatki v veliki meri odražajo tudi analizo dostopnosti stanovanj, ki smo jo pridobili s križanjem podatkov. Tako smo ugotovili, da so kljub višjim prihodkom stanovanja najbolj nedostopna ravno v Ljubljani, saj mora povprečen prebivalec Ljubljane za nakup 50 m² velikega stanovanja nameniti 101 povprečno mesečno neto plačo.

Tabela 11: Povprečna cena m² stanovanja v Ljubljani in drugod, za leto 2017

	Slovenija	Ljubljana	Maribor	Koper	Celje
Povprečna cena (na m ²)	1610	2410	1150	2110	1140
Povprečna neto plača (€)	1062	1197	1026	1100	1030
Cena za 50 m ² veliko stanovanje (μ, v €)	83.000	120.500	57.500	105.500	57.000
Število mesečnih plač	78	101	56	96	55

Vir: Surs, Gurs

Se pa razmere tudi zaostrojujejo. SURS (2018) navaja, da je cena rabljenih stanovanj v Ljubljani v 2. četrtletju 2018 v primerjavi z istim četrtletjem prejšnjega leta višja za 16 %. Do podobnih ugotovitev smo prišli tudi v naši analizi, v kateri smo primerjali rast povprečne neto plače in cene povprečnega stanovanja. Vidimo, da rast plač močno zaostaja za rastjo cen stanovanj tako v relativnem kot absolutnem smislu in da mora povprečen prebivalec Ljubljane danes za stanovanje nameniti 1,5 letne plače več kot pred tremi leti.

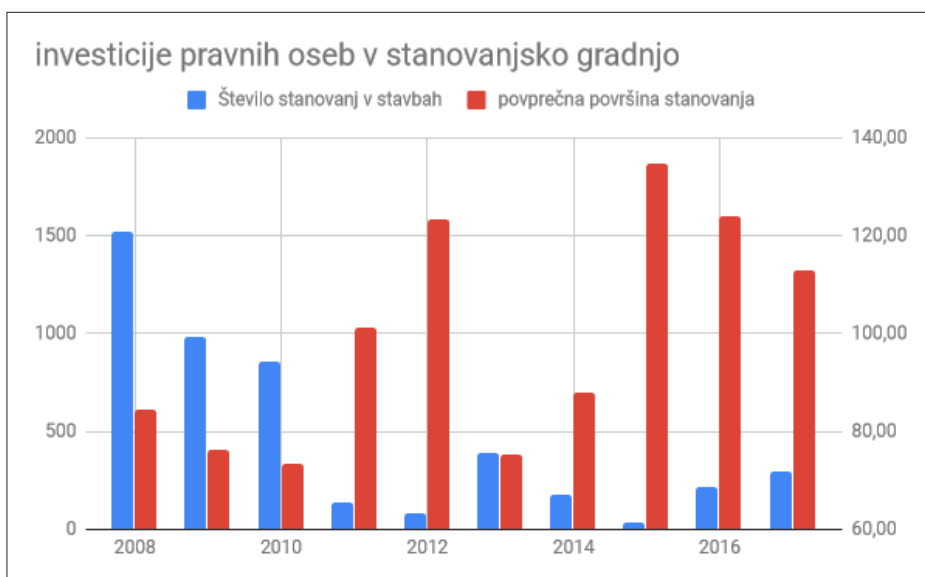
Tabela 12: Rast cen stanovanj in plač v Ljubljani

	Povprečna cena (na m ²)	Povprečna plača (v €)	Cena za 50 m ² veliko stanovanje (μ, v €)	Št. plač za nakup 50 m ²
2014	1910	1130	95.500	84
2017	2410	1190	120.500	101
Razlika	500	60	25.000	17
Razlika v %	26 %	5 %	26 %	20 %

Vir: Surs; Gurs

Rast cen je odraz sprememb na stanovanjskem trgu, na katerem se večja povpraševanje, medtem ko gradnja stanovanj močno zaostaja ali pa celo ne odraža potreb prebivalcev. Med letoma 2011 in 2015 je število gospodinjstev naraslo za 5500, medtem ko je bilo v tem času zgrajenih le 1677 stanovanj. Število gospodinjstev je tako za 3823 preseglo število novih stanovanj. Novih stanovanj je vse od leta 2008 zelo malo, še bolj presenetljiva pa je sprememba tipologij. Medtem ko so se leta 2008 gradila večinoma eno- in dvosobna stanovanja, njihova povprečna velikost pa je bila 73 m², je bilo leta 2017 povprečno stanovanje veliko 122 m²,

med njimi je bilo skoraj 40 % pet- ali večsobnih. Ta obrat v gradnjo večjih stanovanj je najbolj očiten med investitorji, ki so pravne osebe, in nakazuje, da so se ti usmerili v gradnjo stanovanj višjega cenovnega razreda.⁶ Tako se ne gradi zgolj čedalje manj, ampak tudi tisto, kar se gradi, ni dostopno povprečnemu prebivalcu Ljubljane. Kot kažejo podatki, bo tako tudi v prihodnje. Leta 2015 je bilo v Ljubljani izdanih dovoljenj za gradnjo zgolj 90 stanovanj s povprečno velikostjo 153 m². Od takrat število izdanih dovoljenj sicer narašča (216 leta 2016 in 323 leta 2017), a se kvadratura stanovanj ne spreminja (145 m² leta 2016 in 149 m² leta 2017).

Graf 3: Dokončana stanovanja in njihova povprečna površina (pravne osebe). Vir: Surs

Do podobnih ugotovitev glede dostopnosti stanovanj smo prišli tudi s križanjem podatkov o kupni moči gospodinjstev in cenami stanovanj na portalu nepremicnine.net. Tako smo pridobili število stanovanj, ki jih lahko vzdržno kupi ali najame eno-, dvo- ali tričlansko gospodinjstvo. Pridobljen delež dostopnih stanovanj smo dodatno analizirali glede na njihovo primernost za posamezen tip gospodinjstva. Tako pri analizi dostopnosti nismo upoštevali stanovanj, ki ne zadostujejo prostorskim potrebam posameznega tipa gospodinjstva, kot so navedene v površinskih standardih za neprofitna stanovanja (SZ-1_PDNSN-NPB5,

⁶ To nakazujejo tudi bolj vidni stanovanjski projekti (Ypsilon v Zupančičevi jami; Luwigana na Prulah, Kolizej v Centru; Belle vie Tivoli v Spodnji Šiški ...), cene katerih se gibljejo med tri in štiri tisoč evrov na kvadratni meter (Kos, 2017).

14. člen). Vzeli smo zgornje meje, ki znašajo 30 m² za enočlansko, 45 m² za dvočlansko in 55 m² za tričlansko gospodinjstvo.

Ponujena stanovanja za najem so v veliki meri nedostopna za velik delež eno- in dvočlanskih gospodinjstev. Od 377 oddajanih nepremičnin 60 % enočlanskih gospodinjstev ne more vzdržno najemati niti enega in šele najbogatejših 10 % lahko vzdržno najame 33 stanovanj. Spodnjih 60 % dvočlanskih gospodinjstev lahko vzdržno najema tri primerna stanovanja, kar je manj kot 0,8 % ponujenih stanovanj. Šele tričlanska gospodinjstva imajo nekaj več izbire, a tudi ta imajo omejen dostop. Najbolj presenetljiv podatek pa je ta, da je skoraj 17 % stanovanj nedostopnih tudi najbogatejši desetini gospodinjstev.

Kot smo omenili že na začetku, ponudba najemnih stanovanj na nepremicnine.net ne odraža resnične ponudbe v mestu, saj se na portalu oddajajo predvsem dražja stanovanja. Je pa ponudba veliko bolj reprezentativna za nakup stanovanja. Pri tej analizi smo upoštevali prodajno ceno, h kateri nismo prišteli DDV. Ravno tako nismo prišteli tudi stroška posrednika, ki po navadi znaša 2 % nakupne cene stanovanja. To pomeni, da je analiza dostopnosti bolj pozitivna, kot so razmere v resnici. Kljub tem pozitivnim predpostavkam je kar 21 % od 1577 stanovanj na portalu nedostopnih tudi najbogatejši desetini slovenskih gospodinjstev.

Tabela 13: Vzdržen nakup primerne stanovanja po kvintilih in decilih

	Gospodinjstvo	Število stanovanj	% stanovanj	Število primernih stanovanj	% primernih
1. kvintil	Enočlansko	0	0,00	0	0,00
	Dvočlansko	0	0,00	0	0,00
	Tričlansko	4	0,26	0	0,00
2. kvintil	Enočlansko	0	0,00	0	0,00
	Dvočlansko	5	0,32	0	0,00
	Tričlansko	40	2,55	1	0,06
3. kvintil	Enočlansko	0	0,00	0	0,00
	Dvočlansko	21	1,34	0	0,00
	Tričlansko	199	12,69	9	0,57

4. kvintil	Enočlansko	4	0,26	0	0,00
	Dvočlansko	98	6,25	12	0,77
	Tričlansko	420	26,79	73	4,66
9. decil	Enočlansko	7	0,45	1	0,06
	Dvočlansko	294	18,75	59	3,76
	Tričlansko	811	51,72	359	22,90
10. decil	Enočlansko	82	5,23	40	2,55
	Dvočlansko	841	53,64	524	33,42
	Tričlansko	1251	79,78	786	50,13

Vir: Surs, nepremicnine.net

Glede na sestavo prebivalstva Ljubljane ugotovimo, da več kot 50 % gospodinjstev ne more vzdržno kupiti stanovanja v Ljubljani. Spodnjih 80 % enočlanskih gospodinjstev ne more kupiti stanovanja v Ljubljani, šele zgornjim 10 % enočlanskih gospodinjstev je dostopnih 40 stanovanj, kar pa je manj kot 3 % celotne ponudbe. Spodnjih 60 % dvočlanskih gospodinjstev ne more vzdržno kupiti stanovanja v Ljubljani. Šele zgornjim 10 % je dostopnih več stanovanj, pa še njim jih je nedostopnih več kot 45 %. Spodnjih 80 % vseh tipov gospodinjstev na trgu tako rekoč nima izbire, saj jim je v vsaki kategoriji dostopnih manj kot 5 % celotnega ponujenega fonda (manj kot 75 stanovanj od 1577).

Do še bolj ekstremnih podatkov pridemo pri nakupu hiš, za katerega ponovno veljajo podobne značilnosti kot za najem. V ponudbi prevladujejo hiše višjega cenovnega razreda, saj kar 16 % od 588 ponujenih hiš presega ceno 700.000 evrov, medtem ko jih je manj kot 10 % cenejših od 200.000 evrov. Ravno zaradi luksuzne ponudbe omenimo zgolj nekaj poudarkov. Kar 75 % vseh ponujenih hiš je nedostopnih tudi najbogatejšim gospodinjstvom. Enočlanska gospodinjstva so popolnoma odrezana od trga, saj lahko le najbogatejših 10 % kupi hišo, pa še ti le 3 oz. 0,5 % ponudbe. Več kot 60 % vseh gospodinjstev si ne more privoščiti nakupa hiše v Ljubljani. Tudi če je ponudba res močno izkrivljena v smer luksuza, so ti podatki vseeno precej problematični.

Sklep

Kot nakazujejo v raziskavi zbrani podatki, stanovanjske razmere v Ljubljani niso najboljše, hkrati pa tudi trendi ne napovedujejo izboljšanja. Prej nasprotno. Cene stanovanj v Ljubljani so precej višje od slovenskega povprečja, velikost in sobnost stanovanj nižja, hkrati so tudi starejša. Še večjo skrb zbuja podatki glede dostopnosti, saj so stanovanja kljub višjim plačam veliko bolj nedostopna kot v drugih delih Slovenije in se njihova cenovna dostopnost še zmanjšuje. To je posledica hitre rasti cen stanovanj in nizke rasti povprečnih dohodkov, kot tudi neprimernosti gradbene aktivnosti, ki ne sledi potrebam glede števila in tipa zgrajenih stanovanj. Trg se tako ne odziva na potrebe prebivalcev Ljubljane, kar pomeni, da se bo položaj v prihodnosti po vsej verjetnosti zaostroval.

Vsi sogovorniki, s katerimi smo govorili v okviru raziskave, poudarjajo, da je to v veliki meri posledica državne neaktivnosti, ki se je po letu 1991 umaknila s področja. Tako profesorica na Ekonomski fakulteti, Andreja Cirman (osebni intervju, 16. avgusta 2018) poudarja podfinanciranost, nereguliranost in slabo koordinacijo področja. Podobne probleme je navedel tudi Anej Korsika (osebni intervju, 13. avgusta 2018), predsednik Sveta za varovanje pravic najemnikov stanovanj v MOL. Richard Sendi (osebni intervju, 30. julija 2018), strokovnjak za stanovanjsko problematiko z Urbanističnega inštituta, na seznam težav dodaja neprimernost sistema neprofitnega najema, nedodelanost javnih politik in pomanjkljivo raziskovanje področja. Še bolj jasen je bil Sašo Rink (osebni intervju, 5. septembra 2018), direktor Javnega stanovanjskega sklada Mestne občine Ljubljana, ki poudarja pomanjkanje koherentne državne politike, ki bi zagotovila sistemski in stabilen vir financiranja področja. Zbrani podatki nakazujejo, da je ukrepanje na stanovanjskem področju potrebno, saj je problematika v Ljubljani precej zaostrena in so razmere slabše kot v evropskem povprečju.

Podatki nam tudi omogočajo, da podamo začasno oceno uspešnosti izvajanja Nacionalnega stanovanjskega programa za obdobje 2015–2025. Raziskava nakazuje, da se ponudba primernih stanovanj (prvi cilj) ne izboljšuje, saj trenutna, predvsem pa tudi bodoča ponudba ni skladna s potrebami prebivalstva. Od sprejetja programa (2015) stanovanja tudi niso postala lažje dostopna (drugi cilj), temveč so trendi ravno nasprotni: stanovanja so vse težje dosegljiva in čedalje dražja. Izboljšanje kakovosti in funkcionalnosti stanovanj (tretji cilj) se deloma uresničuje z gradnjo večjih stanovanj, pri čemer pa je vprašanje, ali ta zaradi neskladnosti z velikostjo gospodinjestev in njihovo kupno močjo sploh ustrezajo potrebam prebivalstva. Četrty in zadnji cilj NSP pa je povečanje mobilnosti prebivalstva, pri čemer je naša analiza pokazala, da je ta mobilnost močno omejena s cenovno dostopnostjo stanovanj in da je to glavna ovira za mobilnost prebivalstva. Raziskava tako ponažarja, da država v treh letih po sprejetju NSP ni izpolnila pogojev za uresničevanje v njem zastavljenih ciljev. Sedanji trendi na stanovanjskem področju in tudi delovanje države pa ne nakazujejo, da ji bo cilje uspelo doseči v prihodnosti.

Literatura in drugi viri

- BANKA SLOVENIJE (2018): *Poročilo o finančni stabilnosti, junij 2018*. Dostopno na: https://bankaslovenije.blob.core.windows.net/publication-files/gdgggdieQjeQhhhh_fsr_junij_2018_liktorirano.pdf (17. avgust 2018).
- DIREKTORAT ZA PROSTOR (2012): *Stanovanjska problematika v Republiki Sloveniji Spremljajoče gradivo k osnutku Nacionalnega stanovanjskega programa 2013–2022*. Dostopno na: [http://www.zdus-zveza.si/docs/POMEMBNI%20DOKUMENTI/Stanovanjska_problematika_v_RS_\(1\).pdf](http://www.zdus-zveza.si/docs/POMEMBNI%20DOKUMENTI/Stanovanjska_problematika_v_RS_(1).pdf) (18. avgust 2018).
- EUROSTAT (N. D.): *Housing Statistics*. Dostopno na: https://ec.europa.eu/eurostat/statistics-explained/index.php/Housing_statistics#undefined (13. avgust 2018).
- GEODETSKA UPRAVA REPUBLIKE SLOVENIJE (GURS) (2018): *Poročilo o slovenskem trgu nepremičnin za leto 2017*. Dostopno na: http://www.e-prostor.gov.si/fileadmin/etn/Porocila/Letno_porocilo_za_leto_2017.pdf (27. avgust 2018).
- INTERVJU Z ANDREJO CIRMAN, 16. avgust 2018. Osebni arhiv avtorjev.
- INTERVJU Z ANEJEM KORSIKO, 13. avgust 2018. Osebni arhiv avtorjev.
- INTERVJU Z RICHARDOM SENDIJEM, 30. julij 2018. Osebni arhiv avtorjev.
- INTERVJU S SAŠEM RINKOM, 5. september 2018. Osebni arhiv avtorjev.
- KOS, DAVID (2017): Kje v Ljubljani gradijo nova stanovanja in kaj nas čaka. *SiolNet*, 23. maj. Dostopno na: <https://siol.net/posel-danes/osebne-finance/kje-v-ljubljani-gradijo-nova-stanovanja-in-kaj-nas-caka-441601> (28. september 2018).
- MANDIČ, SRNA (2012): *Kako izboljšati ponudbo najemnih stanovanj v Mestni občini Ljubljana*. Ljubljana: Center za preučevanje družbene blaginje.
- MANDIČ, SRNA IN ANDREJA CIRMAN (UR.) (2006): *Stanovanja v Sloveniji 2005*. Ljubljana: Fakulteta za družbene vede.
- MANDIČ, SRNA IN MAŠA FILIPČIČ (2007): Mesto Ljubljana: njegova stanovanja, prebivalstvo in stanovanjske razmere. *Urbani izzivi* 18: 55–64.
- MINISTRSTVO ZA OKOLJE IN PROSTOR (2015): *Resolucija o nacionalnem stanovanjskem programu 2015–2025*. Dostopno na: <http://www.pisrs.si/Pis.web/pregledPredpisa?id=RESO114> (14. avgust 2018).
- PRAVILNIK O DODELJEVANJU NEPROFITNIH STANOVANJ (SZ-1_PDNSN-NPB5). Uradni list RS 41/2004. Dostopno na: <https://zakonodaja.com/pravilnik/sz-1-pddsn> (25. avgust 2018).
- SENDI, RICHARD IN BARBARA ČERNIČ MALI (2012): Surviving in Limbo: An Insight into Slovenia's Informal Private Rented Housing Sector. *Theoretical and Empirical Researches in Urban Management* 10(4): 19–39.
- STANOVANJSKI ZAKON (SZ-1). Uradni list RS 69/2003. Dostopno na: <https://www.uradni-list.si/glasilo-uradni-list-rs/vsebina?urlurid=20033312> (25. avgust 2018).
- SURS (2018): *Indeksi cen stanovanjskih nepremičnin, Slovenija, 2. četrtletje 2018*. Dostopno na: <https://www.stat.si/StatWeb/News/Index/7677> (25. september 2018).
- TIRAN, JERNEJ (2017): *Kakovost bivalnega okolja v Ljubljani*. Ljubljana: Založba ZRC.
- ŽIVČIČ, LIDIJA IN TOMISLAV TKALEC (2017). *Poročilo za strukturne ukrepe za naslavljanje energetske revščine v Sloveniji*. Dostopno na: http://focus.si/wp-content/uploads/2017/01/Priporo%C4%8Dila-za-strukturne-ukrepe-za-naslavljanje-energetske-rev%C5%A1%C4%8Dine-v-Sloveniji_Focus_2016-1.pdf (14. september 2018).

Radical Housing Network

Smo leta 2013 v Londonu ustanovljena mreža skupin, ki se bori za pravičnost na stanovanjskem področju.

Stanovanja: Skupine v naši mreži delujejo na širokem spektru stanovanjskih vprašanj, ki vključujejo, a niso omejena na zasebni najem, socialna stanovanja, skvotanje, dostop do dodatkov, brezdomstvo in združna stanovanja.

Radikalno: Menimo, da nas konvencionalna politika ne predstavlja, in se zato organiziramo kot gibanje za stanovanjsko pravičnost od spodaj, ki temelji na vsakdanjih stanovanjskih potrebah ljudi. Podpiramo raznolike taktike, vključno z neposredno akcijo.

Mreža: Mreža je horizontalna združba; »skupina skupin«. Povezujemo se in sodelujemo onkraj stanovanjskih statusov, znotraj in onkraj lokalnih sosesk.

V kaj verjamemo?

1. Verjamemo, da mora vsakdo imeti dostojen dom. Borimo se proti vsakršni obliki diskriminacije pri dostopu do stanovanja, vključno s stanovanjskim statusom, spolom, raso, etnijo, starostjo, zmožnostmi, seksualnostjo, imigrantskim statusom, nomadizmom, sposobnostjo plačevanja in kraja bivanja.

2. Dostojen dom:

- je fizično udoben,
- je varen,
- ima dostop do šole, dela, zdravstva, kulture, transporta, sveže dostopne hrane in zelenih površin,
- omogoča nadzor ljudi nad notranjim in zunanjim okoljem,
- je resnično dostopen,
- omogoča razvoj skupnosti in podpore drug drugemu.

Z definiranjem dostojnega doma želimo opolnomočiti prebivalce in skupnosti, da sprejemajo odločitve in imajo nadzor nad svojimi domovi. Zavračamo vsiljevanje birokratskih standardov, katerih namen je odvzeti moč, demonizacija in razseljevanje skupnosti.

3. Verjamemo, da je stanovanjska kriza del globljih sistemskih problemov. Zato je njena rešitev mogoča zgolj prek samoorganiziranih gibanj in sistemske spremembe.

4. Zavračamo politiko potrženja stanovanj v zadnjih desetletjih. Ta se kaže kot:

- dvig cen stanovanj,
- razprodaja občinskih stanovanj,
- spodbujanje dobičkarstva – špekulacij in kupovanja nepremičnin zgolj za oddajanje,
- povečanje prenaseljenosti in uličnega brezdomstva,
- uničenje stanovanjskih zadrug in drugih družbenih stanovanjskih rešitev,
- kriminalizacija skvotanja,
- politike socialnih reform,
- zmanjševanje varnosti, povečanje števila deložacij in izseljevanje,
- prazni domovi,
- slabšanje kakovosti stanovanj,
- gentrifikacija in razseljevanje.

Obstajamo, da:

- spodbujamo solidarnost in vzajemno podporo med skupinami, ki delujejo na stanovanjskem področju v Londonu, s povezovanjem onkraj stanovanjskega statusa in lokalnosti, da bi izpodbijali taktike »deli in vladaj«,
- spodbujamo deljenje uporabnih virov, znanj, veščin in materialov,
- omogočamo izmenjavo idej in informacij,
- razvijamo in promoviramo močnejšo konceptualizacijo alternativ profitnemu stanovanjskemu trgu,
- povečujemo samoorganiziran odpor in solidarnost v času stanovanjske krize.

Prevod: Klemen Ploštajner

V zagovor najemnim stanovanjskim zadrugam

Abstract

In Defense of Rental Housing Cooperatives

The article begins with an overview of the housing field and describes the issue of residential alienation as a consequence of the commodification of housing. The authors continue by describing the current state of the Slovenian housing market while also considering the situation in former Yugoslavia in order to demonstrate that an active housing policy with accessible housing at its core had already existed in this region, resulting in the construction of a large housing stock that remains prevalent to this day. Drawing from successful practices from abroad, the authors outline rental housing cooperatives as one of the mechanisms with the potential to improve the current housing situation. In the article's conclusion, the authors discuss the advantages and restrictions of introducing housing cooperatives to the Slovenian housing market.

Keywords: residential alienation, housing cooperatives, neoliberalism, Slovenian housing market, housing policy, participation, non-profit housing sector

Maša Hawlina, Danaja Visković Rojs and Rok Ramšak are sociologists and members of the Zadrugator cooperative, where they are working towards the development of housing cooperatives in Slovenia on a systemic level and the establishment of a pilot housing cooperative project in Ljubljana.

Povzetek

V članku začnemo s splošnim pregledom stanovanjskega področja ter opišemo problem stanovanjske odtujenosti kot posledice poblagovljenja stanovanj. Nadaljujemo z opisom trenutnih razmer na slovenskem stanovanjskem trgu, pri tem pa pogledamo tudi, kako je s tem v nekdanji Jugoslaviji, saj želimo pokazati, da je aktivna stanovanjska politika, ki v ospredje postavlja dostopnost stanovanj, v tem prostoru že obstajala ter tudi zagotovila obsežen stanovanjski fond, ki prevladuje še danes. Kot eden od mehanizmov, ki bi lahko izboljšali trenutno stanje stanovanjskega fonda, se kaže razvoj sektorja najemnih stanovanjskih zadrug, ki jih predstavimo v nadaljevanju članka, pri čemer se zgledujemo predvsem po uspešnih primerih iz tujine. Preostanek članka je namenjen prepraševanju prednosti in slabosti vpeljave stanovanjskih zadrug za slovenski stanovanjski trg.

Ključne besede: stanovanjska odtujenost, stanovanjske zadruge, neoliberalizem, slovenski stanovanjski trg, stanovanjska politika, participacija, neprofitni stanovanjski sektor

Maša Hawlina, Danaja Visković Rojs in Rok Ramšak so sociologi in dolgoletni člani stanovanjske zadruge Zadrugator, v kateri si prizadevajo za sistemsko ureditev stanovanjskega združništva in vzpostavitev pilotnega projekta stanovanjske zadruge v Ljubljani.

Uvod

Stanovanjske razmere določene družbe niso zgolj posledica trenutnega spontanega zagotavljanja bivanjskih razmer posameznikov, temveč so odraz kompleksnega prepleta političnih, kulturnih in ekonomskih značilnosti družbe. Zato je smiselno najprej pogledati širše, globalne trende, ki temeljno vplivajo na lokalne stanovanjske trge, pri tem pa ne gre zanemariti tudi prostorsko specifične zgodovine. Ob iskanju ključnih mejnikov razvoja stanovanjske preskrbe v Sloveniji moramo upoštevati tudi značilnosti jugoslovanske stanovanjske preskrbe ter impulzivne spremembe, ki sta jih prinesla osamosvojitve in z njo uveljavljen nov družbeni ustroj. Danes je stanovanjsko vprašanje vedno bolj pereč problem in opozarja na nove družbene neenakosti pri dostopu do doma. Stanovanjski fond je dotrajan, stanovanja so prenaseljena, novogradnja pa je vezana predvsem na luksuzna stanovanja, ki si jih redkokdo lahko privoščijo. Predvsem mladi brez pomoči sorodstva težko pridejo do lastnega stanovanja, hkrati pa so v številnih primerih lastniška stanovanja neprimerna za stanovalce in so z vidika vzdrževanja breme predvsem starejšim lastnikom. Vse to so posledice slabe oziroma komaj obstoječe slovenske stanovanjske politike, za katero pa se zdi, da se, v času pisanja tega članka kljub temu počasi prebujajo. V javne razprave se prebujajo vprašanja o povečanju vlaganja v stanovanjski trg, o gradnji novih socialnih in neprofitnih stanovanj, razširjanju mehanizmov subvencioniranja ter vzpostavljanju stroškovnih najemnin (ki bi stanovanjskim skladom omogočile bolj trajnostno delovanje kot trenutni sistem). Smiselno pa bi bil tudi razmislek o novih orodjih za reševanje trenutnega slabega stanja slovenskega stanovanjskega trga, med katera avtorji članka uvrščajo vzpostavitev najemnih stanovanjskih zadrug.

O stanovanjski odtujenosti

V prispevku zagovarjamo domnevo, da so izjemno visoka raven lastništva, pomanjkanje dostopnih neprofitnih stanovanj ter neurejeno področje zasebnega najema ključni vzroki širšega stanovanjskega vprašanja Slovenije. Obenem kažejo tudi na problem pomanjkanja oziroma neustreznosti javnih stanovanjskih politik, oblikovanih v času nastanka nove države ter prevlado tržnih načel nad socialnimi. S privatizacijo družbenih stanovanj se je izpolnil pogoj za njihovo poblagovljenje, ki povzroča konflikt med stanovanjem kot prostorom bivanja oziroma domom in stanovanjem kot nepremičnino oziroma kot orodjem za ustvarjanje dobička (Madden in Marcuse, 2016: 18). Vloga stanovanja kot investicije je pri tem prevladala nad vsemi drugimi stanovanjskimi zahtevami, ne glede na to, ali te temeljijo na pravici, potrebi, kulturni tradiciji, pravnem precedensu ali etičnem in čustvenem pomenu doma (ibid.: 17). V tem procesu sposobnost stavbe, da služi kot dom, postane drugotna. Pomembno postane le, kakšno vlogo ima stavba pri akumulaciji kapitala. Stanovanja so tako bolj kot sredstvo za dostojno bivanje za vse postala

blago, namenjeno bogatenju manjšine (Merrifield, 2016: 149). Tej so stanovanja vir dobička in bogastva, medtem ko je za mnoge druge stanovanje danes največje ekonomsko breme. Z neoliberalizacijo mest lahko spremljamo, kako je eden opaznejših učinkov mestnih politik postal povečevanje vrednosti zemljišč z namenom, da bi prinesla čim večje zemljiške rente (Ryan-Collins in dr., 2017: 109–120). Nov stanovanjski režim pa ne vzpostavlja zgolj novega odnosa do stanovanja, temveč oblikuje tudi nove družbene odnose, ki temeljijo na načelih tržne menjave, saj nas sili, da za stanovanja nenehno tekmujeemo z drugimi (Madden in Marcuse, 2016: 5–9). Posledice spremenjenega položaja v Sloveniji so vidne v povečevanju števila praznih luksuznih stanovanj, nevzdržni rasti cen stanovanj, neprimernih, nekakovostnih in prenaseljenih stanovanjih (Sendi, 2013: 35) in povečevanju števila izselitev najemnikov, ker je za najemodajalca bolj dobičkonosno oddajanje stanovanj na portalu Airbnb.

Neoliberalizem širi pogled na stanovanje kot na blago ter s krčenjem socialne države in širjenjem fleksibilizacije dela zmanjšuje občutek stabilnosti in varnosti. To se odraža tudi v splošnem prepričanju, da je lastništvo stanovanja naložba za prihodnost, večjo varnost in stabilnost, ki si jo prislužiš v času delovne aktivnosti, da bi imel manj skrbi in stroškov, ko boš v pokoju. Lastništvo stanovanja pomeni višji status v skupnosti, zagotavlja dediščino za potomce in omogoča boljši dostop do posojil. Značilno je prepričanje, da dolgoročno lastništvo pomeni manjši strošek kot najem. Vendar »razlika med lastniškimi in najemnimi stanovanji ni v višini stroška, ampak v njegovi porazdelitvi« (Mandič, 1996: 71–76). Na dolgi rok stroški vzdrževanja nepremičnine le rastejo, kar še posebej obremenjuje starejše prebivalstvo in povzroča osebno nezadovoljstvo in negotovost. V sodobnih razmerah, v katerih na trgu dela prevladujejo nestalne oblike zaposlitve, se zahteva fleksibilnost, se hitro spreminja struktura gospodinjstev in krepi mobilnost, se lastništvo ne zdi več najprimernejša rešitev stanovanjskega vprašanja.

V takšnih razmerah sta čedalje pogostejši tesnoba in strah pred izgubo doma, za kar Madden in Marcuse uporabljata koncept stanovanjske odtujenosti (2016: 53–83). Stanovanjska odtujenost je nasprotje varnosti, ki temelji na občutku, da lahko stabilnost svojega življenja vzamemo za samoumevno in da se v svojem domu počutimo brezskrbni. To predvideva nemoten in stalen dostop do stanovanja, ki je pod našim nadzorom. Kot nasprotje stanovanjske odtujenosti se promovira stanovanjsko lastništvo. Vendar, kot je že bilo nakazano, tudi lastništvo ne zagotavlja popolne varnosti, saj se lahko odplačevanje kredita in stroški popravil, ki se z leti kopičijo, ob izgubi ali nezmožnosti dela ter drugih življenjskih okoliščinah, npr. smrti člana družine, hitro izkažejo kot preveliko breme. Lastništvo ne reši konflikta med tržno vrednostjo stanovanja (upravljanje stanovanja tako, da bo njegova vrednost rasla ter prinašala čim večji dobiček) in vrednostjo stanovanja kot doma, kar je temelj stanovanjske odtujenosti (ibid.). Zato tudi povečevanje deleža lastnikov ne bo odpravilo vseh stanovanjskih problemov.

Prav tako danes ne moremo iskati končnega odgovora v najemništvu. Kot smo že poudarili, je najem zasebnih stanovanj v Sloveniji nestabilen in negotov, saj lahko najemodajalci po svoji volji nenapovedano zvišajo najemnino ali se na hitro odločijo, da stanovanja ne bodo več oddajali. Nestabilnost najema je predvsem posledica pomanjkanja kakršnegakoli nadzora nad najemnim trgom.

Od stanovanja kot odgovornosti države do zagotavljanja možnosti za pridobivanje stanovanj

Ko govorimo o stanovanjskem vprašanju v Sloveniji, sprva ne moremo mimo zgodovinskega razvoja stanovanjske preskrbe v zadnjem stoletju, saj je ta ključno oblikovala nepremičninski trg. Nasprotno od danes prevladujočih neoliberalnih načel je bila stanovanjska politika v Socialistični federativni republiki Jugoslaviji pomemben del razvojnih politik, stanovanje pa je bilo ena temeljnih ugodnosti delovnih državljanov; v času rasti družbene blaginje od 70. let naprej pa tudi temeljna pravica (Mandič, 1996: 135–137). Država je poleg sistematičnega vlaganja v stanovanjski fond prek dostopnih posojil primarno ustvarjala predvsem ugodne pogoje za stanovanjsko gradnjo. Pomemben segment stanovanjske preskrbe so zajemala neprofitna najemna družbena stanovanja, ki so ob popisu leta 1991 obsegala 33 odstotkov stanovanjskega sklada, pri čemer je bil največji delež družbenih stanovanj v lasti podjetij (Mandič, 1996: 142).

Kot vidno posledico planskih načrtov stanovanjske preskrbe SFRJ navadno sprva navajamo blokovska naselja. Kljub temu je država za zagotavljanje družbenega miru ustvarjala predvsem ugodne pogoje tudi za slabo regulirano lastno gradnjo enodružinskih hiš (Gabrijelčič in Fikfak, 2002: 14). Ta je imela pglavitno vlogo pri zapolnjevanju vrzeli med ponudbo in povpraševanjem po družbenih stanovanjih ter bila pomemben vir stanovanjske preskrbe, ki je v veliki meri temeljil na neformalnih oblikah samopomoči. Tudi lastninska pravica do stanovanj je bila vezana predvsem na uporabo za osebne in družinske potrebe, pridobivanje dohodka iz tega naslova pa je bilo omejeno (78. člen Ustave SFRJ). Oba tipa takratne stanovanjske gradnje še danes pomenita levji delež obstoječega stanovanjskega fonda.

Osamosvojitve Slovenije in obdobje družbeno-ekonomske tranzicije, ki je sledilo, sta prinesla ključne spremembe tudi na stanovanjskem področju. Kratkoročne učinke sprememb je bilo sicer mogoče zaznati predvsem na ekonomskem področju, kjer se je družbena elita ukvarjala predvsem z uvajanjem tržnih načel in načeli odpravljanja družbene lastnine ter njenim nadomeščanjem z zasebno. Omenjene spremembe pa so se v letih, ki so sledila, vidno uveljavljale tudi na stanovanjskem področju. Ključni instrumenti tranzicije na stanovanjskem področju, privatizacija in denacionalizacija ter ustanovitev Stanovanjskega sklada RS so prinesli hiter

preobrat v stanovanjski strukturi (Stanovnik, 1995: 93–94). Pretežni del družbenih stanovanj je postal lastniških z odkupom znatno pod njihovo dejansko tržno ceno, ki ga je omogočil t. i. Jazbinškov zakon. Postopki odkupa so bili olajšani in spodbujani do te mere, da je delež lastniških stanovanj, ki naj bi po perspektivi do leta 2000 dosegel 75 %, to razmerje presegal za 13 % (NPStA, 2000); deset let pozneje, ob popisu leta 2011, pa dosegal že 90 % (SURS, 2015). S tem se je Slovenija uvrstila med države z najmanjšim deležem neprofitnih najemnih stanovanj v Evropi in tudi sicer z izjemno majhnim deležem vseh oblik najema (Pittini in Laino, 2011: 24).

Pridobivanje stanovanja je torej postalo naloga vsakega posameznika, država pa je prevzela bolj pasivno podporno vlogo zagotavljanja možnosti. V Ustavo Republike Slovenije je bilo med drugim zapisano, da »država ustvarja možnosti, da si državljani lahko pridobijo primerno stanovanje« (78. člen Ustave RS). Srna Mandič je obenem že leta 1996 opozarjala, da sta se novi stanovanjski zakon in nastajajoči stanovanjski program (v parlamentu je bil prvi nacionalni stanovanjski program sprejet šele leta 2000) pretirano ukvarjala z odpravo starih instrumentov sistema stanovanjske preskrbe ter dvema kratkoročnima ciljema – privatizacijo in denacionalizacijo; zanemarjeni pa so bili preostali, dolgoročnejši vidiki razvoja stanovanjske politike. Prevladovalo naj bi mišljenje, da z večinskim lastništvom stanovanj stanovanjska politika tako rekoč ni potrebna, oziroma se je usmerila na ozek segment najbolj obrobnih in socialno šibkih družbenih skupin. Sicer pa so se, kot poudarja avtorica (1996: 144–153), tudi novi instrumenti (npr. subvencija najemnine, subvencija obresti, pomoč pri nakupu in gradnji ter zagotavljanje socialnih neprofitnih stanovanj) oblikovali počasi in v premajhnem obsegu.

Medtem ko je nekoč najem v družbenem stanovanju prinašal primerljivo kakovost bivanja kakor lastništvo, se je v času tranzicije položaj najemnikov občutno spremenil. Nastale so nove težave, povezane z vprašanjem trajnosti in varnosti najema, razmerjem med prihodki in deleži prihodkov, ki jih posameznik nameni za najemnino, ter svobodo, s katero lahko uporabnik najetega stanovanja razpolaga. Želja po hitrem uveljavljanju družbenopolitičnih sprememb je pripeljala do novih neenakosti, saj je dobesedno čez noč položaj nekoč enakovrednih najemnikov postal zelo različen. Varuh človekovih pravic je v Posebnem poročilu (2002) med drugim še posebej opozarjal na problem najemnikov v pozneje denacionaliziranih stanovanjih, saj teh ni bilo mogoče odkupiti in so tako postali najemniki v zasebnih stanovanjih. Kakor navaja poročilo, so se ti soočali z nesoglasji o višini najemnine, kritju dodatnih stroškov, prijavi števila stanovalcev ali celo zavračanjem sklepanja najemnih pogodb s strani lastnikov.

Po značilnosti stanovanjske preskrbe se Slovenija uvršča v t. i. južnoevropski model, za katerega sta značilna šibka stanovanjska politika ter velik pomen neformalnih vezi pri pridobivanju bivališča (Mandič, 2007: 52). Skupna značilnost teh držav sta slabša razvitost in manjša učinkovitost države blaginje in trga dela. Posledično se oblikujejo druge neformalne oblike medsebojne pomoči, ki pri stanovanjski preskrbi temeljijo na samograditeljstvu ali prenosu nepremičnin v

sorodstvu. Pri iskanju vzrokov moramo poleg državne stanovanjske politike upoštevati tudi kulturno značilne neformalne oblike preskrbe zagotavljanja bivališč, kot je na primer stereotipno bivanje več generacij ene družine v prizidkih enodružinskih hiš ali pričakovanje finančne pomoči starejših pri pridobivanju stanovanja mlajšim generacijam. Velikega deleža lastništva stanovanj tako ne moremo pripisovati zgolj času tranzicije, saj se je današnja lastniška struktura začela oblikovati že v obdobju največje gradnje družbenih neprofitnih stanovanj, predvsem z individualnim reševanjem bivanjskega problema prek lastne gradnje enodružinskih hiš.

Dolgoročno šibko načrtovana stanovanjska politika in hitre spremembe so v četrto stoletje ustvarile stanovanjski primanjkljaj, ki se danes kaže predvsem pri vprašanju dostopnosti in kakovosti stanovanj. Četudi se v javnosti pogosto govori o predimenzioniranih enodružinskih hišah ali številu praznih nenaseljenih stanovanj, moramo to jemati z zadržkom. Podatki iz leta 2011 kažejo, da je četrtnina stanovanj prenaseljenih, v njih pa večidel bivajo osebe v starostni kategoriji do 30 let – torej tisti, ki so šele na začetku osamosvajanja. Sklepamo lahko, da prenaseljenost ne izhaja iz želje po bivanju na majhnem prostoru, temveč predvsem iz nuje, ki jo povzročajo neugodni pogoji nakupa ali najema lastnega stanovanja. Tako je stanovanjski primanjkljaj vezan predvsem na nedostopnost primernih bivanjskih zmogljivosti in ne toliko na število obstoječih (praznih) stanovanj v primerjavi s številom gospodinjstev (Miklič, 2012: 49).

Ker je bil največji del stanovanjskega fonda zgrajen med letoma 1960 in 1980, se kot naslednji stanovanjski problem kažeta dotrajanost in slaba vzdrževanost stanovanj. To razkriva poročilo iz leta 2012, ki navaja, da se 33 odstotkov gospodinjstev spopada z vsaj enim od indikatorjev slabe bivanjske kakovosti, ki izražajo nizek bivanjski standard. Kot najpogostejši indikatorji so v poročilu navedeni trhla tla ali okenski okvirji, puščajoča streha, vlažne stene, temelji ali tla (Miklič, 2012: 37). Ob tem Sendi (2013: 35) opozarja, da so stanovanja v Sloveniji obenem »predraga glede na kakovost življenja, ki jo omogočajo«, predvsem če upoštevamo delež dohodka, ki ga gospodinjstva namenijo za lastno stanovanje, pa naj bo za najem ali za odplačevanje kredita. Srna Mandič in Maša Filipovič (2005: 704–705) obenem opozarjata, da stanovanjska preskrba kljub očitnim problemom ni priznana kot širši družbeni problem, ki bi bil vreden razprave, večjih strukturnih posegov in implementacije novih programov zagotavljanja stanovanjske preskrbe.

V Sloveniji še vedno na splošno velja prepričanje, da si mora stanovanje vsak zagotoviti individualno. Značilno pa obenem primanjkuje vmesnih oblik med lastništvom in tržnim najemom. Pri tem mislimo predvsem na neprofitne, skupnostno usmerjene in dostopne oblike stanovanj za dolgoročen oz. varen najem. Pri obravnavi neprofitnih oblik pridobivanja bivališč bi bilo smiselno poleg države in občine v razmišljanje vključiti tudi druge, t. i. alternativne oblike, ki v slovenskem prostoru še niso znane. Med drugim kot eno od možnosti vidimo tudi tip najemne stanovanjske zadruga, o katerem bomo govorili v nadaljevanju.

Pri tem pa moramo poudariti, da je kljub zgodovinskemu obstoju stanovanjskih zadrug na območju današnje Slovenije koncept najemne oblike zadruge še neznan. Zgodovinsko so stanovanjske zadruge pomenile predvsem način združevanja za lažje reševanje stanovanjskega vprašanja, niso pa predstavljale načina bivanja po gradnji. V času SFRJ so tako stanovanjske zadruge bile gradbenega tipa, saj so člani po zgraditvi postali lastniki nepremičnine in zadruge so se razpustile. Takšen model je še danes alternativa pridobivanja stanovanja, ne prinaša pa poglobitnih sprememb v širšo stanovanjsko preskrbo države, saj prek ciljanega individualnega lastništva bivanjskih enot omogoča nadaljnje špekulacije in poglobljanje nepremičnin.

(Stanovanjske) zadruge

Zadruga je poseben tip organizacije, ki zaradi svojega posebnega načina organiziranosti in delovanja zagotavlja bolj kolektiven in trajnostni pristop k svoji ekonomski dejavnosti (Cooperatives Europe). V nasprotju z navadnimi podjetji, v katerih so v ospredju koristi delničarjev, zadruge na prvo mesto postavljajo blaginjo članov zadruge in preostalih deležnikov. Osnova vsake zadruge je spoznanje posameznikov, da s pomočjo združevanja lažje zadovoljijo potrebe (ICA). Claudia Sanchez Bajo in Bruno Roelants zadružniško dejavnost opredelita kot »sistematično razvijanje 'gospodarstva deležnikov', pri čemer /.../ jim zadruga omogoči, da to storijo pod ugodnejšimi pogoji: ceneje, kakovostneje ...« (2015: 177).

Po najpreprostejši definiciji je naloga stanovanjske zadruge svojim članom prek skupnega obravnavanja individualnega problema olajšati dostop do stanovanja. Posamezniki, ki iščejo trajno rešitev stanovanjskega problema, vendar nimajo dovolj osnovnih sredstev za nakup stanovanja ali najem dragega kredita, lahko to storijo prek stanovanjske zadruge. Ta po združevanju sredstev članov in morebitni državni podpori prevzema vsa finančna bremena in tveganja. Čeprav stanovanjske zadruge in zadruge na splošno tako v Sloveniji kot v številnih državah srednje in vzhodne Evrope povežemo predvsem z obdobjem in prostorom socializma, imajo te precej daljšo zgodovino. Lastniške stanovanjske zadruge so se začele razvijati že vzporedno z drugo industrijsko revolucijo in z njo povezano urbanizacijo, najemniška oblika zadruge pa je kot tip neprofitne stanovanjske preskrbe v tujini doživela razcvet v sedemdesetih letih, »saj stanovanja upravljajo, jih vzdržujejo in prenavljajo učinkoviteje, kot to zmora lokalna oblast s socialnimi stanovanji, omogočajo pa tudi večji vpliv in zadovoljstvo stanovalcev ter njihovo finančno udeležbo« (Clapham in Kintrea v Mandič, 1996: 96). Zanimivo je, da so v današnjem času najbolj prisotne v nekaterih najbolj razvitih kapitalističnih državah, od Švice, Nemčije, skandinavskih držav in celo do ZDA.

Za slovenski stanovanjski trg, na katerem se kot eden najbolj perečih problemov občuti pomanjkanje dostopnih najemnih stanovanj ter regulacije najemnega

trga, se kot najbolj primeren združni model kažejo najemne stanovanjske zadruge z nedeljivim premoženjem in statusom socialnega podjetja, kar pomeni, da se stanovanja ne smejo privatizirati. Najemna stanovanjska zadruga se je zaradi specifične zakonodaje in tudi zaradi ravnanja po združnih načelih zavezana odrediti dobičku in je ena ključnih nepridobitnih stanovanjskih organizacij. Tak model naredi stanovanja cenovno še dostopnejša, predvsem pa preprečuje morebitne špekulacije posameznikov.

Če se posameznik odloči reševati svoje stanovanjsko vprašanje z vstopom v najemno stanovanjsko zadrugo, se mora vanjo najprej včlaniti. Pred vselitvijo član vplača samoudeležbo, ki znaša 10–15 odstotkov vrednosti stanovanjske enote, v kateri bo bival, preostanek investicije lahko delno pokrije participacija javnih partnerjev (dostop do zemljišča, poroštvo pri kreditu), večino sredstev pa zadruga pridobi z zasebnimi posojili. Po vselitvi začnejo stanovalci plačevati najemnino, ki je sestavljena iz stroškov za odplačevanja kredita za gradnjo združne stavbe in rezervnega sklada. V najemnino pa so lahko po dogovoru združne skupnosti vključeni tudi drugi izdatki (npr. solidarnostni sklad, sklad za združne dogodke ipd.). Praviloma so najemnine v najemnih stanovanjskih zadrugah bistveno nižje od tržnih. V švicarskem kantonu Zürich so tako najemnine v zadrugah za približno 20 odstotkov nižje od tržnih, v večjih mestih pa celo do 50 odstotkov (Cooperative Housing International). Predvidevanja za Slovenijo so temu primerljiva.

Združniki z včlanitvijo v zadrugo in z vplačilom obveznega deleža postanejo solastniki zadruge, vsak pa ima pri odločanju ne glede na vplačani delež samo en glas. Čeprav so solastniki zadruge, si stanovanja, v katerem bivajo, ne lastijo, temveč ga od zadruge najemajo. Pri omenjenem modelu so člani zadruge tako obenem deležniki, upravljavci, lastniki in najemniki. Člani nikoli ne postanejo lastniki individualne stanovanjske enote v okviru zadruge, saj je cilj najemnega združnega sektorja trajno ponujati varna, stabilna in dostopna najemna stanovanja ter ohranjati ali povečevati združni stanovanjski fond. Zadruga je lastnica stavbe in z združniki podpiše najemne pogodbe, medtem ko v primeru sodelovanja z javnim partnerjem lastništvo nad zemljiščem še vedno ostane občinsko, saj zadruga pridobi zgolj stavbno pravico, da na njem zgradi stavbo.

Varnost in stabilnost skozi demokratičen proces

Lahko bi rekli, da model najemne stanovanjske zadruge združuje nekatere značilnosti najemniškega in lastniškega statusa. Član zadruge vsak mesec plačuje najemnino, ki je stroškovna, vendar je hkrati skupaj z vsemi drugimi člani tudi solastnik zadruge. Osnovno poslanstvo vsake zadruge je izpolnjevanje bivanjskih potreb članov. Za doseganje tega cilja mora vsak član kontinuirano potrjevati svoje želje in potrebe skozi proces participativne demokracije, ki je temelj delovanja vsake zadruge. Vse pomembnejše odločitve v stanovanjski zadruzi se sprejemajo

po načelu »en član – en glas«. Sodelovanje pri odločitvah, ki vplivajo na posameznikovo bivalno okolje, prinaša večje zadovoljstvo z življenjem v danem prostoru.

Enakovredno solastništvo stavbe in njeno demokratično upravljanje dajeta članom zadruga boljši nadzor. Z zavedanjem, da nobena pomembnejša odločitev ne more biti sprejeta zunaj omenjenega procesa, pride občutek varnosti pred nezaželenimi in nepričakovanimi spremembami, ki so pogosto vzrok stanovanjske odtujenosti. Najemnina se načeloma ne zvišuje, razen če se s tem strinjajo vsi združniki. Dokler člani ravnajo v skladu z združnimi pravili in skupnim interesom združne skupnosti, so varni pred kakršnokoli prisilo izselitve. S trajno in kakovostno rešitvijo stanovanjskega vprašanja se tako člani zadruga izognejo najemu dragih stanovanjskih kreditov, tesnobi, ki jo povzročajo obveznosti, povezane z njegovim odplačevanjem, in tveganju prisilne izselitve ob nezmožnosti odplačevanja kredita – skratka s težavami, ki bremenijo posameznika, če ni dobre stanovanjske politike (Cirman, 2002: 174). Za zaščito pred tem se v številnih najemnih zadrugah oblikuje solidarnostni sklad, v katerega vplačujejo vsi člani in deluje kot varnostna mreža. V primeru izgube rednega dohodka, bolezni ipd. se lahko za določeno obdobje najemnina, delno ali v celoti, krije iz tega solidarnostnega sklada. Stanovalci se lahko kadarkoli odločijo, da ne bodo več bivali v zadrugi, pri čemer jim je samoudeležba, ki so jo vplačali ob vselitvi v stanovanje, povrnjena (ta se namreč pokrije z vselitvijo novega člana), kar ponuja veliko mero svobode. Varnost in stabilnost, ki ju omogoča bivanje v zadrugi, pomenita trajno odpravo stanovanjske odtujenosti. Najemne stanovanjske zadruga namreč temeljijo na zadovoljevanju potreb članov, torej na uporabni vrednosti stanovanj, pri tem se opusti misel na tržno vrednost stanovanj (kar se najbolj odraža z odpovedovanjem dobičku ter ukrepi in pravili, ki varujejo pred privatizacijo združnih stanovanj). V zadrugah tako konflikt med tržno in uporabno vrednostjo praviloma ne bi smel obstajati.

Združni stanovanjski fond kot prispevek k neprofitnemu stanovanjskemu sektorju

Združna stanovanja lahko pomembno pripomorejo k neprofitnemu stanovanjskemu sektorju. Ko ta postane dovolj velik (nadzoruje dovolj velik delež v vseh segmentih stanovanjskega trga, kjer delujejo tudi profitni ponudniki), da lahko tekmuje z zasebnimi profitnimi ponudniki, začne delovati tudi kot nekakšen regulator stanovanjskega trga (Klemeny in dr., 2007: 858). Na najemnem trgu si neprofitni ponudniki prizadevajo, da bi ponujali kakovostna stanovanja po dostopnih cenah – najemnina je praviloma stroškovna, vsi morebitni presežki pa se investirajo nazaj v vzdrževanje (popravila) ali izboljševanje stanovanj. Z odrekanjem dobičku ponujajo cenejša stanovanja in s tem privlačijo več najemjemalec. Če želijo tržni ponudniki z njimi tekovati, morajo tudi sami znižati najemnine. Neprofitni sektor pogosto ponuja tudi boljšo kakovost stanovanj in večjo varnost najema, kar lahko znova

prisili profitne ponudnike, da se prilagodijo ponudbi neprofitnega sektorja. Tako se v celoti zmanjša potreba po regulaciji najemnega trga. Takšni obliki regulacije smo pričali npr. v Zürichu ali na Dunaju (Pahor, 2017), kjer se morajo iskalci dobička na stanovanjskem trgu prilagoditi neprofitni ponudbi, saj drugače ne bi bili konkurenčni (Klemeny in dr., 2017: 863). Za Slovenijo, kjer se zato, ker ni državnega nadzora (Mandič, 1996: 72), večina stanovanj oddaja na črno, kjer državna regulacija ne varuje niti najemnikov (pred zlorabami, kršenjem pravic, diskriminacijo), niti najemodajalcev (zlorabe upravnikov, dolgi postopki, neodgovorni najemniki), bi bila takšna samoregulacija trga več kot dobrodošla.

Javno-zasebno partnerstvo

Ena pomembnih prednosti stanovanjskih zadrug je, da združujejo javna in zasebna sredstva. Država tako pridobi podporo pri izvajanju ciljev v stanovanjski preskrbi. Z manjšim finančnim vložkom krepí svoj stanovanjski fond ter izvaja 78. člen slovenske ustave, ki narekuje ustvarjanje možnosti, da si državljani lahko pridobijo primerno stanovanje.

Slovenija trenutno nima urejene zakonodaje, ki bi opredeljevala stanovanjske zadruge ter tako definirala njihove obveznosti, predvsem pa pravice in ugodnosti. Zato je v trenutnih razmerah najprimernejši mehanizem za vzpostavitev stanovanjske zadruge javno-zasebno partnerstvo (v nadaljevanju JZP). Za nastanek JZP je treba izkazati javni interes, zakonodaja pa za izvedbo navaja dva ključna razloga: prvi je, da JZP »pomagajo ustvarjati proračunski prostor« ter tako olajšajo javne finance (Pintar, 2009: 20), drugi pa, da zvišujejo učinkovitost, ki je plod sodelovanja javnih in zasebnih kadrov ter spajanje njihovih sposobnosti. Po našem mnenju bi optimalen model za zagon stanovanjskega združenja temeljil na tem, da bi javni partner (država ali občina) k projektu prispeval komunalno opremljeno zemljišče, na katerem bi zadrugi po simbolični ceni podelil stavbno pravico. To pomeni, da bi lahko zadruga na zemljišču gradila, vendar bi zemljišče ostalo v dolgotrajni javni lasti, kar ima tri pomembne učinke: 1. preprečuje špekulacije z združenimi stanovanji, saj pogodba o JZP dovoljuje samo neprofitna najemna stanovanja; 2. ker javno zemljišče ne preide v zasebno last in je tovrstna raba cenejša, omogoča poceni najemnine; 3. zaradi točno določenega namena uporabe, neprofitnosti in stroškovnih najemnin se zagotavlja javni interes za dostopna stanovanja.

Glede na stanovanjske razmere v Sloveniji in zavezo v Nacionalnem stanovanjskem programu iz leta 2015 (NSP2015-25) k uravnoteženi ponudbi primernih stanovanj, lažji dostopnosti do stanovanj, večji stanovanjski mobilnosti, povečevanju najemne ponudbe in zagonu stanovanjskih zadrug (in drugih alternativnih oblik bivanja) je najemni model stanovanjske zadruge nekaj, kar bi javni akterji nedvomno morali spodbujati. Tudi kar se tiče zemljiške politike je dolžnost države in občine skrbeti za aktivno zemljiško politiko, ki zagotavlja kakovostna zemljišča,

primerna za stanovanjske zgradbe, prednost pa morajo imeti neprofitni stanovanjski projekti. Kot tak je najbolj očiten model najemniških stanovanjskih zadrug s stroškovno najemnino. Iz Nacionalnega stanovanjskega programa 2015–2025 je mogoče razbrati dva problema, ki ju vzpostavitev stanovanjskih zadrug neposredno nagovarja: nerazvitost družbenega stanovanjskega sektorja in premajhen delež najemnih stanovanj.

O vzpostavitvi sektorja stanovanjskih zadrug¹ je treba razmišljati na dolgi rok, saj se bo tako skozi desetletja večal fond dostopnih in kakovostnih najemnih enot,² obenem pa se bodo razvijali kadri, ki bodo sposobni izpeljati večje stanovanjske projekte. To bodo ljudje, ki se bodo skozi izvajanje pilotnega projekta poučili o vzpostavljanju večjega stanovanjskega projekta, bodisi zadruge bodisi kakšne druge oblike bivanja, ter bodo lahko v prihodnje delovali kot pomoč in podpora pri zagonu novih stanovanjskih projektov. Razvoj zadružnega sektorja ima tako potencial, da do neke mere finančno in kadrovsko dopolni javni sektor ter poveča njegov doseg.

Razširitev javno-zasebnih partnerstev je v svojem temelju eno od orodij neoliberalizma, ki v številnih primerih služi privatizaciji in interesu zasebnih podjetij ter spodbuja poblagovljenje stanovanj. JZP se promovira kot inovativno orodje, ki naj bi z vključevanjem tržne discipline pozitivno spremenilo način delovanja države. Z neoliberalizacijo je veliko držav eksternaliziralo del javnih storitev, ki jih zdaj opravljajo »kvazi nevladne organizacije« in zasebna podjetja (Sager, 2011: 163–164). Stanovanjske zadruge se v tem pogledu lahko umeščajo v shemo neoliberalnih mest. Čeprav sta njihovo osnovno poslanstvo zagotavljanje potreb svojih članov ter spodbujanje solidarnosti in pripadnosti skupnosti, jih lahko vidimo tudi kot orodje za nadomeščanje javnih institucij ter prevzemanje njihovih nalog – zagotavljanje kakovostnih in dostopnih stanovanj (Rosol, 2016: 85). V tem kontekstu lahko pomagajo legitimizirati proračunske in kadrovske reze v socialni državi s spodbujanjem prostovoljstva, aktivne participacije in gradnje skupnosti. Vendar imajo organizacije v JZP obenem tudi možnost, da izpodbijajo neoliberalni program in vplivajo na politično vsebino, ki jo omogoča prav sodelovanje z državo (Elwood, 2002: 126).

Za pravo participacijo je značilna redistribucija moči, ki lahko posameznikom, poprej izključenim iz politične sfere, omogoči vstop vanjo (Smith, 2016: 31). Zadruge se lahko (vsaj do neke mere) osvobodijo konteksta, v katerem so v službi

¹ V Sloveniji je trenutno v razvojni fazi pilotni projekt gradnje najemne stanovanjske zadruge, katerega realizacija se napoveduje za leto 2020. Izvajalci projekta med drugim napovedujejo, da bo projekt spodbudil razvoj kadrov, ki bodo delovali kot podpora in spodbuda tudi preostalim zadružnim projektom. Pri tem je velikega pomena sodelovanje z javnimi institucijami, ki imajo znanje in izkušnje na stanovanjskem področju.

² V primeru stečaja zadruge se stanovanjska stavba prenese v last druge zadruge, občinskega sklada ali mesta. Tako se tudi v primeru propada posameznih projektov ohranja ali poveča fond dostopnih in kakovostnih najemnih stanovanj.

neoliberalizma, če spodbujajo participacijo tudi onkraj združne in lokalne skupnosti, na ravni mesta ali države. Participacija pri stanovanjskih projektih se je v preteklosti že izkazala kot pomemben dejavnik pri spodbujanju članov skupnosti, da postanejo del splošnega političnega procesa (Davidson in dr., 2007: 102). Ti nato širijo drugačne politike, ki presegajo pogled na stanovanje kot na donosno blago. Lep primer tega je argentinsko gibanje oz. soseska Tupac Amaru, ki ji je s povezovanjem ljudi in virov uspelo zagotoviti delo in stanovanja za najrevnejše prebivalce, obenem pa jim je združenim uspelo zgraditi močno lokalno politično gibanje (McGurik, 2011). Če zadrugam uspe postati del političnega, lahko pripomorejo k preobratu neoliberalne agende, izboljšajo položaj skupnosti, ki k lokalni politiki prispeva alternativne ideje, ter vplivajo na obstoječe politične vsebine (Elwood, 2002: 126–128). V nasprotnem primeru obstaja nevarnost, da zadruga postanejo usmerjene le k upravljanju stanovanjskih stavb in postanejo podobne korporativnim ustanovam (kot se je to zgodilo nekaterim zadrugam na Dunaju) (Lang in Novy, 2013: 1750).

Še ena pot zagovora stanovanjskih zadrug pred očitki neoliberalne naravnosti je skozi poudarek participativne demokracije. Stanovanjsko zadrugo si lahko predstavljamo kot prostor, v katerem se udejanja neposredna demokracija in kjer se člani učijo kolektivnega delovanja. Demokratičnost in kolektivnost bi lahko označili kot nasprotni in radikalno drugačni tehnokratski politiki »svetosti« zasebne lastnine in individualizma, ki sta v osrčju neoliberalnega družbenega procesa. V tem kontekstu bi si lahko zadrugo predstavljali kot prostor, v katerem se razvijejo neoliberalizmu drugačni družbeni procesi in nove ideje o pravičnosti ter pravice, ki jih lahko označimo za subverzivne (Ruiu, 2015: 632–633). Čisto na pragmatični ravni – ravno pogodba med partnerjema in to, da zemljišče zadruga ostane v lasti občine, deluje kot varovalka proti morebitni privatizaciji stanovanjske zadruga in nadaljnjemu širjenju poblagovljenja ter špekulacij s stanovanji, ki so značilne za neoliberalizem.

Sklep

Skozi model najemne stanovanjske zadruga z nedeljivim premoženjem, ki je ustvarjena v partnerstvu z javnimi akterji, obstaja možnost, da se razvije nov stanovanjski sektor, ki konkurira tržnim odnosom in špekulativnemu vedenju. Model zadruga (predvsem kot oblika kolektivnega lastništva) bolj kot tekmovalnost spodbuja družbenost in solidarnost, s tem ko udejanja idejo, da je blaginja posameznika odvisna od blaginje skupnosti. V takem okolju lahko stanovanja spet dobijo svojo primarno vrednost: namesto tega, da bi bila sredstvo za kovanje dobička, postanejo dom. Rast cen stanovanj je odvisna od lokacije, katere vrednost pa ni nič drugega kot učinek okoliških družbenih odnosov. Lastniki stanovanj te odnose izkoriščajo in na zadrugah je, da se upirajo takšnim procesom: del tega sta poleg

drugačne vizije bivanjskega prostora tudi skrb za skupne površine in vzpostavitev prostorov za dogodke in samoorganizacijo. Stanovanjski problem moramo znova začeti razumeti v njegovem pravem kontekstu – resnično človeški stanovanjski sistem bi svoj uspeh ali neuspeh meril ne s cenami domov ali številom megapalač, temveč s tem, v kolikšni meri je kakovostno bivanje dosegljivo vsem.

Interes zadruga je zagotavljanje kakovostnih in dostopnih najemnih stanovanj in je kot tak skladen z javnim interesom. Ta se zagotavlja z gradnjo najemnih stanovanj, ki so v trajni lasti zadruga in se članom oddajajo po stroškovni najemnini. Podpora javnih institucij, ustvarjanja mehanizmov za spodbujanje razvoja in ustanavljanja stanovanjskih zadrug je ključna za zagotavljanje cenovne dostopnosti zadružnih stanovanj. Brez politične in institucionalne podpore se zadruga lahko ustanovijo, vendar njihova stanovanja ne bodo bistveno dostopnejša kot na trgu.

Zadruga lahko razumemo tudi kot male šole demokracije, saj se zadružniki prek participativnih procesov odločanja urijo v aktivnih demokratičnih praksah. Vse kaže na to, da danes »kot posamezniki nismo več politično socializirani, da smo prisilno politično pasivni in nemočni« (Krašovec, 2016: 73). Merrifield je prepričan, da mora zastopniško demokracijo zamenjati participativna, saj lahko le tako mi sami nenehno potrjujemo svoje demokratične želje in sooblikujemo politične vsebine (ter možnosti, med katerimi izbiramo) (2016: 156). Merrifield to povezuje s konceptom mema, ki deluje kot kulturni prevodnik neke zamisli ali simbola. Obstaja potencial, da se skupaj s širjenjem zadružništva širi tudi participativna demokracija in nazadnje, tako kot mem (Merrifield, 2016: 156–159), prestopi meje zadružništva ter se uvaja še na drugih družbenih področjih.

Literatura in drugi viri

- CIRMAN, ANDREJA (2002): Primerjalne prednosti in slabosti lastniškega in najemnega stanovanjskega statusa. V *Stanovanjske študije*, S. Mandič in M. Filipovič (ur.), 63–182. Ljubljana: Fakulteta za družbene vede.
- COOPERATIVES EUROPE. Dostopno na: <https://coopseurope.coop/about-co-operatives/what-cooperative> (30. september 2018).
- CO-OPERATIVE HOUSING INTERNATIONAL. Dostopno na: <https://www.housinginternational.coop/co-ops/switzerland/>.
- DAVIDSON, COLIN H. IN DR. (2007): Truths and Myths about Community Participation in Post-disaster Housing Projects. *Habitat international* 31(1): 100–115.
- PAHOR, PETER (2017): Kurt Pucinger, dunajski stanovanjski sklad: Najemna stanovanja morajo biti dostopna tudi srednjemu sloju. *Dnevnik*, 7. junij. Dostopno na: <https://www.dnevnik.si/1042733806> (20. september 2018).
- DRŽAVNI ZBOR (2015): *Resolucija o nacionalnem stanovanjskem programu 2015–2025 (ReNSP15–25)*. Dostopno na: <http://www.pisrs.si/Pis.web/pregledPredpisa?id=RESO1114> (20. september 2018).

- ELWOOD, SARAH (2002): Neighborhood Revitalization through Collaboration: Assessing the Implications of Neoliberal Urban Policy at the Grassroots. *GeoJournal* 58(2): 121–130.
- INTERNATIONAL COOPERATIVE ALLIANCE – ICA. Dostopno na: <https://www.ica.coop/en/what-co-operative-0> (30. september 2018).
- KEMENY, JIM, JAN KERSLOOT IN PHILIPPE THALMANN (2005): Non-profit Housing Influencing, Leading and Dominating the Unitary Rental Market: Three Case Studies. *Housing Studies* 20(6): 855–872.
- KRAŠOVEC, PRIMOŽ (2016): Še enkrat o neoliberalizmu. III, Psihoafektivni učinki neoliberalizma in neoliberalna subjektivnost. *Andragoška spoznanja: prva slovenska revija za izobraževanje odraslih* 22(2): 67–79.
- LANG, RICHARD IN ANDREAS NOVY (2014): Cooperative Housing and Social Cohesion: The Role of Linking Social Capital. *European Planning Studies* 22(8): 1744–1764.
- MADDEN, DAVID IN PETER MARCUSE (2016): *In Defense of Housing: The Politics of Crisis*. London: Verso.
- MANDIČ, SRNA (1996): *Stanovanje in država*. Ljubljana: Znanstveno in publicistično središče.
- MANDIČ, SRNA IN MAŠA FILIPOVIČ (2005): Stanovanjski primanjkljaj v Sloveniji: problem, ki ga ni? *Teorija in praksa* 42(4–6): 704–718.
- MANDIČ, SRNA (2007): Dostopnost stanovanj in stanovanjska politika v Ljubljani: primerjalna perspektiva. *Urbani izziv* 18(1): 48–54.
- McGUIRK, JUSTIN (2011): *Revolutionary Housing in Argentina*. Dostopno na: <http://justinmcguirk.com/revolutionary-housing-argentina> (10. oktober 2018).
- MERRIFIELD, ANDY (2016): *Novo urbano vprašanje*. Ljubljana: Založba I*cf.
- MIKLIČ, ERNA (2012): *Stanovanjska problematika v Republiki Sloveniji; Spremljajoče gradivo k osnutku nacionalnega stanovanjskega programa 2013–2022*. Direktorat za prostor, Ministrstvo za infrastrukturo in prostor. Dostopno na: [http://www.zdus-zveza.si/docs/POMEMBNI%20DOKUMENTI/Stanovanjska_problematika_v_RS_\(1\).pdf](http://www.zdus-zveza.si/docs/POMEMBNI%20DOKUMENTI/Stanovanjska_problematika_v_RS_(1).pdf) (9. avgust 2017).
- NACIONALNI STANOVANJSKI PROGRAM. Uradni list RS 43/2000, 24. maj 2000. Dostopno na: <https://www.uradni-list.si/glasilo-uradni-list-rs/vsebina/2000-01-1985/nacionalni-stanovanjski-program-npsta> (10. oktober 2018).
- PINTAR, JERNEJ (2009): *Javno-zasebna partnerstva. Kaj? Kako? Zakaj?* Nova Gorica: Educa, Melior.
- PITTINI, ALICE IN ELSA LAINO (2011): *Housing Europe Review 2012. The Nuts and Bolts of European Social Housing Systems*. Bruselj: CECODHAS Housing Europe's Observatory.
- ROSOL, MARIT (2016): Community Volunteering and the Neo-liberal Production of Urban Green Space. V *The Participatory City*, Y. Beebeejaun (ur.), 85–93. Berlin: Jovis Verlag GmbH.
- RUIU, MARIA LAURA (2015): The Effects of Cohousing on the Social Housing System: The Case of the Threshold Centre. *Journal of Housing and the Built Environment* 30(4): 631–644.
- RYAN-COLLINS, JOSH, TOBY LLOYD IN LAURIE MACFARLANE (2017): *Rethinking the Economics of Land and Housing*. London: Zed Books Ltd.
- SAGER, TORE (2011): Neo-liberal Urban Planning Policies: A Literature Survey 1990–2010. *Progress in planning* 76(4): 147–199.
- SANCHEZ BAJO, CLAUDIA IN BRUNO ROELANTS (2015): *Kapital in past zadolževanja: združništvo kot alternativa*. Ljubljana: Modrijan.

- SENDI, RICHARD (2013): Nizek površinski stanovanjski standard v Sloveniji: nizka kupna moč kot večno opravičilo. *Urbani izziv* 24(1): 22–38.
- STANOVNIK, TINE (1995): Nekaj ekonomskih problemov v zvezi s stanovanji v Sloveniji. *Urbani izziv* 28: 90–108.
- STATISTIČNI URAD REPUBLIKE SLOVENIJE (SURs). Dostopno na: <http://www.stat.si/StatWeb/News/Index/5983>.
- USTAVA REPUBLIKE SLOVENIJE. Dostopno na: <http://www.pisrs.si/Pis.web/pregledPredpisa?id=USTA1> (20. september 2018).
- USTAVA SOCIALISTIČNE FEDERATIVNE REPUBLIKE JUGOSLAVIJE. Dostopno na: <http://mojustav.rs/wp-content/uploads/2013/04/Ustav-SFRJ-iz-1974.pdf> (20. september 2018).
- VARUH ČLOVEKOVIH PRAVIC (2002): *Posebno poročilo, poglavje Pravica do stanovanja*. Dostopno na: <http://www.varuh-rs.si/publikacije-gradiva-izjave/posebna-porocila/problematika-najemnikov-v-denacionaliziranih-stanovanjih/4-ocena-stanja/41-pravica-do-stanovanja/> (20. september 2018).

Roke stran od naših domov: financializacija stanovanj v Evropi

Poziv k dnevom akcije, oktober 2017

Uvod

Povsod po Evropi imajo družine z nizkimi dohodki, brezposelni, brezdomni, nomadi in srednjerazredna gospodinjstva čedalje več težav z dostopom do dostojnih in dostopnih stanovanj. Hipoteke in posojila, rastoče najemnine, cene elektrike in vode so največji mesečni stroški za večino gospodinjstev.

Po stanovanjski krizi leta 2008 so bile po številnih državah znova uvedene politike varčevanja. Banke, elite, investitorji in nepremičnarji so postali še bogatejši, medtem ko neenakost narašča.

Medtem ko se krči ponudba stanovanj in jih privatizirajo investicijski skladi, se po vsej Evropi povečuje število zaplemb, prisilnih deložacij in brezdomcev, hkrati pa se gradijo luksuzna stanovanja in pisarniški prostori, ki ostajajo prazni. Stanovanja so postala blago.

Temeljni razlogi teh procesov so bili razkriti in zavrtnjeni; akumulacija kapitala v naših mestih vodi v poblagovljenje in financializacijo stanovanj, kar koristi zasebnemu sektorju in škodi prebivalcem mest. Mesta se uporabljajo za ustvarjanje dobička. Človekovi pravici do stanovanja in do mesta sta kršeni.

V tem besedilu opisujemo in osvetljujemo proces financializacije stanovanj ter predlagamo drugačne stanovanjske politike, ki vodijo stran od finančne špekulacije in interesov velikih nepremičnarjev.

Pozivamo vsa evropska stanovanjska gibanja in celotno družbo, da povzdigne glas proti financializaciji naših mest in domov. Zahtevamo dostojna in dostopna stanovanja za vse.

Kaj je financilizacija stanovanj?

Financilizacija stanovanj je popolna preobrazba stanovanj v blago na nepremičninskih in finančnih trgih. To preoblikovanje omogoča špekulacijo in sočasno krčenje družbene funkcije stanovanj kot nujne družbene potrebe in osnovne človekove pravice.

Financilizacija stanovanj je rezultat širjenja neoliberalnega kapitalizma in njegove nagnjenosti k poblagovljenju vseh sfer življenja. Neoliberalna deregulacija in mešanica novih zakonov dajeta prednost zasebnemu sektorju, ki si stanovanja prilagaja in jih spreminja v blago.

Oblike financilizacije

Glede na lokalne in nacionalne izkušnje se financilizacija stanovanj v Evropi odvija v treh temeljnih oblikah:

1. Prek hipotek (dostop do lastništva), ki ustvarjajo zadolžene družine. Banke hipoteke prodajajo kot finančne instrumente, ki omogočajo krepitev špekulacije. Še več, lažji dostop do posojila potiska cene stanovanj navzgor.

2. Prek neposrednih, špekulativnih investicij finančnih skladov in korporacij v nepremičnine in stanovanjske trge, kar dviguje najemnine. Visoke najemnine na stanovanjskem trgu otežujejo dostop do stanovanj ali ohranitev trenutnih stanovanj.

3. Prek javno-zasebnih partnerstev, ki so postala nova oblika upravljanja mest, pri katerem ima zasebni sektor ključno vlogo v odločanju. Še več, kot kaže, je scenarij vedno isti – javni sektor nosi vsa tveganja in zasebni dobi ves dobiček. Dostop do stanovanj, ki jih zagotovijo ta partnerstva, je omejen na določen del družbe in ni omogočen tistim z največjimi potrebami. Tako prebivališča postopoma prehajajo v špekulativno logiko zasebnega sektorja.

Glavni politični akterji, ki so odgovorni za financilizacijo

Akterji, ki so odgovorni za financilizacijo stanovanj, delujejo na treh različnih ravneh hkrati. Ti akterji so:

1. Transnacionalni oziroma mednarodni: Evropska unija in njene institucije, finančne institucije, Mednarodni denarni sklad, Svetovna banka in Evropska centralna banka.
2. Nacionalne države in njihove institucije.
3. Mesta in/ali lokalna uprava.

Posledice financiranja

Posledice financiranja kljub veliki raznolikosti nacionalnih kontekstov opazimo povsod:

- skoraj popolna in še vedno trajajoča privatizacija javnega/socialnega stanovanjskega fonda,
- zviševanje najemnin na stanovanjskem trgu,
- čedalje več praznih stavb,
- prodaja državne in lokalne zemlje zasebnim ponudnikom,
- povečanje gentrifikacije sosesk in z njo povezano razseljevanje prebivalcev,
- turistifikacija mestnih središč,
- okrepitev neenakega razvoja predelov z nizkimi in visokimi dohodki,
- družbena segregacija v mestih,
- težak dostop do dostojnih stanovanj,
- povečevanje števila brezdomcev,
- vsesplošna uporaba hipotek za dostop do stanovanj.

Vzroki trenutnega stanja

Ekonomska kriza 2008 in varčevalne politike

Stanovanja, kot dobičkonosna investicija za kapital, so v zadnjih treh do štirih desetletjih postala pomembna tarča špekulacij bank in nepremičninskih podjetij. Po svetovni ekonomski krizi leta 2008, ki se je začela s pokom balona drugorazrednih posojil v ZDA, se je val zadolženosti razširil po svetu in še posebej po Evropi. Zadolženost, združena z varčevalnimi politikami, izgubo socialnih prihodkov in krčenjem evropske ekonomije, je vodila k okrepitvi zajedavskih politik bank in velikih nepremičninarjev. Ti so izrabili priložnost za investiranje v stanovanja in pridobivanje pomembnega nadzora nad obstoječim stanovanjskim fondom.

Po krizi so se okrepile tudi politike, ki omogočajo pretvorbo hipotek v nove finančne instrumente za prodajo na svetovnih finančnih trgih. EU, pa tudi nacionalne vlade, niso delovale v skladu z družbenimi potrebami: oblikovati učinkovito regulacijo za zaščito ljudi pred deložacijami.

Zadolžena gospodinjstva so izgubljala svoje domove zaradi dobička željnih zajedavskih bank in skladov tveganega premoženja, kot so Blackrock, Blackstone in Altamira.

Privatizacija

V nekaterih državah je privatizacija socialnih stanovanj pripeljala do stanja, v katerem lastniki ne morejo nositi stroškov vzdrževanja skupnih prostorov in jim grozi deložacija. Hkrati je vodila ljudi v prevzemanje finančnih bremen prek posojil

in hipotek, ki tudi lahko nazadnje pripeljejo do deložacije.

Stanovanja so postala finančno premoženje in niso več družbeni odgovor na osnovno človekovo potrebo.

Privatizacija (javnih) stanovanj v korist velikih podjetij je vodila v špekulacijo in zviševanje najemnin. Privatizacija potiska ljudi iz njihovih domov ter stanovanja preoblikuje v finančno premoženje velikih nepremičninskih podjetij in bogatih posameznikov. Zato so na številnih lokacijah prebivališča prazna in mnogi nimajo stanovanja.

»Roke stran od naših domov«: poziv k akciji

Kdo smo?

Evropska akcijska koalicija za pravico do stanovanj in mesta je mreža različnih gibanj – trenutno 28 iz 19 držav –, ki podpiramo politično prepričanje, da je stanovanje nujna družbena potreba in da je bivanje v primernem stanovanju temeljna človekova pravica.

Člani Evropske akcijske koalicije želimo razpravljati o financiaciji kot obliki ravnanja z našimi domovi ter državni krepitvi položaja finančnih akterjev ter se jima zoperstavljati. S svojo kampanjo proti financiaciji stanovanj želimo ustvariti stanovanja, ki niso namenjena dobičku.

Zato je naš boj radikalen, saj se ne borimo zgolj proti učinkom stanovanjske krize, temveč tudi proti njegovim pravim vzrokom. Borimo se proti špekulativni ekonomiji nepremičninskih trgov, ki je vodila v finančno krizo, in proti vsem njenim praksam. Poudarjamo, da ekonomija, ki temelji na hipotekah, krepí nov cikel nepremičninskega buma in finančnega balona.

Spodnje zahteve so rezultat naših razprav.

»Stanovanja niso blago, temveč prostor bivanja – so temeljna pravica«

Evropska koalicija je v okviru kampanje proti financiaciji oblikovala zahteve na štirih glavnih področjih:

1. Javna/socialna stanovanja:
 - ustavitev privatizacije stanovanj in zemlje,
 - ustavitev javno-zasebnih partnerstev,
 - vzdrževanje in gradnja javnih/socialnih stanovanj,
 - podpora novim oblikam stanovanj: združna, skupnostna, samogradnja, skupnostni zemljiški skladi,
 - zaseg praznih stanovanj za socialna stanovanja,

- javno financiranje gradnje v višini 2 % BDP.
- 2. Zasebne investicije:
 - obdavčitev lastništva več posesti in poraba sredstev za gradnjo javnih/ socialnih stanovanj,
 - obdavčitev praznih prebivališč,
 - odprava davkov za lastnike z niskimi dohodki.
- 3. Visoke najemnine:
 - (pre)oblikovanje regulacije najemnin,
 - najemnine naj bodo dostopne,
 - večja varnost najemnikov, še zlasti pri grožnjah z deložacijo.
- 4. Nepremičninska posojila in hipoteke:
 - odprava politik lajšanja dostopa do hipotek in okrepitev vlaganj v javna/ socialna stanovanja,
 - ustavitev deložacij in zagotavljanje pravice, da ostaneš v svojem domu,
 - oprostitev ali znižanje hipotekarnega dolga glede na finančno stanje,
 - preoblikovanje zakonodaje v zvezi s posojili z možnostjo zaustavitve plačevanja v primeru finančnih težav,
 - oblikovanje sklada za podporo in zavarovanje ogroženim gospodinjstvom.

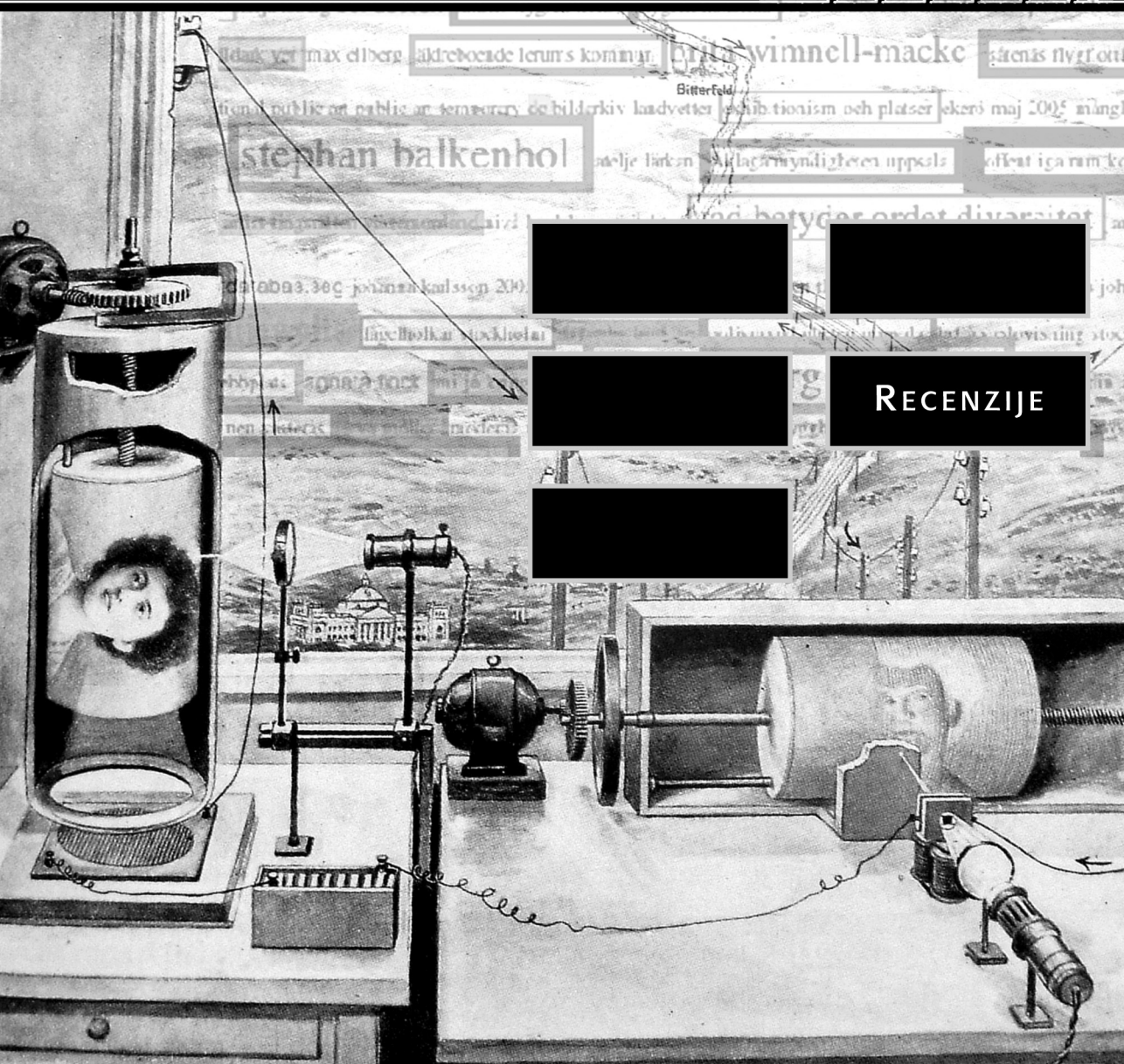
Prevod: Klemen Ploštajner

I get a report face to face with the police and the
emergency

coordinated
destroy
FBI agents, intelligence operations, reservists
damaged response military

errors, truth
errors, truth
errors, truth
errors, truth
errors, truth
errors, truth
errors, truth
errors, truth
errors, truth
errors, truth

the power of words
the power of words
the power of words
the power of words
the power of words
the power of words
the power of words
the power of words
the power of words
the power of words
the power of words

Čas je, da odrastemo

LIEGEY, VINCENT, STÉPHANE MADELAINE, CHRISTOPHE ONDE IN ANNE-ISABELLE VEILLOT (2015): *Projekt odrasti: Manifest za brezpogojno podporo za neodvisnost*. Ljubljana: Sanje.

Živimo v sistemu, katerega osnovni gradnik in pogoj za njegov obstoj je neenakost; ta že dolgo ne obstaja več le nekje daleč na drugi strani sveta, temveč je prisotna tudi med nami in je postala vsakdanja lokalna novica. Vsak dan lahko v domačih medijih spremljamo deložacije zaradi nekaj sto evrov, zgodbe lačnih otrok in dolge vrste pred humanitarnimi organizacijami, v katerih ne stojijo le brezposelni, temveč čedalje več tudi takih, ki s svojimi nizkimi dohodki ne morejo omogočiti preživetja ne sebi ne svojim družinam. Po drugi strani pa beremo novice o gospodarski rasti, visokem dobičku podjetij, o bančnih luknjah in provizijah. Na svetovni ravni, pravi letošnje Oxfamovo poročilo, je šlo kar 82 odstotkov vsega premoženja, ustvarjenega

v letu 2017, v žep enega odstotka najbogatejših. Leto pred tem so objavili šokanten podatek, da je bila polovica svetovnega premoženja v rokah 62 ljudi, osmerica najbogatejših pa ima v svojih rokah toliko bogastva kot revnejša polovica človeštva skupaj. Ob tem v Oxfamu trdijo, da bi lahko samo z lanskim zaslužkom milijarderjev kar sedemkrat odpravili revščino po vsem svetu!

Ti in drugi podatki redno razkrivajo naraščajočo neenakost, čeprav številne med nami, vedno bolj utrujene od vsakdanjih skrbi in boja za preživetje, takšne osupljajoče statistike niti ne prizadenejo več toliko, kot bi nas morale; nanje smo se sčasoma navadili in jih sprejeli kot del sistema, v katerem živimo. A na srečo je čedalje več pobudnikov, ki se ne strinjajo, da ni alternative – namesto tega menijo, da je treba družbo, ki ima takšne grozljive učinke na življenje ljudi in drugih prebivalcev planeta ter tako katastrofične učinke na okolje, spremeniti v samem ustroju. Ena takšnih pobud je tudi gibanje odrasti.

Francoski aktivisti gibanja Vincent Liegey, Stéphane Madelaine, Christophe Ondet in Anne-Isabelle Veillot so leta 2013 napisali knjigo z naslovom *Projekt odrasti: Manifest za brezpogojno podporo za neodvisnost*. Izhodišče dela je predpostavka gibanja, da ima naša družba napačno postavljen cilj in merilo svojega uspeha – to sta obsedenost z dobičkom in večna gospodarska rast. Manifest se z različnih vidikov loti dekonstrukcije ekonomskega modela, ki tvori začaran krog ekonomske rasti in kriz, pri čemer desakralizira ekonomijo kot nekaj nedotakljivega in naravne-

ga. A če želimo spremeniti svoj cilj in resnično preobraziti družbo, moramo spremeniti tudi svojo pot do tja.

Premoženjska neenakost ni edino, kar družbo deli na dva nasprotna pola. Velik del svetovnega prebivalstva še vedno nima dostopa niti do osnovnih dobrin, kot so pitna voda, zdrava hrana, zdravila, niti do osnovnih storitev. Na tej točki knjiga ponuja kar nekaj rešitev. Novo upanje avtorji vidijo v brezpogojni podpori za neodvisnost (BPN), ki je na prvi pogled morda podobna pri nas bolj poznanemu univerzalnemu temeljnemu dohodku, vendar vključuje še dostopnost do rabe naravnih dobrin in javnih storitev, kot so zdravstveno varstvo, izobraževanje, javni prevoz in druge. Brezpogojna podpora za neodvisnost je povezana z implementacijo minimalnega in najvišjega dohodka, ki naj ga ne bi mogli preseči. BPN bi pripadal vsakemu človeku od rojstva do smrti, saj bi šlo za individualno in neodtujljivo pravico, ki se lahko doda drugemu dohodku. Ne glede na to, kako se podpora oziroma dohodek imenuje, je, kot poudarjajo avtorji, bistveno, da začnemo delovati v tej smeri, saj nam bo to omogočilo, da nismo ves čas ujeti v kolesju produktivnosti, in bomo lahko vzeli življenje v svoje roke. Četudi se do te točke lahko z vsem strinjamo, je seveda ključno vprašanje, kako brezpogojno podporo za neodvisnost uveljaviti. Tudi tukaj nam avtorji manifesta ponudijo nekaj odgovorov. Predstavljene so tri možnosti, o katerih je najbolje razmišljati in jih implementirati vzporedno: prvič, pri snovanju konkretnih alternativ naj gre za povezovanje različnih lokalnih

poskusov uveljavitve alternativnih modelov gospodarstva, redistribucije in skupnostnega življenja, ki bi povezani privedli do generalizacije drugačnih modelov; drugič, pri tem moramo upoštevati manjše uspešne pobude, kot je skrajšanje delovnega časa, in, tretjič, uveljavi naj se univerzalni temeljni dohodek. Krajšanje delovnega časa bi omogočilo več časa za zadovoljevanje osebnih želja in potreb, v času, ki se ne namenja več delu za preživetje, pa se lahko posamezniki posvečajo tudi političnemu delu v najširšem pomenu. Predlogi za tranzicijo družbe zaobsegajo veliko elementov, od vprašanja pravice do zemlje, do uveljavljanja pravice do bivališča, mobilnosti, dostojne prehrane ipd. Vse to je ponazorjeno s konkretnimi primeri, na primer s predlogi drugačnih sistemov obdavčitve. Slabost tega dela manifesta je, da so bolj univerzalne teme pomešane z bolj partikularnimi – tako na primer avtorji v isti sapi govorijo o redistribuciji dobrin in o kolesarskih delavnicah.

Posebna pozornost je v delu namenjena kritiki potrošništva. Avtorji menijo, da se v kapitalizmu ne odločamo več o ničemer pomembnem, naša izbira je omejena na to, katere znamke kupujemo (čeprav je, roko na srce, veliki večini tudi ta izbira odvezeta, saj se odloča glede na najnižjo ceno), medtem ko pri osnovnih vprašanjih družbe, v kateri živimo, nimamo pravice odločanja. Na tem mestu avtorji veliko moči polagajo v roke posameznice oziroma posameznika, ki mora začeti pri sebi, manj in bolj razumno trošiti, puščati manj ogljičnega odtisa ipd. »Neskončna rast v končnem svetu ni mogoča,« pravijo v manifestu.

Zmogljivost planeta je omejena, zato se moramo vprašati, kako lahko svet in posamezniki delujemo z manj, ob tem pa vsem zagotovimo dostop do virov in dobrin, ne da bi pri tem neenakost večali, temveč jo manjšali. Gotovo lahko vsak posameznik z razumnimi življenjskimi odločitvami pripomore k skupnemu cilju in »prostovoljna preprostost« je pomemben del koncepta. Takšen poziv k bolj skromnemu načinu življenja je do neke mere popolnoma smiselna komponenta gibanja, vendar pa si ne moremo delati utvar – tudi avtorji si jih ne –, da bo do radikalnih sprememb privedlo delovanje na individualni ravni, saj s tem še ne bodo odpravljene izhodiščne razlogi, ki vodijo v opustošenje planeta.

Branje knjige se izkaže za posebno zanimiv eksperiment, saj je bila napisana v času recesije, ko smo tudi v Sloveniji občutili ostre varčevalne ukrepe, ki so v največji meri prizadeli mlade, brezposelne in delavce, prevod dela pa je prišel v trenutku, ko je v Sloveniji že nastopila gospodarska rast, ultimativno merilo uspešnosti vsake kapitalistične vlade. Vendar od silnih dobičkov podjetij in boljšega gospodarskega položaja države večina nima ničesar. Takratni predstavniki vladne koalicije so si (kar konkretno) zvišali lastne plače in sočasno vztrajno poudarjali, da v proračunu ni dovolj denarja za povišanje socialnih prispevkov in minimalne plače. Tako v Sloveniji še vedno vsak sedmi prebivalec živi pod pragom revščine, vsakemu petemu grozi socialna izključenost, pri čemer se še posebej slabša položaj žensk. Takšni podatki žal dokazujejo tezo, predstavljeno v knjigi, da gospodarska rast koristi le peščici ter bogate

čedalje bolj bogati, medtem ko revne dela vedno revnejše.

Ne glede na to, ali se z avtorji manifesta strinjamo povsem ali le v določenih segmentih, je knjiga, ki jo preberemo na dušek, zanimivo in navdihujoče branje. Ima nekaj ključnih usmeritev, katerim bi morali slediti vsi, ena izmed njih pa je gotovo, da moramo družbo repolitizirati, spremeniti politični diskurz in se ne bati sprememb. Avtorji sicer ne ponujajo konkretnega političnega modela, a zanj ponudijo veliko nastavkov. Nekateri predlagani ukrepi za uresničitev niti ne potrebujejo prevrata in popolne spremembe družbenega sistema, z nekaj politične volje sta implementacija temeljnega dohodka in krajšega delovnega časa tudi v Sloveniji na dosegu roke. Čeprav se z leti povečuje število brezposelnih in atipičnih zaposlitev predvsem med mladimi, o zaposlenosti še vedno razmišljamo zastarelo, v okviru osemurnega delovnika. Nov družbeni dogovor o krajšem delovnem času brez zniževanja plače bi prinesel več zaposlitev, zadovoljstva na delovnem mestu in vključenosti v družbo. Kaj bi to pomenilo v Sloveniji, je že leta 2011 izračunala dr. Valerija Korošec. Če bi okoli 800.000 zaposlenim v Sloveniji, ki delajo 40 ur na teden, delovni čas skrajšali na 36 ur, bi dobili na voljo dodatnih 3.200.000 delovnih ur, kar je novih 88.888 zaposlitev. Kot je pokazal nedavni poskus v domu za ostarele na Švedskem, uvedba šesturnega delovnika ni pomenila le novih zaposlitev, temveč tudi manj odsotnosti z dela, država pa je vložek prinesla nazaj tudi pri manjšem številu izplačanih nadomestil za brezposelnost. Kakovost sto-

ritev v ustanovi in zadovoljnost tako uporabnikov kot zaposlenih se je povečala. Da ne gre za utopične ideje, kažejo spremembe v nekaterih evropskih državah. Danska ima na primer 37-urni, Finska in Belgija imata 38-urni, Francija pa je leta 2000 uvedla 35-urni delovni teden. V Sloveniji imamo visoko stopnjo brezposelnosti, veliko delavcev, ki s svojimi delovnimi razmerami niso zadovoljni, a hkrati v primerjavi z evropskim povprečjem delajo več. Za kaj takega ni nikakršne potrebe, saj imamo izpolnjene vse pogoje, da se namesto siljenja delavcev k opravljanju (največkrat neplačanih) nadur, spodbujanju prekarnih zaposlitev in načina dela, ki ne razmejuje med delovnim in prostim časom ter posledično povečevanja izgorelosti med zaposlenimi, začne resen razmislek in uvajanje krajšega delovnega časa.

Manifest tako pred nas postavlja pomembna vprašanja in naloge. Sili nas k ponovnemu premisleku o javnem dobrem, skupnem in demokraciji in nam daje nalogo, da vzamemo svoj čas in prihodnost nazaj v svoje roke ter zahtevamo korenite spremembe. Le tako bomo odrastli v družbo, katere merilo ni gospodarska rast, temveč rast kakovosti življenja in trajnostno ohranjanje okolja.

UMETNOST V ČASU NEVROZANANOSTI / ZNANOST V OBLIKOVANJU / GRAFITI

(let. XLIV, št. 265)

Številka je sestavljena iz treh tematskih blokov, vezanih na vizualne umetnosti. Avtorji in avtorice prvih dveh blokov predvsem analizirajo konceptualne in paradigmatične premike, ki jih sprožajo nova znanstvena dognanja in tehnologije. Prispevki iz grafitarskega bloka so vezani na vprašanja grafitarske estetike in političnih razsežnosti stenskih sporočil.

SOVRAŽNI GOVOR

(let. XLV, št. 268)

Čedalje pogostejša raba termina sovražni govor zahteva njegovo kritično analizo. Številka prinaša nekatere splošne premisleke, ki jim sledijo pravni in kriminološki pogledi. Posebno pozornost smo posvetili Evropi, migracijam in islamu, tu sta še sklop o digitalnih medijih ter seksizmu in homofobiji.

AVTONOMNA TOVARNA ROG

(let. XLV, št. 270)

»O Rogu morajo pisati rogovci,« je bilo osnovno vodilo 270. številke. V njej je dvanajst po obliki in vsebini raznolikih prispevkov, v katerih se avtorji oziroma kolektivi ukvarjajo z umeščenostjo Roga v mesto, njegovo notranjo dinamiko in posameznimi vprašanji, ki ga prečijo. Tudi vse objavljene fotografije so priskrbeli rogovci.

DRUŽBENA PSIHOPATOLOGIJA IN PARANOJA

(let. XLIV, št. 266)

Osrednji namen številke je tematizacija naslovnih pojavov z družbenega in ne individualnega vidika. Avtorji pišejo o strukturi in različnih oblikah paranoidega mišljenja, teorijah zarote, prisili in narcizmu, obravnavajo pa tudi aktualna politična vprašanja.

MISLIMO REVOLUCIJE

(let. XLV, št. 269)

Z 269. številko pri ČKZ obeležujemo 100-letnico oktobrske revolucije. Številka odpira nove poglede na potenciale in omejitve emancipatornih in osvobodilnih politik, ki jih je sprožil oktobrski prevrat leta 1917 v Rusiji, na njegov vpliv na poznejša revolucionarna postajanja ter na nekatere aktualne gradnje antikapitalističnih alternativ.

SOLIDARNOSTNE EKONOMIJE

(let. XLVI, št. 271)

Številka odpira ključna vprašanja s področja solidarnostnih ekonomij, s posebnim poudarkom na združništvu. Poleg teoretskih in konceptualnih premislov ter primerov dobre prakse, predvsem iz lokalnega okolja, prinaša tudi prvi prevod štirih temeljnih mednarodnih združniških dokumentov v slovenščino.

PRVI SPOL: KRITIČNE ŠTUDIJE MOŠKIH IN MOŠKOSTI / PRIVLAČNOSTI SPOLOV

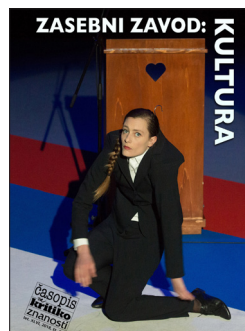
(let. XLV, št. 267)

Študije moškosti so raziskovalno polje, ki se v Sloveniji šele uveljavlja. Prvi blok prinaša pomembne uvide domačih in tujih avtorjev, ki tvorijo nabor besedil, relevantnih za vsakega proučevalca tega področja. V drugem bloku so zbrani prispevki, ki izzivajo prevladujoče predstave o tem, kako naj razmišljamo o spolu, seksualnosti, reproduktivnih pravicah, homoseksualnosti in pravicah žensk.

ZASEBNI ZAVOD: KULTURA

(let. XLVI, št. 272)

Številka se ukvarja s stanjem na področju neinstitucionalne kulturne produkcije. Avtorji, tudi sami ustvarjalci na tem področju, se posvečajo vprašanjem kulturne politike, razmišljajo o konceptih, ki jo opredeljujejo ter kritično orisujejo stanje v posameznih umetnostih in razpravljajo o prekarosti.

ZADNJA ŠTEVILKA

SPREMLJAJTE NAS:

www.ckz.si

FB: www.facebook.com/CKZrevija

TW: www.twitter.com/CKZ_revija

NAROČITE SE NA ČASOPIS ZA KRITIKO ZNANOSTI

PRIDRUŽITE SE NAŠIM ZVESTIM BRALCEM IN SE NAROČITE NA ČASOPIS ZA KRITIKO ZNANOSTI. LETNA NAROČNINA JE 30 EVROV, ZA ŠTUDENTE IN BREZPOSELNE PA 20 EVROV (40 OZ. 60 ODPSTOTKOV PRIHRANKA). NAROČNINA VELJA OD DATUMA PLAČILA, ZA NASLEDNJE ŠTIRI ŠTEVILKE.

Vsak novi naročnik prejme darilo: eno od zadnjih osmih števil (našteti na prejšnji strani) po lastni izbiri.

Časopis za kritiko znanosti, domišljijo in novo antropologijo je uveljavljena družboslovna in humanistična znanstvena revija. Zavezani smo kritični misli in transdisciplinarnosti, osvobajajočim epistemologijam in odpiranju akademskega prostora. Govorimo o tistem, o čemer se ne govori. Brcamo proti toku in izumljamo nove sloge plavanja. Vsako leto štirikrat, že od leta 1973.

Svoje naročilo nam sporočite na elektronski naslov narocnine@ckz.si.

Na obvestila se lahko naročite na povezavi <http://www.ckz.si/narocanje-in-nakup>.

NAPOVEDUJEMO:
UMETNOST IN PROSTOR/ARHITEKTURA IN
UPORABNIK
(let. XLVI, št. 274)

V prejšnji, 272. številki Časopisa za kritiko znanosti je prišlo pri eni od avtoric prispevka *Alternativa danes?*, Niki Leskovšek, v kazalu in ob naslovu prispevka na strani 140 do napačnega zapisa njenega priimka. Avtorici se za napako iskreno opravičujemo.

In Journal for the Critique of Science 272, our previous issue, we misspelled the surname of Nika Leskovšek, who co-authored the article titled *What is Today's Alternative Culture?* The mistake was made in the index and on page 140. We sincerely apologize to the author.